

ISSN 2518-7538

DİL VƏ ƏDƏBİYYAT

LANGUAGE AND LITERATURE

ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

X CİLD | № 1 | 2020

DİL VƏ ƏDƏBİYYAT

X CİLD	№1	2020
VOL X	№1	2020
ТОМ X	№1	2020

ISSN 2518-7538

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL
NAZİRLİYİ

DİL VƏ ƏDƏBİYYAT

LANGUAGE AND LITERATURE

ЯЗЫКИЛИТЕРАТУРА

X CİLD, № 1, 2020

VOL X, № 1, 2020

TOM X, № 1, 2020

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Ali Attestasiya Komissiyasının Rəyasət Heyətinin
30 aprel 2010-cu il tarixli iclasında (protokol № 10 R)
dövri elmi nəşr kimi təsdiq edilmişdir.*

Dil və Ədəbiyyat

Baş redaktor

fil.e.d., prof.Zeynalova Sevinc – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı

Baş redaktorun müavini

fil.e.d., prof.Əliyeva Həmidə – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı

Məsul katib

fil.f.d., dos.Allahverdiyeva Aytən – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı

Korrektor

Aslanova Xatirə – Elm şöbəsi, Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı

REDAKSİYA HEYƏTİ:

1. *fil.e.d., prof.Abdullayev Sərxan* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
2. *fil.f.d., dos.Əhmədov Fazil* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
3. *fil.e.d., prof.Məmmədov Azad* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
4. *fil.f.d., dos.Həsənov Seyfəl* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
5. *fil.e.d., prof.Xəlilli Şahin* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
6. *fil.f.d., dos.İbrahim Ülfət* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
7. *fil.f.d., dos.Qarıbova Jalə* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
8. *fil.e.d.Sadiqova Gülnarə* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
9. *fil.e.d., prof.Vəliyeva Nigar* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
10. *fil.e.d., prof.Cahangirov Fikrət* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
11. *fil.f.d., dos. İmanova Sevdə* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
12. *fil.e.d., prof.Cəfərova Leyla* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
13. *fil.e.d., prof.Mahmudov Məsud* – Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (AMEA), Azərbaycan, Bakı
14. *fil.e.d., prof.Osmanlı Sara* – Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (AMEA), Azərbaycan, Bakı
15. *fil.e.d., prof.Abbasova Afət* – Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Azərbaycan, Bakı

BEYNALXALQ MƏSLƏHƏTÇİLƏR:

16. *fil.e.d., prof.Kövecses Zoltan* – Etvos Lorand Universiteti, Macarıstan, Budapeşt
17. *fil.e.d., prof.Levandovska Barbara* – Konin Dövlət Tətbiqi Elmlər Universiteti, Polşa, Varşava
18. *fil.e.d., prof.Miljkoviç Emma* – Belqrad Universiteti, Serbiya
19. **Peart İan** – “Visions of Azerbaijan” jurnalı, Böyük Britaniya, Vulverhempton
20. *fil.e.d., prof.Vorobyova Olqa* – Kiyev Milli Dilçilik Universiteti, Ukrayna, Kiyev
21. *fil.e.d., prof.Vəfa Kazdal* – Azərbaycan Diplomatik Akademiyası (ADA Universiteti), Azərbaycan, Bakı
22. *Dr.Svetlana Kurtes* – Madeira Universiteti, Portuqaliya

Language and Literature

Editor – in- chief

Zeynalova Sevinj, *D.Sc., professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku

Deputy editor

Aliyeva Hamida, *D.Sc.*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku

Managing editor

Allahverdiyeva Ayten, *PhD, associate professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku

Proofreader

Aslanova Khatira, *Senior research fellow*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku

EDITORIAL BOARD:

1. **Abdullayev Sarkhan**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
2. **Ahmedov Fazil**, *PhD, associate professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
3. **Mammadov Azad**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
4. **Hasanov Seyfal**, *professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
5. **Khalilli Shahin**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
6. **İbrahim Ulfat**, *PhD, associate professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
7. **Garibova Jala**, *PhD, associate professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
8. **Sadigova Gulnara**, *D.Sc.*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
9. **Valiyeva Nigar**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
10. **Cahangirov Fikrat**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
11. **İmanova Sevda**, *PhD, associate professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
12. **Cafarova Leyla**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
13. **Mahmudov Masud**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan National Academy of Sciences, Azerbaijan, Baku
14. **Osmanli Sara**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan National Academy of Sciences (ANAS), Azerbaijan, Baku
15. **Abbasova Afat**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan State Economic University, (UNEC) Azerbaijan, Baku

INTERNATIONAL ADVISORY BOARD:

16. **Zoltan Kövecses**, *PhD, DLitt, Professor*, Eötvös Lorand University, Hungary, Budapest
17. **Levandovska Barbara**, *D.Sc., professor*, Konin State University of Applied Sciences, Poland, Warsaw
18. **Mijikovich Emma**, *D.Sc., professor*, Belgrade University, Serbia, Belgrade
19. **Peart Ian**, *Visions of Azerbaijan magazine*, United Kingdom, Wolverhampton
20. **Vorobeva Olqa**, *D.Sc., professor*, Kyiv National Linguistic University, The Ukraine, Kyiv
21. **Vafa Kazdal**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan Diplomatic Academy (ADA University), Azerbaijan, Baku.
22. **Dr. Svetlana Kurtes**, University of Madeira, Portugal

Язык и литература

Главный редактор

Зейналова Севиндж – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанский университет языков, Баку

Заместитель главного редактора

Алиева Гамида – *д.ф.н., проф.* Азербайджанский университет языков, Баку

Ответственный секретарь

Аллахвердиева Айтен – *к.фил.н., доц.*, Азербайджанский университет языков, Баку

Корректор

Асланова Хатира – *отдел по науке*, Азербайджанский университет языков, Баку

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

1. Абдуллаев Сархан – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанский университет языков, Баку
2. Ахмедов Фазил – *д.фил.ф., доц.*, Азербайджанский университет языков, Баку
3. Мамедов Азад – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанский университет языков, Баку
4. Гасанов Сейфал – *д.фил.ф., доц.*, Азербайджанский университет языков, Баку
5. Халили Шахин – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанский университет языков, Баку
6. Ибрагим Ульфат – *к.фил.н., доц.*, Азербайджанский университет языков, Баку
7. Гарибова Жалая – *к.фил.н., доц.*, Азербайджанский университет языков, Баку
8. Садыгова Гюльнара – *д.ф.н.*, Азербайджанский университет языков, Баку
9. Велиева Нигяр – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанский университет языков, Баку
10. Джахангиров Фикрат – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанский университет языков, Баку
11. Иманова Севда – *к.фил.н., доц.*, Азербайджанский университет языков, Баку
12. Джафарова Лейла – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанский университет языков, Баку
13. Махмудов Масуд – *д.ф.н., проф.*, Национальная академия наук Азербайджана (НАНА), Баку
14. Османлы Сара – *д.ф.н., проф.*, Национальная академия наук Азербайджана (НАНА), Баку
15. Афат Аббасова – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанский Государственный Экономический Университет (UNEC), Баку

ЗАРУБЕЖНЫЕ КОНСУЛЬТАНТЫ:

16. Золтан Кевечес – *д.ф.н., проф.*, университет Этвас Лоранд, Будапешт
17. Левандовски Барбара – *проф.* Государственный университет прикладных наук в Конине, Польша
18. Милкович Эмма – *проф.* Белградский университет, Сербия
19. Пэрт Иан – *редактор журнала “Visions of Azerbaijan”* Великобритания, Вулверхемптон
20. Воробьева Ольга – *проф.* Киевский национальный лингвистический университет, Украина
21. Вафа Каздал – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанская дипломатическая академия (университет АДА), Баку
22. Др. Светлана Куртес, Университет Мадейра, Португалия

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

- Aygün Xəlilova(ADU)*
BƏDİİ TƏRCÜMƏ PROSESİNDƏ İMPLİKASİYAVƏ EKSPLIKASIYA
MƏSƏLƏSİ.....7
- Şafiqə Qocayeva(ADU)*
SONORLARIN İNGİLİS DİLİNİN MİLLİ VARIANTLARINDA
FƏRQLİ TƏLƏFFÜZ XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR.....13
- Təranə Cabbarlı (ADU)*
İNGİLİS DİLİNDƏ ELİZİYA HADİSƏSİNİN ŞİFAHİ NİTQDƏ
REALLAŞMASI XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR.....18
- Sonaxanım Məmmədova(ADU)*
EKVİVALENTSİZ LEKSİKANIN İFADƏ EDİLMƏSİ
(N.NƏRİMANOVUN “BAHADIR VƏ SONA” ROMANININ
FRANSIZ DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİ ƏSASINDA).....24
- Əfsanə Həziyeva (AzMIU)*
TƏRKİB HİSSƏLƏRİNƏ AYRILMAYAN VƏ TƏRKİB HİSSƏLƏRİNƏ
ŞƏRTİ AYRILAN TERMİN-SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN
KALKLAŞDIRILMASINA DAİR (AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS
DİLLƏRİNİN MATERİALLARI ƏSASINDA).....30
- Fazilə Quliyeva(ADAU)*
ZAMANIN METAFORA VASİTƏSİ İLƏ KONSEPTUALLAŞMASI.....40
- Nüşabə Əbdülrahimova(ADU)*
AMERİKA MƏDƏNİYYƏTİNDƏ KONKRET SİTUASIYALAR
ZAMANI MEYDANA ÇIXAN LİNQVOKULTUROLOJİ
XÜSUSİYYƏTLƏR (AMERİKA KİNOMƏTNLƏRİ ƏSASINDA).....50
- Aysel Həsənova(Aİİ)*
ANTROPOLOJİ DİLÇİLİK SAHƏSİ HAQQINDA BƏZİ QEYDLƏR....56
- Aynur Rzayeva(AUL)*
LINGUISTIC ANALYSIS OF A LITERARY TEXT.....62

ƏDƏBİYYAT

- Nuridə Muxtarzadə (ADU)*
XXI ƏSR TÜRKİYƏ POEZİYASINDA MODERNİST
AXTARIŞLAR.....67
- Nigar Zeynalova(AMEA)*
ARXAİK MOTİVLİ MƏTNLƏRDƏ ESXATOLOJİ ELEMENTLƏRİN
SEMANTİKASI.....80

Sevda Qasimova(AMEA)

BƏKİR ÇOBANZADƏNİN “KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” HAQQINDA
ELMİ DÜŞÜNCƏLƏRİ.....89

Aynur Bədəlova(ADPU)

LEV TOLSTOY QƏHRƏMANLARININ DAXİLİ DÜNYASI İLƏ
TƏBİƏT MÜHİTİ ARASINDA ƏLAQƏNİN TİPOLOGİYASI
MƏSƏLƏSİNƏ DAİR.....97

ELMİ DİSPUT

Людмила Беженару (Румыния, Яский университет им.Ал.И.Кузы)

О СОВРЕМЕННЫХ ТЕНДЕНЦИЯХ В ЛИТЕРАТУРОВЕДЧЕСКОЙ
КОМПАРАТИВИСТИКЕ ОБСУЖДЕНИЕ СТАТЬИ САРЫ
ОСМАНЛЫ «К ВОПРОСУ О СОВРЕМЕННЫХ ТЕНДЕНЦИЯХ
В ЛИТЕРАТУРНОЙ КОМПАРАТИВИСТИКЕ»..... 104

DİLÇİLİK

Aygün Xəlilova

ADU

khalilli.aygun@gmail.com

BƏDİİ TƏRCÜMƏ PROSESİNDƏ İMPLİKASIYA VƏ EKSPLIKASIYA MƏSƏLƏSİ

(“Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun ingilis dilində tərcüməsi əsasında)

Açar sözlər: *implikasiya, eksplikasiya, tərcümə prosesi, mənbə dil, orijinal və tərcümə mətnləri, məzmun.*

Key words: *implication, explication, process of translation, source language, source text and target text, content.*

Ключевые слова: *импликация, экспликация, процесс перевода, исходный язык, текст оригинала и перевода, содержание.*

Son dövrlərdə tərcüməşünaslıqda bədii tərcümə prosesində implikasiya və eksplikasiya məsələsinə geniş tədqiq olunur. İmplikasiya və eksplikasiya bütün növlərdən olan mətnlərdə meydana çıxır. Orijinal və tərcümə mətnlərinin müqayisəli tədqiqi bu mətnin forma və ya məzmun quruluşunun bütün tərəflərini özündə birləşdirir. Mətnin məzmunu kommunikanın onu necə başa düşməsi ilə əlaqələndirilərək mürəkkəb informativ kompleks kimi qəbul edilir [8, 7].

Bədii əsərin mənimsənilməsi prosesi iki planda inkişaf edir. Birinci xətdə müəllifin əsərdə verdiyi konseptual informasiya komponentlərinin toplanaraq ümumi məzmununda cəmlənməsi əsərin bədii-estetik dəyərini formalaşdırır. İkinci plan birinci xətt üzrə verilən məzmunu oxucu tərəfindən başqa istiqamətdə inkişaf etdirilməsidir. Bütün bu cəhətlər bilavasitə ədəbiyyatşünaslıqla bağlı məsələlər dairəsinə daxildir [2, 47]. Lakin bədii əsər oxuyucuya dil vasitəsilə çatdırılır və məzmun dil və mətn vahidlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin nəzərə alınması nəticəsində aydınlaşır. Bu baxımdan mətnaltı informasiyanın bədii tərcümədə verilməsi məsələsinin tədqiqi aktuallaşır. Digər tərəfdən, məsələnin linqvistik tərəfini öyrənən tədqiqatçıya bədii əsər-

dəki mətnaltı informasiya haqqında heç bir məlumat verilmir. Məsələn, tutaq ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda hansı mətnaltı informasiyaların olması bizə aydın deyildir. Deməli, tədqiqat prosesində əvvəlcə orijinalı oxuyub mətnaltı informasiyanı müəyyən etmək, sonra isə onu tərcümədə adekvat verilməsini aydınlaşdırmaq lazımdır. Mətnaltı informasiyanın təyini subyektiv səciyyə daşıyır. Bir tədqiqatçının müəyyənləşdirdiyi mətnaltı informasiyanı başqa bir tədqiqatçı qəbul etməyə bilər. Mətnaltı informasiyanın təyini üçün kohezivaya malik iki abzasın, yaxud mətn vahidinin arasında məzmun əlaqəsini tapmaq və bu məzmunun konseptual informasiya əsasında hansı səviyyədə formalaşdığını göstərmək lazımdır [2, 48].

Son dövrlərdə implikasiya və eksplikasiyaya bədii tərcümə prosesində məhz bu baxımdan diqqət göstərilir. Q.V.Çernov implikasiya anlayışının linqvistikada məntiqdə olduğundan fərqli mahiyyət daşdığını qeyd edir. Onun fikrinə görə, dilçilikdə implikasiya nəticə çıxarmaq əməliyyatının özü deyil, nəticəsidir. Nəticənin antedent, yaxud konsekvant eksplisit terminlə ifadəsindən asılı olaraq ya implikasiya, ya da presuppozisiya meydana çıxır [10, 52].

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, implikasiya və eksplikasiya bütün növ mətnlər üçün səciyyəvidir. Mətn vahidlərə parçalandığı kimi, implikativlik və eksplikativlik də tərkib hissələrinə ayrılır, bütöv mətndəki implikasiya bir şəkildə, mətn vahidində isə başqa şəkildə olur. Hər bir bədii əsərin məzmunu müəllifə ən az ümumi şəkildə qabaqcadan məlumdur. Oxucu üçün isə həmin məzmun tədricən formalaşır. Mətn oxunduqca müxtəlif informasiyalar qəbul edilir, implikativ və eksplikativ şəkildə əlavə məlumatlar alınır. Oxucu daha çox eksplikasiya və faktual informasiyaya köklənir.

Bədii əsərin tərcüməsi müəlliflə oxucu arasında üçüncü şəxs rolunu oynayır. Tərcüməçi əvvəlcə oxucu funksiyasını yerinə yetirir. O, əsəri tərcümə etməzdən əvvəl onu tam dərk etməlidir. Bu isə tərcüməçinin eksplikativ fəaliyyətinə zəmin yaradır [10, 47].

“Kitabi-Dədə Qorqud”da bir çox sətiraltı və sətirüstü mənalardan istifadə olunmuşdur. Məlum olduğu kimi, Texas Universitetinin nəşr etdiyi “Dədə Qorqud” dastanlarını ingilis dilinə görkəmli türk alimi professor Faruk Sumer, Ankaranın ingilis ədəbiyyatı müəllimi Əhməd Uysal və Texas Universitetinin ingilis dili müəllimi V.Uolker tərcümə etmişlər. Eposun Londonda 1974-cü ildə nəşr olunan tərcüməsi isə C.Luis də tərcümə etmişdir.

Mətnin ingilis dilindəki tərcümələrində sətiraltı və sətirüstü mənanın verilməsi yollarının tədqiqi məqsədilə “Kitabi-Dədə Qorqud” eposuna müraziət etsək çoxlu misallara rast gələrik.

Eposun “Dirşə xan oğlu Buğac xan boyu”nda çoxlu sətiraltı mənalara rast gəlmək olar. Məsələn, boyda belə bir söz işlənmişdir: “ismi əzəm”. Bu söz ümumiyyətlə Allahın müqəddəs adlarından biridir. Geoffrey L. Lewisin tərcüməsində bu ifadə belə verib: “The most Great name”. Faruk Sumerin tərcüməsi belədir: “ismi azam prayer”. Faruk Sumer tərcüməni verməklə yanaşı öz oxucuları üçün izahat da vermişdir: “People use “ismi azam” when they turn to God, as this is one of God’s saint names.” Bu şərhədən aydın olur ki, Allaha müraciət edən adamlar “ismi əzəm” sözlərindən istifadə edirlər. Eyni zamanda, “prayer” sözü də müəyyən mənada açıqlama verir.

Boyda eyni zamanda belə bir cümlə də işlənmişdir: “Vay al duvağımın yiyəsi”. Geoffrey L. Lewis cümlənin tərcüməsini belə etmişdir: “Alas, master of my red veil”. Eyni zamanda tərcüməçi cümlənin izahatını da vermişdir: “Red colour is still the colour of veil, although white colour is preferred more these days” - “Qırmızı hələ də Türkiyənin kənd toylarında gəlin duvağının rəngidir, baxmayaraq ki, bu günlərdə gəlin duvağı kimi ağ rəngə daha çox üstünlük verilir”. Hər iki tərcümə anlaşıqlı və qəbul ediləndir.

Eyni zamanda bu cümləyə nəzər yetirək: “Baybican qızı Baniçiçək evdəmi sarvan, yoxsa gordamı sarvan?”. Bu cümlədə “gordamı” sözünün sətiraltı mənası “ərə getmək” deməkdir. Geoffrey L. Lewisin tərcüməsində: “Is she yet in her house or has she married another?” Faruk Sumer isə bu cümləni belə tərcümə etmişdir: “Is she now at home oh merchants? Or is she married to another man...”

“Üzün ağ olsun” cümləsinin də sətiraltı mənası var. Bu cümləni Geoffrey L. Lewis “All honour to you”. Faruk Sumer isə cümləni belə tərcümə etmişdir: “May your face always be bright”. Və eyni zamanda cümlənin izahını açıq-aydın vermişdir.

Daha bir cümləyə nəzər yetirək: “Baş-beynimi apardınız”. Geoffrey L. Lewisin tərcüməsində: “You took my head and brains”. İzahını isə belə vermişdir: “O demək istəyir ki, “sən məni axmaqcasına hərəkət etməyə vadar etdin, yəni mən sənin sözünə uyub öz planımdan imtina edib, özgə adı altında ziyafətə getməyə məcbur oldum””. Faruk Sumer isə cümləni belə tərcümə etmişdir: “You took the wets out of my head”.

Boyda işlənən başqa bir cümləyə baxaq: “Qısır ata minməyəm”. “Qısır” sözü burada “balalamayan” mənasını verir. Faruk Sumer tərcüməni belə verib: “Not to mount the sterile mare”. Eyni zamanda Faruk Sumer tərcümə ilə yanaşı izahat da verib. Geoffrey L. Lewis isə bu ifadəni vermişdir: “I have never mounted a barren mare”, oxucular üçün şərh də verilmişdir: “qadın dili ilə desək, kısır “səmərəsiz” mənasını verir”.

Boyda sətiraltı mənası olan daha bir cümlə işlənmişdir: “Qılıncının altından keçmək”. Geoffrey L. Lewis cümləni belə tərcümə etmişdir: “Come beneath his sword”. Faruk Sumerin tərcüməsi isə belədir: “Pass under his sword”.

“Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun “Qazan xanın oğlu Uruzbəyin dustaq olduğu boy”a nəzər salsaq burada işlənən sətiraltı mənalara aydın formada aşkarlanmasına nail olarıq. Belə bir cümləyə nəzər salaq: “Ay itini ulatmayan, pişiyini miyoldatmayan!” Bu cümlənin sətiraltı mənası belədir yəni, bu günə kimi heç kimə onun itini ulatmağa və ya pişiyini miyoldatmağa imkan verməyən. Bu cümlə Geoffrey L. Lewisin tərcüməsində belə verilib: “Who doesn’t let your dog bark or your cat miaow”. Faruk Sumer isə bu cümləni belə vermişdir: “Who doesn’t let his dog hunt or his cat miaow” və bunun izahını da vermişdir: “One that does not let others live well and be an obstacle on others’ way.”// “Heç kəsin yaxşı yaşamasına və işlərinə mane olmayan şəxs” anlamını verir.

Eyni zamanda bu boyda işlənmiş digər bir cümləyə baxaq: “Ata, onların içində bəy igidlərdən öldürülsə, qan haqqı tələb edərlərmimi?” Bu cümlənin tərcüməsinə nəzər yetirək. Geoffrey L. Lewisin tərcüməsi belədir: “Father, if princes and warriors among the enemy are killed, does the enemy demand their blood of us?” Faruk Sumer isə tərcümə belədir: “Father, if one kills their princess, is one held to account for it”. Və eyni zamanda Faruk Sumer cümlənin izahını da öz oxucularına çatdırıb.

“Anam mənə halal etsin ağ südünü” cümləsinə Geoffrey L. Lewis “So that my mother may not think me unworthy of her white milk” kimi tərcümə etmiş, Faruk Sumer isə “May my mother release me from debt for the milk I sucked as a child” kimi tərcümə etmişdir.

Eposun “Qazan xanın oğlu Uruzbəyin dustaq olduğu boy”unda daha bir cümlədə işlənmiş sətiraltı mənamaraq doğurur: “Qazan qırx evli qulla qırx xidmətçi qızı oğlunun başına çevirib, azad elədi”. Bu cümləni Faruk Sumer belə tərcümə etmişdir: “He set free forty married male slaves and forty female slaves for the sake of his son’s head”. Geoffrey L. Lewisin təqdirində: “He made forty slaves and forty slave girls turn about his son and freed them”.

Eposun digər boylarında da eyni zamanda sətiraltı mənası olan bir çox cümlələr var. “Qanlı qoca oğlu Qanturalı boyu”na nəzər yetirək. Bu boyda işlənmiş bir cümləyə baxaq: “O qızın “qalınlığı-qaftanlığı” üçün üç heyvan saxlanırdı”. Bu cümlədə işlənmiş “qalınlıq-qaftanlıq” sözünün sətiraltı mənası qızı almaq üçün olan şərtlərdir ki, qızı alan zaman onun adına imkana uyğun nəsə bir şey saxlanırdı. Bu cümləni Geoffrey L. Lewis belə tərcümə

etmişdir: “That girl had three beasts waiting with her diary”. Faruk Sumerin isə tərcüməsində: “They involved the killing of three wild animals”.

Digər bir cümləyə nəzər salaq: “O zamanlar oğuz igidlərinə nə belə gəlirdisə, yuxudan-yataqdan gəlirdi”. Geoffrey L. Lewisin tərcüməsinə baxaq: “In those days, whatever disaster befell the Oghuz warriors befell them because of sleep”. O eyni zamanda öz oxucuları üçün aşağıda qeyd olunanları əlavə etmişdir. Bu hissəyə nəzər salaq. Burada yeddi gün gecə-gündüz oyaq qalan və eyni müddət ərzində də yatan igidlərdən bəhs edilir. Bayburt yaşında olan nəslin yuxu haqqında belə bir deymi var idi: “Sən də Oğuz yuxusuna getmişən?” Faruk Sumer isə həmin cümləni belə tərcümə etmişdir: “In those days, the misfortunes of the Oghuz heroes were often the result of untimely sleep”.

Boya işlənən belə bir cümlədə nəzəri cəlb edir: “Amənnə və səddənnə”. Bu cümlənin sətiraltı mənası belədir: “İnandıq və doğru hesab etdim”. Bu cümlə peyğəmbərin kəlamıdır. Bu cümləni Geoffrey L. Lewis belə tərcümə edib: “I hold the faith and I believe”. Faruk Sumer isə cümləni belə tərcümə etmişdir: “We believe”.

“Baş sağlam olsa, papaq tapılmazmı?” cümləsinə nəzər yeritsək, burada işlənən sətiraltı mənanı açıq formada aşkar etmiş olarıq. Geoffrey L. Lewisin tərcüməsinə nəzərsalmaq: “When the head is safe, can the cap be gone?” Geoffrey L. Lewis eyni zamanda qeyd etmişdir ki, bu ifadə ayrılmazlar üçün dillər əzbəri olan bir ifadədir. Faruk Sumer isə cümləni belə tərcümə etmişdir: “If your head stays upon your neck, you can always find a cap to cover it”.

Qeyd olunmuş misallar və onlara verilmiş şərhlər belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, tərcümənin dəqiq və keyfiyyətli olması üçün tərcüməçi mətnin sətiraltı və sətirüstü mənalərini dəqiq müəyyənləşdirməli və onun ya mətnə, yaxud əlavə şərhlərdə tam şəkildə çatdırılmasına nail olmalıdır.

Araşdırmanın akad. K.Abdullanın sözləri ilə yekunlaşdırmaq olar: “...dastan ilə bağlı hər hansı nəticə həmişə ilkin nəticə olacaq” [1, 4].

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdulla Kamal. Mifdən yazıya və yaxud “Gizli Dədə Qorqud - 3”. Bakı: Mütərcim, 2009.
2. Allahverdiyeva E. Bədii tərcümə və mətn dilçiliyi məsələləri. Bakı, 2003.
3. İbrahimova V. Azərbaycan folklorunun ingilisdilli qaynaqlarda tədqiqi və tərcümə məsələləri. Bakı: Şəms, 2010.
4. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, 1962.
5. Lewis Geoffrey L. The Book of Dede Korkut. London, 1974.
6. Orxan Şaiq Gökyay. Dədəm Qorqudun kitabı. Ankara, 1973.

7. Sumer Faruk, Uysal Ahmet E, Warren S. Walker. The Book of Dede Korkut. London, 1972.
8. Комиссаров В.Н. Смысловая стратификация текста как переводческая проблема // Текст и перевод. М: Наука, 1988, с.40-51.
9. Чернов Г.В. Контекстно-свободная и контекстно-связанная имплицативность и проблема переводимости // Текст и перевод. М: Наука, 1988, с.51-63.

Aygun Khalilova

Summary

The Ways of Conveyance of Implications and Explications in Translation of Text

The article deals with the ways of conveyance of implicit and explicit meaning in text translation, which is important in the process of translation. A translator uses these notions to describe how the same phrases might look differently in different contexts because of the differentiation of source and target cultures. The article concludes that before starting to translate the translator has to define the meaning of implication and explication, as a good translation greatly depends on their correct understanding.

Айгюн Халилова

Резюме

Способы передачи импликаций и экспликаций при переводе текста (на примерах различных английских переводов из эпохи «Китаби-Дэдэ Коркут»)

В статье на примерах различных английских переводов из эпоса “Китаби-Дэдэ Коркут” рассмотрены способы передачи имплицитных и эксплицитных значений, которые чрезвычайно важны в процессе перевода. Переводчик прибегает к этим понятиям, чтобы продемонстрировать, как одинаковые фразы могут пониматься по-разному в разных контекстах вследствие различий в культурах исходного языка и языка, на который текст переводится. В статье делается вывод, что, прежде, чем переводить текст переводчик должен устанавливать все эти значения, так как качественный перевод зависит прежде всего от правильного понимания имплицитных смыслов и в которых своеобразно «закодировано» мудрое содержание уникального памятника.

Rəyçi: fil.f.d., dos. T. Əmirova

Şəfiqə Qocayeva
ADU

İNGİLİS DİLİNİN MİLLİ VARIANTLARINDA SONORLARIN FƏRQLİ TƏLƏFFÜZ XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR

Açar sözlər: *BBC tələffüzü, Amerikan ingilis variantı, sonorlar, intonasiya, artikulyasiya.*

Key words: *BBC pronunciation, American-English, sonorants, intonation, articulation.*

Ключевые слова: *произношение ББС, американский английский, сонорные, интонация, артикуляция.*

İngilis dili Böyük Britaniya, Amerika, Avstraliya, Yeni Zelandiya və Kanada əhalisinin böyük bir hissəsinin danışdığı dildir. Hər bir dildə olduğu kimi, ingilis dilinin də özünəməxsus dialekt və ləhcələri vardır. Bu dil 300 milyondan artıq insanın ana dilidir. İngilisdilli xalqların özünəməxsus milli tələffüz variantları var və bu variantlar həmin millətin danışdığı formasıdır.

Amerikan, Avstraliya, Kanada ingiliscəsi kimi variantların mövcud olması istisna deyildir. Bu ərazilərdə təşəkkül tapmış ədəbi dil milli variantlarda formalaşmışdır. Bu variantlar arasında ümumi ortaq keyfiyyətlər olsa da, onları fərqləndirən cəhətlər də çoxdur. Həmin fərqləndirici keyfiyyətlər əsasında hər bir ölkənin öz ədəbi dili formalaşmışdır. İngilislərdə ingilis ədəbi dili, Amerikada bu dilin amerikan variantı, Kanadada isə kanada variantı, Yeni Zelandiya, Avstraliya və s. variantları mövcuddur. Bu ölkələrdə ingilis dilində danışılan variantlar arasında ümumi cəhətlər olsa da, tələffüz cəhətdən fərqlənirlər. Language.az. saytının məlumatına əsasən 25 İngiltərə dialekti, 48 amerikan dialekti, 5 sayda Şotlandiya və İrlandiya dialektləri, Avstraliya və Yeni Zelandiya dialektləri mövcuddur [2].

Bütün bu variantlar arasında müasir dövrümüzdə ən çox üstünlük təşkil edən və ən çox danışılan amerikan variantı olduğundan, obyektimiz həmin variantı araşdırmaqdır.

İngilis dilinin amerikan tələffüz variantında 3 əsas tipi fərqləndirilir; 1) Şərq tələffüz tipi (the Eastern type), 2) Cənubi tələffüz tipi (the Southern type), 3) Ümumi amerikan tələffüz tipi (General American type) [4, 15].

Amerikan ingilis tələffüzünün bu üç növü eyni əhəmiyyət kəsb etmir. Amerikanın cənub ştatlarında eşidilən tələffüz forması amerika-ingilis tələffüz normasına uyğun gəlmir. General American tələffüz norması, Eastern

Amerikan ingiliscəsindən daha üstündür. General American tələffüz forması nəinki Amerikada geniş yayılıb, hətta BBC kimi neytral varianta malikdir və norma hesab olunur [14, 16]. İngilis dili hansı səviyyədə öyrənilməsindən asılı olmayaraq, çətin tələffüz xüsusiyyətlərinə, mürəkkəb və çoxcəhətli qrafik sistemə, yazı və oxu qaydalarına yiyələnmədən, bu dildə şifahi və yazılı formada ünsiyyət saxlamaq çox çətindir [5, 7].

İngilis dilinin amerikan variantında sait və samitlərin danışıq aktında valizasiyasında nəzərə çarpacaq dərəcədə müxtəlif fonetik fərqlər özünü göstərir. Əsas fərqlər samit fonemlərinin tələffüzü və bölünməsində özünü göstərir. İngilis dilinin tədrisi zamanı sonorları öyrədərkən qarşılaşdığımız bir sıra fərqli xüsusiyyətlər sonorlardan da yan keçmir. Bu xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi göstərə bilərik.

AE tələffüzünün ən xarakterik xüsusiyyətlərindən biri [r] foneminin artikulyasiyasıdır. Bu fonem retrorefleks əmələgəlmə xüsusiyyətlərinə malikdir; 1) AE [r] fonemi kakuminal [r] BBC [r] fonemindən sonorluğun çox olması ilə fərqlənir, 2) bundan başqa, onlar artikulyator və akustik cəhətdən də fərqlənilir, 3) funksional baxımdan AE [r] ilə BBC [r] uyğun gəlir, 4) BBC-də olduğu kimi, AE [r] fonemi sözün əvvəlində, saitlərdən əvvəl işlənir: rest [r e s t]-istirahət, round [r au n d]-dairəvi və s. 5) [r] samiti öz fonetik mövqeyindən asılı olaraq müxtəlif variantlara malikdir.

D.Counz [r] səsinin aşağıdakı variantlarını göstərir; titrək dil [r] səsi, novlu dil [r] səsi, titrək dilçək [r] səsi, novlu dilçək [r] səsi, titrək zərbəli dil [r] səsi [1; s.9].

[r] fonemi [t- d, θ] səslərindən sonra işləndikdə fərqlilik aradan qalxır və təxminən eyni işlədiləcək sürtünmə ilə tələffüz olunur. Amerikan variantında olan [r] səsi rotik səciyyəvidir. Bu variantda [r] səsi “r” hərfinin yazıda gələ bildiyi bütün mövqələrdə tələffüz olunur.

Amerikan variantında rotik [r] 2 formada realizə olunur: 1) söz sonu və provokalik (iki sait arasında) mövqedə; car [k α: r]-maşın, cart [k α: r t]-araba, 2) sözortası retrorefleks sait kimi: sir [s ɜ: r]-cənab, bird [b ɜ: r d]-quş və s.

Əgər iki söz qovşağında birincinin sonu “er” və “re” ilə bitib, ikinci söz isə saitle başlayarsa, bu mövqedə [r] samiti tələffüz olunur. Bu mövqedə ona bitişdirici (linking) “r” deyilir. Məsələn: ' b e t ə r ə n d, f i: p ə l l

Əgər söz qovşağı fasilə ilə ayrılırsa, bu halda bitişdirici [r] samiti tələffüz olunmur. Məs; f i h æ z ə, f α: ð ə l ə, m ʌ ð ə l ə n d ə, b r ʌ ð ə l l

Bəzi hallarda sözlərin tərkibində “r” hərfi olmasa belə, bitişdirici “r” kimi intrusiv (yalançı) “r” tələffüz olunur; idearof, Africarand Asia, və s. [5; s.226].

İngilisdilli ölkələrdə bitişdirici [r] səsinin tələffüzü çox işlənir. Şimali İngiltərə, Şotlandiya, ABŞ-da rotik tələffüzündə bu səs son mövqelərdə daha çox eşidilir. Həmçinin ingilis [r] səsinin samitdən sonra tələffüzü xüsusi çətinlik törədir və bu onun titrək səs kimi tələffüzünə gətirib çıxarır. Əgər [r] səsi özündən əvvəlki samitlə eyni zamanda tələffüz olunarsa, bu səhv aradan qaldırılır; gray [g r eɪ]-boz, pray [p r eɪ]-dua etmək və s. BBC və Amerikan tələffüzündə başlıca fərq özünü [r] samitində göstərir. BBC variantında [r] səsi provokalıkdırsa, Amerika variantında bu səs prevokallıq, rotik və retrofleksdir.

Digər fərqli xüsusiyyət [l] foneminin artikulyasiyasında özünü göstərir. R.P. [l] ilə AE [l] arasında da fərqlər var. Belə ki, bu səs ingilis dilində iki variantda tələffüz olunur: yumşaq və tutqun – qalın.

Saitlərdən və [j] samitindən əvvəl işlənən [l] yumşaq formada səslənir. Bu da dilin orta hissəsinin sərt damağa doğru qalxması ilə yaranır, ona yumşaqılıq çaları verir; lip [l ɪ p] – dodaq, lack [l æ k] – çatışmazlıq və s.

[l] foneminin tutqun variantı isə, sözün sonunda və samitdən əvvəl gələrsə, işlənir. Dilin arxası yumşaq damağa qalxır ki, bu da ona tutqunluq çaları verir; tele [t e l]-demək və s. Lakin AE [l] bütün vəziyyətlərdə tutqun [l] kimi tələffüz olunur. Bu, həmin səsi RP-dən fərqləndirən ən vacib xüsusiyyətlərdən biridir.

Daha bir sonor samit [j] samitidir. İngilis dilində [j] samitini tələffüz edərkən, dilin ortası sərt damağa doğru qalxır, dilin yanları üst dişlərə sıxılır, hava axını dilin ortası boyunca yaranan novdan xaric olur. Bu səs dil ortası, damaq, novlu, orta sonordur. İngilis [j] fonemi sözlərin əvvəlində, ortasında saitdən əvvəl işlənir; yet [j e t] – hələ, yes [j e s] – bəli və s.

İngilis novlu sonoru [j] kar samitlərdən sonra gələrsə qismən karlaşır: piano [p j ə n ou]-pianino, cute [k j u; t]-ağıllı və s. İngilis sonoru [j] özündən sonra gələn saitə görə də dəyişir: young [j ʌ ŋ]-gənc, year [j ɪ ə]-il və s.

Həm AE, həm də RP-də [j] fonemi müstəqil fonetik tutuma malikdir. [j + u] səs birləşməsi hər 2 variantda sözlərin əvvəlində: unit [j u n ɪ t]-hissə və [p-b, m, v-f, k-g] samitlərindən sonra işlənir; few [f j u:] -az, view [v j u:] -mənzərə və s.

[j] fonemi “Received Pronunciation”da (R.P.) bütün samitlərdən sonra öz keyfiyyətini qoruyaraq tələffüz olunduğu halda, bəzi amerikan dialektlərində bu samit dilönü samitlərdən sonra nəinki öz keyfiyyətini itirir, hətta tamamilə düşür; “tune”, “new” sözləri Britaniya ingiliscəsində [t j u: n], [n j u:] kimi, Amerikan ingiliscəsində isə [t u: n], [n u:] kimi tələffüz olunur [4, 20].

[j] samitinin damaq variantı, AE-də samitlərindən sonra işləndikdə; yəni [tʃ], [dʒ]+[u] birləşməsində həmin səs assimilyasiya nəticəsində [tʃ] və

[dʒ] kimi səslənir; education [e ˌdʒ ə 'k eɪ ʃ ə n] və s. Hətta AE variantında [ɪ] və [e] saitlərindən əvvəl intrusiv (yalançı) [j] da işlənir: he is [h ɪ j i z]. Bundan başqa, [j] və ya [ɪ] səsləri bəzi sözlərdə [ə] səsindən əvvəl işlənir; alien [eɪ l j ə n] və s.

İngilis dilində olan qoşadodaq, novlu, orta sonor samiti [w] bir qayda olaraq, saitlərdən əvvəl işlənir və sürüşkən səciyyəlidir. Bu xüsusiyyət əsasən [wɜ:] səs birləşməsini tələffüz edərkən baş verir. Belə ki, [w] səsinin tələffüzündən sonra dodaqlar dərhal sonrakı [ɜ:] saitinin tələffüz məxrəcinə keçir: word [w ɜ: d]-söz və s. Kar samitlərdən sonra işlənən [w] karlaşır; quick [k w ɪ k]-cəld, swim [s w ɪ m]-üzmək və s. Saitlərin uzlaşmasına görə [w] səsinin tələffüzündə dodaqların vəziyyəti dəyişir; we [w i:] - biz, word [w ɜ: r d] - söz və s.

[ʌ] AE variantında dilin orta hissəsinin yumşaq damağa qalxması və dodaqların dairəviləşməsi ilə yaranan kar və novlu sürtünən fonemdir. [ʌ] foneminin nəfəsli variantı, bu səs cingiltili qarşılığı olan [w] səsinə uyğun gəlir; what [w a t]-nə, which [w ɪ tʃ]-hansı. BBC variantında isə bu səs bu sözlərdə belə tələffüz olunur; [wə t], [w ɪ tʃ]. Əgər R.P-də “what” və “which” omofondurlarsa, AE variantında [ʌ] və [w] fonemlərinə görə fərqlənilirlər.

Britaniya ingiliscəsində [ŋ] fonemi ilə başlayan nə heca, nə də söz var. Lakin Maori tayfalarına aid olan insanlara verilən adlarda, sözün əvvəlində bu səsin işlənməsinə rast gəlirik. Avstraliya ingiliscəsində “ng” hərf birləşməsi ilə başlayan söz və ifadələr [ŋ] fonemi ilə deyil, qarşısına neytral [ə] səsi artırılmış formada tələffüz edilir. Məsələn; nguni [ə ŋ 'g u n i]-Cənubi Afrikada tayfa. Belə ki, Britaniya ingiliscəsində [ŋ] fonemi sözün ortasında və sonunda işlənir. “Onset” mövqedə, yəni sözün əvvəlində işlənmə bilmədiyi halda, Yeni Zelandiya ingiliscəsində bu fonemlə başlayan sözlərə rast gəlinir; Ngata [ŋ α: t a]-xüsusi ad, ngawha [ŋ α: f a:]-isti bulaq. Qeyd etmək lazımdır ki, [ŋ] fonemi ilə başlayan sözlər Avstraliya variantında işlənmir.

Araşdırılan fərqlər müasir ingilis dilinin Britaniya və Amerika variantları arasında olan təzadı göstərir. Demək olar ki, hər kəs amerikalıların asta və rəvan danışmalarını eşidərkən onları asanlıqla başa düşür. Sürətli nitqdə isə onları anlamaqçətin olur. Başqa sözlə, ingilis dilini öyrənən tələbələr öz müəllimlərini çətinlik olmadan başa düşməyə çalışırlar. Bu onunla izah olunur ki, auditoriyada tədris olunan “ingilis”lə real həyatda mövcud olan “ingilis” eyni səslənmir.

İngilis dilini öyrənənlər bir faktı da nəzərə almalıdırlar ki, onların öyrəndikləri “ingilis dili” heç də yeganə “dil” deyil. İngilis dilinin tədrisi ilə məşğul olan müəllimlərin tələbələrinə ingilis dilinin variantlarını bu və ya digər dərəcədə çatdırması məqsədə uyğun olar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Jones D. Cambridge English Pronouncing Dictionary, 17 edition.-Cambridge University press, 2006.
2. Language.az
3. Roach P. English Phonetics and Phonology. -Cambridge University press, 1991
4. Shakhbagova D.A. Varieties of English pronunciation. -M,1982.
5. Zeynalov Farman. Practical English phonetics. Baku, "Mütərcim", 2018.

Shafiqə Gojayeva

Summary

Pronunciation Peculiarities of Some English Sonorants in Different National Variants

This article deals with pronunciation peculiarities of English sonorous consonants in different English variants. In the article an attempt is made to study and compare consonant sounds [r, l, j, w, ŋ] with American English and BBC pronunciation. These sounds are also compared in different positions in the word. Australian and New Zealand pronunciations are also applied in the article. The author of the article comes to a conclusion that the comparison of English sonorants is important in teaching process.

Шафига Годжаева

Резюме

К вопросу об особенностях произношения некоторых сонорных звуков в различных национальных вариантах английского языка

Настоящая статья посвящена артикуляционным особенностям сонорных согласных английского языка в его различных национальных вариантах. В статье сделана попытка изучения и сравнения артикуляционных особенностей согласных звуков [r, l, j, w, ŋ] в американском английском (GA) и собственно в английском (BBC). Данные звуки также сравниваются с точки зрения различных позиций в словах. В статье также рассматриваются австралийские и новозеландские артикуляционные нормы. В результате сопоставительного анализа делается вывод, что дифференция артикуляционных норм сонорных согласных в различных вариантах английского языка играет важную роль в преподавании данного языка.

Rəyçi: fil.f.d.C.Yaqubova

Təranə Cabbarlı

ADU

cabbarliterane@gmail.com

İNGİLİS DİLİNDƏ ELİZİYA HADİSƏSİNİN ŞİFAHİ NİTQDƏ REALLAŞMASI XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR

Açar sözlər: *tələffüz, variant, eliziya, plozivlər.*

Key words: *intonation, variant, elision, plosives.*

Ключевые слова: *произношение, варианты, элизия, взрывные.*

İnsanların müasir həyat tempinin sürət aldığı bir məqamda, nitq fəaliyyətinin də dəyişməsi, daha çox spontan, sürətli hal daşması heç də gözlənilməz məqam deyil. Bu hal nitq səslərinin müxtəlif variantlarda əvəz olunmasında, yaxud tamamilə düşməsində özünü açıq şəkildə göstərir. Bu zaman sözün fonetik lüğətlərdə verilən tələffüz forması ilə sırf nitqdə reallaşan tələffüz forması bir-birindən fərqlənir. Hətta demək olar ki, fərqli bir tələffüz forması meydana çıxır.

Dilçilər belə bir faktı diqqətə çatdırırlar ki, ayrılıqda tələffüz olunan sözlər, cümlədə tələffüz olunan həmin sözlərdən nitqin sürətinə, vurğulu, yaxud vurğusuz məqamda işlənməsinə, reduksiyaya az, yaxud çox dərəcədə uğramasına və hətta, nitqin kim tərəfindən söylənməsinə görə də fərqlənir. Demək olar ki, sözlər fonetik kontekstdən kənarında tələffüz olunursa, onlar fonetik transkripsiyaya uyğun olaraq, ideal qaydada eşidilir, lakin rabitəli nitq axınında biz dəyişilmiş, qısaldılmış tələffüz variantlarını eşidə bilirik. Bu baxımdan ingilis dildəşiyicilərin nitqini eşidib-anlamaq və bu dildə təbii və sürətli danışmaq dildəşiyici olmayanlar üçün çətinlik yaradır.

Tələffüzü öyrənərkən, təkcə dilin leksikası və qrammatikası deyil, həm də dilin fonetik aspektlərini, başqa sözlə desək, tələffüzün fonetik çarqlarlarını və səslərin dəyişməsinə öyrənmək vacibdir. Rabitəli nitqdə dilin fonetik aspektlərinin əsasını eliziya, assimilyasiya, akkomodasiya və ritm təşkil edir. Gündəlik istifadə olunan dil rabitəli nitqdə sözlərdə, ifadələrdə və cümlələrdə reallaşır. Burada nəzərə çarpan fərqlər sözlərin ayrılıqda tələffüzü ilə cümlə daxilindəki tələffüzü arasındadır. Bir sıra səsdəyişmələri bir söz daxilində və sözlərin qovuşuğunda da özünü göstərir. Səslər nitq prosesində bir-birinə təsir edir. Bu məqamda sait səslərin samitə, yaxud samitə səslərin saitə, samitlərin bir-birinə təsiri və s. halları nitqdə bir sıra fo-

netik proseslərin yaranmasına səbəb olur. Bu qəbildən olan proseslərə eliziya, assimilyasiya, akkomodasiya və reduksiya daxildir.

Dilçilikdə eliziya hadisəsi "səsdüşümü" adı ilə xarakterizə edilir. Səslərin fonemik statusunun təsnif olunması danışq səslərinin dəyişməsi ilə əlaqədar çox mürəkkəb proses olaraq, hələ də davam edir. Danışq nitqində qarşılaşdığımız hallardan biri də sait, yaxud samit fonemlərin sürətli nitq zamanı düşməsidir. Bu hal dilçilikdə "eliziya" termini ilə gerçəkləşdirilir. Eliziya qədim dövrlərdə belə bir sıra dillərdə mövcud olmuşdur. Bu fonetik hadisə kimi bir çox dilçilərin tədqiqat obyektinə olmuş, onun üzərində araşdırmalar aparılmışdır. Bu sahədə aparılan tədqiqatlar eliziyanın necə əhəmiyyətli və danışqda vacib olduğundan xəbər verir.

Daniel Counz eliziyaya belə şərh verir: "Eliziya-sözlər cəld və sürətli tələffüz olunarkən saitin, yaxud samitin itirilməsidir, müxtəlif fonetik kontekstlərdə sürətli danışq tempində isə səslərin yoxa çıxmasıdır" [1, 565]. Piter Rouç eliziya hadisəsinə müəyyən şərtlərdə "fonemin sıfır realiziyası" kimi qeyd edir [2, 113]. E.A.Buraya və İ. E. Qaloçkina eliziya terminini nitq sürətinin artması zamanı tələffüzdən bir sıra səslərin itməsi halı kimi dəyərləndirirlər. Dilçilik terminləri lüğətində "eliziya - danışanın öz tələffüzünü asanlaşdırmaq məqsədilə sözdə və ifadələrdə səslərin itirilməsi hadisəsi" kimi izah olunur. Bəzən danışılanın daha yaxşı mənimsənilməsi üçün səslərin itirilməsi məqsədəuyğun hesab olunur. M.A.Sokolova eliziya prosesini danışanın tələffüz zamanı sərf etdiyi güc-qüvvəyə qənaət forması kimi xarakterizə edir [7, 45].

Eliziyanın iki növü mövcuddur: tarixi eliziya və təsviri eliziya. Tarixi eliziya "səssiz hərflər" in tələffüzündə özünü göstərir (silent letters). Tarixi eliziya hər hansı bir fonetik dəyişmələrin nəticəsi olaraq yaranmış dilin inkişafı boyu davam edib, bitmiş fonetik hadisələrdən biri hesab olunur. Bir sıra ingilis sözlərində tarixi eliziya tələffüz normasına çevrilib. Məsələn: handsome / 'hænsəm / yaraşlıq, tomb / tu:m / qəbir, listen / 'lɪsn / qulaq asmaq, comb / kɒm / daraq

Müasir ingilis dilində elə sözlər var ki, oxunmayan hərflər həm sözün əvvəlində, ortasında, həm də sonunda dayana bilər. Məsələn: to know / nou / bilmək, to write / rait / yazmaq, to soften / 'sofn / yumşaltmaq, castle / 'kɑ:sl / qala

Bu sözlərdə eliziya prosesi artıq bitib, biz nəticəni hazır görə bilirik. Bu tələffüz forması hətta lüğətlərdə belə öz əksini tapıb. Tarixi eliziya bir fakt kimi dilin inkişafı tarixində baş verən fonetik dəyişmələri ortaya qoyur, digər tərəfdən isə dilin səs tərkibində baş verən dəyişiklikləri göstərir.

Piter Rouç qeyd edir ki, "Eliziyaya nümunə tapmaq çox asandır, amma hansı səslərin düşməsinin, hansının düşməməsinin qaydasını təsdiqləmək isə çox çətin" [2, 565]. Səslərin dəyişməsi qaydaları dilçilikdə mübahisəli məsələlərdən biridir. Həm praktik, həm də nəzəri cəhətdən bu sualın əhəmiyyəti böyükdür. Səslərin modifikasiyası nitqdə üzə çıxır və ünsiyyət prosesinin özünü təşkil edir.

E.A.Buraya və İ.E.Qaloçkina hesab edirlər ki, bunun səbəbini fonetika ilə fonologiya arasındakı fərqlə axtarmaq lazımdır. Fonetik imkanlar baxımından biz hamımız eyni yaranmışıq və bizim danışmaq orqanlarımız da eynidir. Lakin hər bir dilin tələffüz prosesinə fərqlilik verən "qaydalar səbəti" vardır [5, 93].

İngilis dilinin samitlər sistemini araşdırarkən, belə bir nəticəyə gəlinir ki, bir neçə samit birləşməsinin bir söz daxilində işlənməsi eliziya hadisəsini labüd edir. Bir çox dillərdə biz heca tiplərinə rast gəlirik: samit+sait, yaxud sait+samit. Bu sistem çox dillər üçün xarakterikdir. Lakin ingilis dilində elə sözlər var ki, bu sadə heca tipi ilə deyil, mürəkkəb samit birləşmələri ilə yaranıb. Bu cür sözləri tələffüz etmək çox çətin olur.

P.Rouç təsdiq edir ki, ingilis dilli dildəyişmələri özləri belə iki söz qovşağında bir neçə samit birləşməsinin birlikdə tələffüz olunmasına çətinlik çəkirlər. Məsələn: George the Sixth's throne 'dʒo: dʒ ðə 'sɪksθ 'θru:n// - altıncı Corcun taxt-tacı [2, 114]. Bu cümləni tələffüz etmək mümkünsüz deyil, amma rahat tələffüz daha yaxşıdır: 'dʒo: dʒ ðə 'sɪks 'ru:n//

Bu məqamda eliziyanın baş verməsi normal danışmaq halıdır. D.Counz eliziya hadisəsini işığın söndürülməsi prosesi ilə müqayisə edir. O qeyd edir ki, eliziya zamanı səslər itmir, sadəcə işıq söndürülərkən işığın müvəqqəti olmaması kimi, danışmaq zamanı da həmin səslər nitqdə müvəqqəti sönmüş (yaxud itirilmiş) olur [1, 565].

Mürəkkəb samit birləşmələrində (üç, yaxud iki kipləşən-partlayışlı +novlu-sürtünən samitlər) orta mövqedə gələn /t, d/ samitləri adətən düşür.

Məsələn: acts / æ k t s / əvəzinə / æ k s / (hərəkət), looked back / 'l ō k t b æ k / əvəzinə / 'l ō k b æ k / (geriyə baxdı), next day / 'n e k s t d eɪ / əvəzinə / 'n e k s d eɪ / (növbəti gün)

Kipləşən-partlayışlı / t, d / fonemlər hətta sonor səslərlə qonşuluqda işləndə də itirilir: blind man / 'b l aɪ n d 'm æ n / əvəzinə / 'b l aɪ n m æ n / kor adam, West side / 'w e s t s aɪ d / əvəzinə / 'w e s s aɪ d / (qərb tərəf)

Eliziyaya uğrayan səsləri təhlil edərkən, belə qənaətə gəlmək olur ki, bəzi səslərin tələffüzündə danışmaq orqanlarının fəaliyyəti zəifləyərək həmin səslərin vaxtından qabaq tələffüz olunmasına rəvac verirsə, digər səslərdə

isə əksinə, onlara ayrılan zaman müddətinin uzadılması ilə danışığ orqanlarının fəaliyyəti də artmış olur [5, 95].

Məsələn, "act"sözünü təhlil edək: asta nitq tempində dilönü apikal-yuvaq, kipləşən-partlayışlı /t/ səsi rahatlıqla tələffüz olunaraq /s/ səsinin tələffüz məxrəcinə keçir. Bu zaman birinci kipləşən-partlayışlı /k / səsinin partlayışı itir, ondan sonra gələn digər kipləşən-partlayışlı /t/ səmindən sonra eşidilir. Eyni zamanda /t/ səsinin kipləşən xüsusiyyəti /k/ səsinin kipləşməsi ilə birgə eşidilir. Bu mövqedə partlayışın itməsi baş verir. Digər tərəfdən, iki kipləşən-partlayışlı səsin tələffüzündən sonra dilin ucu yuvağa toxunmağa macal tapmamış bir qədər geri çəkilərək, /t/ səsinin tələffüz məxrəcinə yönəlir və dar nov əmələ gətirir. /s/səsi tələffüz məxrəci baxımından eynilik təşkil etsə də, novlu-sürtünən olması ilə kipləşən-partlayışlı /t/ səmindən fərqlənir(lakin hər ikisi apikal-yuvaq səsidir). Nəticədə /t/ tələffüz olunur, amma eşidilmə prosesi baş vermir. Beləliklə, demək olar ki, asta, rəvan nitqdə eliziya prosesi yavaş gedir, sürətli, cəld danışığda isə maksimum həddə baş verir. Bu mövqedə eliziyanın baş verməsində suprasegment elementlərin rolunu, o cümlədən, nitqin tempini, hecanın vurğulu, yaxud vurğusuz olmasını, pauzanı, ifadələrin deyilmə məqsədini, səsin ucalığını da nəzərə almaq düzgün olmazdı. Rabitəli spontan nitqi müşahidə edərkən, eliziyanın daha çox gündəlik danışığ nitqində baş verdiyi qənaətinə gəlirik.

Eliziya hadisəsinə biz "nt" samit birləşməsinin işlənməsində də rast gəlirik. Sürətli cəld danışığ tempində /t/ kimi eyni tələffüz məxrəcinə malik olan (dilönü apikal- yuvaq) /n/ sonunun realizasiyası eşidilmir. Lakin yumşaq damağın aşağı düşməsi nəticəsində /n/ səsinin tələffüzünə danışığ orqanları hazır vəziyyət aldığından saitlər burunda tələffüz olunmağa meylli olur [7, 24]

paint / p eɪ n t / əvəzinə / p eɪ t/ rəngləmək, cant / k ɑ: n t / - / k ɑ: t / bacarmamaq

Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, bu məqamda danışığ orqanları müxtəlif hərəkət fəaliyyətləri ilə xarakterizə olunurlar [6, 32]. Belə bir fikir geniş yayılmışdır ki, eliziya sözlərin əvvəlinə nisbətən, ortasında və sonunda daha çox baş verir. Sözsonu mövqedə qoşa samitin işlənməsi ondan sonra samitlə başlayan yeni bir sözlə müşaiyət olunarsa, mütləq birinci sözün son samitinin itirilməsi ilə realizə olunur.

Məsələn: band master / b æ n d 'm ɑ: s t ə / - / b æ n m ɑ: s t ə / orkestr ustadı, to act normally / t u 'æ k t 'n ɔ: m ə li / - / t u 'æ k 'n ɔ: m ə li / normal hərəkət etmək.

Qeyd etmək lazımdır ki, saيتدən qabaq /t,d/ səslərinin söz qovuşuğunda itirilməsi normaya uyğun deyil.

Məsələn : he went away - h i 'w e n t ə `w eɪ // o çıxıb getdi.

Nitqdə çox vaxt qoşa /t/ səsinin iki söz qovuşuğunda işləndiyi məqamlarda birinin tələffüz olunmadığı auditiv baxımdan nəzərə çarpır. Bu da tələffüz normasının pozulmasına gətirib çıxarır. Məsələn: I w a n t to drink / aɪ 'w ɒ n t t ə 'd r ɪ ŋ k // mən içmək istəyirəm əvəzinə / aɪ 'w ɒ n t ə d r ɪ ŋ k // kimi; We have got to be attentive / w i v 'g ɒ t t ə b i ə 't e n t ɪ v // əvəzinə w i v 'g ɒ t ə b i ə 't e n t ɪ v // -biz diqqətli olmalıydıq.

Yuxarıda deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, elizianın baş verməsi qəsdən və yaxud şüurlu sürətdə baş vermir, spontan nitqi sadələşdirmək üçün səslərin düşməsi öz-özünə baş verir. Bu mövqedə elizianın işlənməsi danışanın tələffüz imkanlarına qənaət etməsi ilə xarakterizə olunur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Jones D. Cambridge English Pronouncing Dictionary. - Cambridge; 2011
2. Roach P. English Phonetics and Phonology.- Cambridge; 2009.
3. Shockey L. Sound Patterns of Spoken English. -Oxford: Blackwell, 2003.
4. Zeynalov F. H. Practical English Phonetics.-Bakı; 2019.
5. Буряя И.А Фонетика современного английского языка.- Москва; Издательский центр "Академия", 2008.
6. Первезенцева О.А. Теоретическая фонетика английского языка.- Дубна:"Феникс+", 2011.
7. Соколова М.А Теоретическая фонетика английского языка.-Дубна: "Феникс+", 2010.

Tarana Jabbarly

Summary

On the Realization of Elision Peculiarities in Spoken English

The article deals with the elision as one of the aspects of English connected speech. In the article an attempt is made to study the typical peculiarities of elision in spoken English. Degree of importance and cause of using elision are ambiguous problems in linguistics. In order to get better understanding one must learn phonetic difficulties of pronunciation and modification of sounds in connected speech. The author tries to state the positive and negative peculiarities of elision in the process of communication.

Тарана Джаббарлы

Резюме

К вопросу о реализации особенностей элизии в разговорном английском языке

Статья посвящена проблеме элизии как одному из аспектов английской речи. В ней сделана попытка изучения основных особенностей элизии в разговорном английском языке. Степень важности и причины употребления элизии являются спорным вопросом в лингвистике. Для достижения успешного иноязычного общения необходимо учитывать фонетические трудности артикуляции и модификацию звуков в связной речи. В статье сделана попытка определения положительных и отрицательных особенностей элизии в процессе коммуникации.

Рәуфи: fil.f.d. C.Yaqubova

Sonaxanım Məmmədova
ADU

**EKVIVALENTSİZ LEKSİKANIN İFADƏ EDİLMƏSİ
(N.NƏRİMANOVUN “BAHADIR VƏ SONA” ROMANININ
FRANSIZ DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİ ƏSASINDA)**

Açar sözlər: *tərcümə, realiya, roman, ekvivalent.*

Keywords: *translation, reality, roman, adequation.*

Ключевые слова: *перевод, реалия, роман, эквивалент.*

20-ci əsrin 30-cu illərindən indiyədək bir çox fransız ədibin əsərləri Azərbaycan dilinə çevrilərək kütləvi surətdə nəşr edilmişdir. Müəyyən qüsurlarına baxmayaraq bu tərcümələr Azərbaycan oxucusunun Fransa həyatı və mədəniyyəti ilə tanış olmasında böyük rol oynamışdır. Bununla müqayisədə Azərbaycan dilindən fransız dilinə çevrilmiş əsərlər azlıq təşkil edir. Bu baxımdan Nəriman Nərimanovun “Bahadır və Sona” romanının fransız dilinə çevrilərək Fransada nəşr olunması (Editions Kapaz) təqdirəlayiq haldır.

Təhlilə keçməzdən qabaq qeyd olunan tərcümə haqqında ümumi məlumat vermək yerinə düşər. Böyük ədibin əsərini fransız dilinə ADU-nun Tərcümə fakültəsinin məzunu, Fransa Prezidentinin tərcüməçisi Elvin Abbasbəyli çevirmişdir. İlk sətirlərdən məlum olur ki, mütərcim hər 2 dili yüksək səviyyədə bilir və romandakı kontekstual mənalara dəqiq ifadə etməyə nail olub. E. Abbasbəylinin Azərbaycan ədəbiyyatındakı ilk romana müraciət etməsi özlüyündə işin əhəmiyyətini artırır.

Ekvivalentsiz leksikanın tərcümədə verilməsi problemi hər zaman mövcud olmuşdur və bu, özünü bədii tərcümə sahəsində daha aydın göstərir. Tərcümə qohum olmayan xalqların dillərindən edildikdə məsələnin ciddiliyi daha qabarıq şəkildə ortaya çıxır.

Rus dilçisi V.Komissarov ekvivalentsiz leksikaya mənbə dilinin hədəf dildə müvafiq qarşılığı olmayan vahidlərini aid edirdi. Nəzəriyyəçi alim bu qəbildən olan leksik vahidlərə coğrafi adları, xüsusi isimləri, müəssisə və təşkilat, qəzet və jurnal adlarını, milli-mədəni dəyərləri ifadə edən sözləri, habelə başqa xalqlara tanış olmayan anlayışları və realiyaları daxil edirdi. Alim bu tip ifadələrin tərcüməsi üçün transliterasiya və kalkalardan istifadəni, həmçinin izahlı tərcüməni tövsiyə edirdi. O, qeyd edirdi ki, bəzi hallarda hədəf dilin mənacə yaxın sözlərindən istifadə də məqbul sayılır [3, 256].

XVII əsrin böyük fransız nəzəriyyəçisi Pyer-Daniel Üe hesab edirdi ki, tərcüməçi yeni söz ixtira etməməli, mətnin sonunda və ya mətn daxilində tərcümə olunmayan sözün izahını verməlidir [4, 112]. Bu fikir Fransada indi də aktuallığını tam itirməyib.

Tədqiqata cəlb edilən həcmcə nisbətən kiçik olan romanda XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlində Qafqaz həyatına dair çox sayda leksemlər yer alır. Bunların çoxu fransız oxucusu üçün naməlumdur. Məsələn,

Axır qiyməti: arşını dörd manatdır [1, 3].

Le dernier prix est quatre manats pour un mètre. [2, 14].

Burada tərcüməçinin *arşın* sözünü nə üçün *metrlə* ifadə etdiyini bilmək maraqlı olardı. Düzdür, tərcümə zamanı hədəf dilin mənaca oxşar sözlərindən istifadə etmək mümkündür. Lakin *arşın* və *metr* tamamilə ayrı ölçüləri ifadə etdiyi üçün onların birinin digəri ilə əvəzlənməsi çox da doğru deyil. Bu ifadəni elə *archine* (archyne) şəklində çevirərək semantik izahını vermək daha doğru olardı (məs., bu ölçü vahidi rus dilində işlənir).

Cümlədəki digər realiya isə *manatdır*. Tərcüməçi bu ifadənin də pul vahidi olduğunu ayrıca izah şəklində vermişdir. Bir məqamı xatırlatmaq yerinə düşər ki, klassik Azərbaycan ədəbiyyatında (daha doğrusu, XIX əsrin ortaları - XX əsrin 30-cu illərinədək) işlənən *rubl* (danışiq dilində rublə) sözü 1930-50-ci illərdəki nəşrlərdə bəzən manatla əvəzlənib. Sonrakı illərdə, o cümlədən müstəqillik vaxtı təkrar nəşr zamanı sonuncu variant saxlanılıb. “Bahadır və Sona” romanının əlyazması bizim üçün əlçatan olmadığı üçün ədibin manat, yoxsa rubl ifadəsini işlətdiyi məlum deyil.

Bəs sizlərdən heç müsəlman varmı? [1, 4]

Et, y-a-t-il des musulmans parmi vous ? [2, 14]

Tərcüməçinin eyni səhifədəki *müsəlman* sözünün ayrıca izahını verməsi də təqdirəlayiq haldır. İlk baxışdan buna ehtiyac duyulmur. Çünki *musulman* sözü heç bir fransız və ya ümumiyyətlə avropalı üçün yad deyil. Lakin bu kontekstdə sözün mənası bir qədər daralaraq milləti ifadə edir. Fransız oxucusu ötən əsrin ilk onilliklərində Qafqazda müsəlman dedikdə yalnız azərbaycanlıları nəzərdə tutulduğunu bilməsi o qədər də inandırıcı deyil. Tərcüməçi kontekstual mənəni səhifənin sonunda izah edərək oxucuda yanlış ümumiləşdirmənin yaranmasının qarşısını almışdır.

Eyni analogiya *türk dili* ifadəsinə də aiddir: “... *türkcə dəxi yaxşı bilir və hətta yazır da.* [1, 4]. *En plus, elle parle bien le turc et elle l’écrit aussi* [2, 16].

Müasir fransız oxucusu türk dili dedikdə müasir Türkiyə Respublikasının rəsmi dilini nəzərdə tutur. Bir fransızın dilimizin ötən əsrin 30-cu illə-

rinədək türk dili adlandırıldığını bilməsi ehtimalı azdır. Bunun tərcümədən kənarında oxucuya izah edilməsi daha bir çaşqınlığın qarşısını almağa kömək edib.

Bahadırın atası qədim bəylərdən olub, dolanacağı ancaq müllərinə bağlıydı [1, 6].

Le père de Bahadır était un de ces anciens beys qui gagnait sa vie grâce à ses propriétés [2, 18].

Tərcümə zamanı qarşıya çıxan ekvivalentsiz leksikaya daha bir nümunə *bəy* sözüdür. Fransız dilinin başlıca istinadmənbəyi olan “Larousse” və “Robert” lüğətlərində bu sözün Osmanlı dövlətində mövcud olmuş vəzifə və ya iyerarxiya (vassal) olduğu göstərilir (Titre porté autrefois par les officiers supérieurs de l'armée ottomane et les hauts fonctionnaires. Titre de souverains vassaux du Sultan).

Tərcüməçi bu realianın izahını Vikipediyadakı kimi (*chef de clan*) vermişdir ki, bu da romanın məzmunu ilə tam səsləşmir. Bizcə, tarixizmin izahı “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndəki kimi verilsəydi fransız oxucu üçün daha aydın olardı: “Tarixən Qafqazın müsəlman əhalisi arasında zadəgan təbəqəsinə mənsub olan, zəngin, irəli gələn şəxs”. Halbuki fransız lüğətlərindəki *bey* sözü mənə etibarlı ilə Azərbaycan dilinin *bəylərbəyi* tariximizə daha yaxındır (Keçmişdə İranda və Azərbaycanda vilayət hakimi - ADİL).

Romanın tərcüməsində toponimlərlə bağlı da çox sayda ekvivalentsiz leksikaya rast gəlirik. Bunların da hamısının səhifənin sonunda izahı verilmişdir.

Yusif tiflisli məşhur dövlətli erməninin oğlu idi [1, 7].

Yusif était le fils d'un riche arménien de Tiflis[2, 21].

Səlimənin əri Məngilisdə olurdu [1, 8].

Le mari de Sélimé habitait à Mengilis[2, 21].

Saat altıda "Qocur" adlanan qalığa çatdılar [1, 37].

A 18 heures, ils ont atteint le refuge « Gotchour »[2, 68].

Həqiqət, kağız yazmışdın Hacıkəndə gedəcəyəm, getdinmi? [1, 48].

C'est vrai, dans ta lettre, tu disais que tu allais partir pour Hadjikend[2, 86].

Getdim, bir həftədən çox orada qaldım. Ondan sonra gəlib Gəncədə bir həftə qalıb getdim Şirvana [1, 49].

Ensuite, je suis rentré à Gandja ou j'ai passé une semaine avant d'aller au Chirvan[2, 87].

Bəs Badkubəyə gedə bilmədin? [1, 53].

Mais, est-ce que tu as pu aller à Badukuba ? [2, 94].

Mütərcimin *Tiflis* və *Badukuba* versiyalarını tərcümə mətninə gətirərək ayrıca izahını verməsi təqdirəlayiqdir. Çünki, bu fransızdilli oxucunun 2

şəhərin tarixi adlarını da bilməsinə şərait yaradır. Maraqlıdır ki, romanda *Badukubə* deyil, *Badkubə* variantından istifadə edilib. Görünür, Nərimanov qəhrəmanların danışq tərzini oxucuya daha yaxşı çatdırmaq üçün bu variantı əl atıb. Gürcüstan paytaxtının (daha doğrusu Tiflis quberniyasının) sakinini bildirən ismi (tiflisli) isə mütərcim xüsusi isim formasında vermişdir ki, bu da tərcümədə sərbəstlik prinsipi ilə ziddiyyət təşkil etmir. Müasir fransız dilində Tbilisi sakinini ifadə etmək üçün *tbilissien(ne)* sözü işlədilir ki, mütərcim haqlı olaraq bu ifadədən istifadə etməyib.

Mütərcim qəzetlərdən birinin adını verərkən [c] səsini ənənəvi olaraq *dj* şəklində deyil, elə orijinaldakı kimi vermişdir. Bu məsələ ölkəmizdə çox ciddi müzakirə mövzudur. Bir qrup tədqiqatçı xüsusi isimlərin olduğu kimi saxlanmasını, başqa bir qrup isə transliterasiya edilməsini təklif edir. Birincixəttin tərəfdarları əlifbamızın Avropa dillərində olduğu kimi, latın qrafikasına keçdiyini əsas götürürlər. İkinci xəttin tərəfdarları isə Azərbaycan dilindəki bəzi səslərin Avropa dillərində olmadığını əsas gətirirlər. Oxşar problem Türkiyədə də mövcud olmuş, lakin onlar ötən əsrin 70-ci illərindən etibarən orijinal olduğu kimi saxlamağa qərar vermişdirlər. Bununla belə, türk dilində bu gün də eyni adın 2 formada yazılmasına rast gəlmək mümkündür (Marks - Marx). Fransız dilində isə, bir qayda olaraq, latın qrafikalı dillərdə olan xüsusi isimlər olduğu kimi saxlansa da, diakritik işarələr atılır.

"Tərcüman" qəzetəsinin axırıncı nömrəsini oxudunmu? [1, 18].

As-tu lu le dernier numéro du journal Tercuman ? [2, 38]

Digər qəzetin adının tərcüməsində isə ənənəvi üsuldan istifadə edilmişdir:

"Kəşkül" qəzetəsi alırsanmı? [1, 21].

Est-ce que tu achètes le journal Kechkul ? [2, 42].

Tərcümə mətnindəki qəzet adları barədə əksər xüsusi isimlər kimi səhifənin sonunda izah verilib.

Sabahı günü troyka qapıda hazır oldu [1, 26].

Le lendemain, le troïka l'attendait devant la maison[2, 39].

Bizcə, tərcüməçi sırf rus həyat tərzinə aid olan *troyka* sözünün ayrıca izahını versəydi yerinə düşərdi. Çünki mətnə bu realıyanın mənası bir qədər çətin anlaşılır. Fransız dilində axtarış sistemlərində *troïka* yazdıqda nəqliyyat vasitəsini bildirən mənə çıxmır. İfadənin elə Vikipediya da izahını səhifənin sonunda vermək kifayət edərdi (*La troïka est soit une voiture hippomobile, soit un traîneau sur patins, dont l'attelage nécessite trois chevaux*).

Romanda Avropaya, daha doğrusu xristian dininə aid bir xüsusi isim də yer alır: *Xristian dinini intişar edənlər bir Lüterin çıxmağına səbəb olan kimi müsəlman aləmi də öz Lüterini gözləyir* [1, 17].

16-cı əsrin məşhur alman teoloqunun adının çəkilməsi avropalı oxucunun nəzərində romanın əhəmiyyətini daha da artırır: *“comme les personnes qui ont contribué à la diffusion du christianisme sont à l’origine de l’arrivée de Luther, le monde musulman attend le sien”* [2, 32].

Tərcüməçi 2 dəfə Lüter adını işlətmək yerinə təkrardan qaçmaq üçün *sien* mənsubiyyət əvəzliyindən istifadə etmişdir ki, bu da məzmunu xələl gətirmir.

Romanda dinlə bağlı olan leksikaya da kifayət qədər çox rast gəlinirsə də, bunları tərcümədə xüsusi çətinlik yaradan leksik vahidlər qrupuna aid etmək doğru olmaz.

Bəli, doğru buyurursunuz, xalq ancaq mollalara inanır [1, 18].

En effet. Le peuple croit aux mollahs[2, 32].

.... düz getdim Tiflisə, böyük axundun yanına [1, 32].

.... je suis allé directement chez le grand Akhound à Tiflis... [2, 66].

O, qazının işidir [1, 32].

C’est au cadı de s’occuper de cette affaire[2, 67].

Qeyd etdiyimiz leksik vahidlərlə fransız oxucusu hər gün qəzet səhifələrində, saytlarda və televiziya ekranında qarşılaşdığı üçün əlavə izaha zərurət yoxdur.

Yekunda qeyd edə bilərik ki, tərcümə əsasən uğurlu alınıb, dil səlisdir. Tərcüməçi orijinalda olan ekvivalentsiz leksikamı fransız dilində doğru ifadə etməyə əsasən nail olub. Bir neçə xırda uyğunsuzluq tərcümənin ümumi məhiyyətinə xələl gətirmişdir, süjet xəttinin və romanda təsvir edilmiş hadisələrin fransızdilli oxucu tərəfindən aydın qavranılmasına mane olmur. Ən başlıcası, bu tip əsərlərin Avropa dillərinə (təkcə fransız deyil) çevrilərək yayılması xalqımızın zəngin ədəbiyyatı və mədəniyyətini qlobal miqyasda tanıtmaya xidmət edər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Nərimanov N. Bahadır və Sona. Bakı, 2004
2. Narimanov N. Bahadır et Sona. Paris, 2018
3. Комиссаров В. Н. Теория перевода. Москва, 1990
4. Ballard Michel, D’Hulst Lieven. La Traduction en France à l’âge classique. Lille, 1996
5. <https://cecile.ch-baudry.com/category/caucase/azerbaidjan/>

Sonaxanim Mammadova

Summary

Translating non-equivalent lexis (based on the translation of the novel “Bahadır and Sona” by Nariman Narimanov translated into French)

The article studies the difficulties of translating non-equivalent lexis from the Azerbaijani language into French. As it is known, onomastic units belong to this lexical area: personal names, toponyms, names of newspapers and magazines, national realia, etc. Based on the above mentioned examples from the French translation of the novel by Nariman Narimanov, the article reveals in comparison with the original the ways and methods of translating the non-equivalent lexis in terms of the correct perception by a foreign-language reader.

Сонаханым Мамедова

Резюме

К вопросу о переводе безэквивалентной лексики (на основе перевода на французский язык романа Н.Нариманова «Бахадур и Сона»)

В статье на материале французского перевода романа Н.Нариманова «Бахадур и Сона» рассмотрены трудности перевода безэквивалентной лексики с азербайджанского языка на французский язык. К данной лексической сфере, как известно, относятся ономастические единицы: личные имена, топонимы, названия газет и журналов, национальные реалии и пр. На основе приведенных примеров из французского перевода романа Н. Нариманова в сопоставлении с оригиналом показаны пути и способы передачи в переводе безэквивалентной лексики с точки зрения верного восприятия оригинала иноязычным читателем.

Rəyçi: fil.f.d.V.Seyidova

Əfsanə Həziyeva
AzMIU
efasaneheziyeva@mail.ru

**TƏRKİB HİSSƏLƏRİNƏ AYRILMAYAN VƏ TƏRKİB
HİSSƏLƏRİNƏ ŞƏRTİ AYRILAN TERMIN-SÖZ
BİRLƏŞMƏLƏRİNİN KALKLAŞDIRILMASINA DAİR
(AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNİN MATERİALLARI
ƏSASINDA)**

Açar sözlər: *terminoloji sistem, terminlər, kalka, söz birləşmələri, Azərbaycan dili, ingilis dili.*

Key words: *terminological system, terms, calque, phrases, Azerbaijan language, English language.*

Ключевые слова: *терминологическая система, термины, калька, словосочетания, азербайджанский язык, английский язык.*

Söz birləşməsi formatlı terminlərin kalka üsulu ilə mənimsənilməsinədən bəhs edərkən birləşmə strukturlu xüsusi qrup istilahlər haqqında ayrıca söhbət açmaq zərurəti yaranır. Söhbət məcazi anlamli terminlərdən gedir. Məcəzi anlamli ifadələrə istinadən meydana gələn və müəyyən elmi-texniki tərəqqi zəminli və ya siyasi-sosial proseslərə dayanıqlı allyuzial altmənadan şaxələnən bu qrup istilahlərin tərcüməsi yetərincə sərrast dil bilgisi ilə yanaşı, semantik adekvatlığın qorunması baxımından həmin ifadəni yaradan “şaquli kontekst”ə də bələdlilik tələb edir. Söz birləşmələrindən ibarət terminlərin mənaca dörd növünü fərqləndirən S.Sadiqova bunları aşağıdakı kimi təsnif edir: a) tərkib hissələrinə ayrılan termin-söz birləşmələri; b) tərkib hissələrinə şərti ayrılan termin-söz birləşmələri; c) tərkib hissələrinə yarım ayrılan termin-söz birləşmələri; d) tərkib hissələrinə ayrılmayan termin-söz birləşmələri. Sonuncu qrupla bağlı dilçi yazır: “Tərkib hissələrinə ayrılmayan termin-söz birləşmələrində termin, yaxud dəqiq elmi-texniki hissə yoxdur. Ona görə də həmin birləşmələrdə terminoloji cəhətdən müstəqil hissə ayrılı bilməz, həmçinin başqa hissələrin (qeyri-müstəqil) də xüsusiləşdirməsi mümkün deyildir. Bu ondan irəli gəlir ki, yeni elmi-texniki anlayış adlandırılarkən ayrı-ayrı sözlərin mənası deyil, bütövlükdə birləşmənin mənası dəyişdirilir. Məsələn, “balıq quyruğu”, “fəhlə beşiyi”, “Malta xaçı”, “Malta ulduzu”, “kor şaxta” terminlərində belə bir cəhət özünü aydın göstərir” [1, 5]. Müəllifin neft və qaz quyularına aid terminlərinə istinadən gətirdiyi misallardan da aydın göründüyü kimi, bu qəbildən məcazi anlamalı ter-

minlərin komponentləri ayrı-ayrılıqda terminoloji anlam kəsb etməməklə bərabər, ümumiliyyətlə ayrı-ayrılıqda verilmiş bu və ya digər kontekstə dair istilah funksiyasını da icra etməkdən məhrumdurlar. Məsələn, analoji olaraq, Azərbaycan dilindəki maliyyə terminləri sırasında yer alan “qara cəngavər” və “ağ cəngavər” ifadələrinin nümunəsində məsələyə aydınlıq gətirək. Kalka əsasında mənimsənilmiş olan bu istilah ingilis dilindəki **white knight** termin-söz birləşməsinin hərfi tərcüməsindən başqa bir şey deyil. Etimoloji lüğətlər bu terminin ingilis dilində müasir terminoloji anlamında ilk dəfə 1628-ci ildə işlədildiyini qeyd edirlər [2]. *A company that is the target of an unwelcome takeover bid may search for a white knight, an alternative bidder that is acceptable to it* [3].

İstər **white knight** (“ağ cəngavər”), istərsə də **black knight** (“qara cəngavər”) terminlərinin beynəlxalq terminologiyaya daxil olması onların Azərbaycan dilinin terminoloji sistemi tərəfindən orijinala mümkün qədər ən yaxın formatda mənimsənilməsinə labüd edirdi. Bu səbəbdən də “üzünü köçürmək, təqlid etmək” anlamlı kalka üsulundan istifadə edilmişdir ki, bu əsasda da “məxəz dildəki leksik vahidin oxşarı hədəf dildə” yaradılmışdır. Başlıca səbəb isə görkəmli Azərbaycan tərcüməşünas – alimi Qılıncxan Bayramovun “Tərcümə sənəti” adlı araşdırmasında qeyd edildiyi kimi, “digər tərcümə üsulları ilə onu (orijinal anlamı – Ə.H.) vermək mümkün” olmadığı təqdirdə “məxəz frazeoloji vahiddəki obrazlılığı saxlamağa çalışılması” ilə şərtlənir [4, 86]. Azərbaycan dilinin terminoloji sistemində “vətəndaşlıq statusu” qazanmış olan bu istilahın anlamı ilə bağlı “Maliyyə Bazarları Terminlərinin İzahlı Lüğəti”ndə oxuyuruq: “**Ağ cəngavər**” (*White knight*) Rəqib (“**Qara cəngavər**”) tərəfindən ələ keçirilmək təhlükəsindən qorunmaq üçün şirkət tərəfindən axtarılan potensial dost alıcı və ya müəyyən bir şirkətə kömək etmək niyyətində olan korporasiya, şəxsi kompaniya və ya fiziki şəxs. Göründüyü kimi, “Ağ Cəngavər”in iki növü ola bilər: (i) birinci növ – “Ağ Cəngavər” rəqib şirkət tərəfindən alınma təhdidi altında olan hədəflənmiş şirkəti daha əlverişli şərtlərlə almaq haqqında yeni təkliflə çıxış edən alıcıdır; (ii) ikinci növ – “Ağ Cəngavər” rəqib şirkət tərəfindən alınma təhdidi olmayan güclü şirkəti əlverişli şərtlərlə almaq təklifi ilə çıxış edən alıcıdır [5, 12]. Göründüyü kimi, bu istilah orta əsrlərdə cəngavər obrazının döyüşkən, əzmkar, savaşıq, təşəbbüskar, xilaskar xüsusiyyətləri ilə bağlı formalaşmış öngörüş əsaslanır və bu öngörüş ingilisdilli mentallıq üçün doğma olduğu halda, Azərbaycan dili daşıyıcıları üçün mənimsənilmədir. Bu mənada mənimsənilən (alınma) terminin ilkin allyuzial fonu da paralel olaraq mənimsənilir. Sadəcə olaraq, fərq ondadır ki, allyuzial fonu təşkil

edən anlam (cəngavərlik) termin-söz birləşməsinin komponenti kimi formalaşmış anlamdan daha öncələr dilimizə daxil olmuşdur.

Burada maraqlı bir tərcümə nyansı ilə qarşılaşırıq. Belə ki, “Peşəkar tərcümənin əsasları” adlı araşdırmasında, F.Abdullayevanın da qeyd etdiyi kimi, “tərcümədə adətən məxəz mədəniyyətlə bağlı fikrin dəqiqliklə verilməsi məxəz və hədəf dil daşıyıcılarının mədəniyyətlərinin bir-birinə nə dərəcədə yaxın olmasından asılıdır. Xalqlar genetik baxımdan bir-birinə yaxın olduqca, kultural terminlərə hədəf dildə ekvivalent tapmaq daha asan olur. Bu məqamda mədəniyyət anlayışının özü insan həyatının bütün sahələrini, o cümlədən ənənə, tarix, din, peşə, mətbəx və başqalarını əhatə edir. Bəzən məxəz və hədəf dillərin mədəniyyətlərinə xas olan inanc və adətlər, bir növ, toqquşur və tərcüməçini dilemma qarşısında qoyur” [6, 46]. Azərbaycan və ingilis dillərinin qohum dil olmamasına və xalqlarımızın heç bir genetik ortaqlığa malik olmamasına rəğmən, knight (cəngavər) terminin semantik adekvatlıq qazanması tam anlaşılandır. Belə ki, tarix platformunda müəyyən kəsişmələr, habelə ingilis dilinin global beynəlxalq dil olması statusu, eləcə də obyektiv tarixi gerçəklik (cəngavərlik institutu ilə seçilən Böyük Britaniya İmperiyasının uzun əsrlər boyu dünya siyasətinin flaqmanı olması) səbəblərindən də ingilisdilli toplumun tarixinin adekvat mənimsənilməsi mümkün olmuşdur. Məsələn: *O vaxt Rusiya prezidenti şirkətdə daha az payı olan Abramoviçi "ağ cəngavər" elan etmişdi* [15].

Ağ cəngavər – qara cəngavər istilah antonimiyasındakı mənə qarşılaşdırmasının əsas yükü rəng simvolikasına düşür. Sözüünü etdiyimiz konnotativ anlamların pozitiv və neqativ çərçivədə reallaşması onların müvafiq rəng simvolikası ilə şərtlənməsini təmin edir. Belə ki, iqtisadiyyat terminləri lüğətində oxuyuruq: **“Qara Cəngavər”** – müəyyən şirkətin udulması haqqında həmin şirkətin özü üçün arzuolunmaz təkliflə çıxış edən hüquqi və ya fiziki şəxs”dir [7, 315].

Onu da qeyd edək ki, **white knight** “ağ cəngavər” terminin **“alicənab cəngavər”** kalka variantı da dilimizdə işləklilik qazanmışdır. Belə ki, “Beynəlxalq vergi-maliyyə terminlərinin izahlı lüğəti”ndə oxuyuruq: “Şirkətlərin birləşməsi prosesində hədəf-şirkətin menecerləri rəqabəti gücləndirmək üçün digər şirkətləri **“Alicənab cəngavər”** rolunda prosesə cəlb etməyə çalışırlar” [8, 17]. Göründüyü kimi, **white** sözü öz hərfi anlamında deyil, məhz bu termin-söz birləşməsi çərçivəsindəki ifadə etdiyi anlamdan çıxış edilərək tərcümə edilmişdir ki, bu semantik kalka faktını təsbit etməyə imkan verir. Məlumdur ki, semantik kalka məhz “sözün məcazi anlamının mənimsənilməsi” ilə şərtlənir [7]. Bu sözlərin ayrı-ayrılıqda müvafiq sahə terminologiyasını (məsələn, göstərilən nümunələrdə maliyyə-iqtisadiyyat sahəsini) əha-

tə etməməsi onların kontekstual asılılığını labüd edir ki, bu da, məlum olduğu kimi, terminlər üçün arzuolunmaz hal kimi dəyərləndirilə bilər. Müqayisə üçün aşağıdakı iqtibasları nəzərdən keçirək: *Yeri gəlmişkən, gələcəkdə Kromvel də məhz ordu və döyüş anlayışında orta əsrlərin son alicənab cəngavər qaydalarının olan-qalanından imtina etməklə, ilk müasir ordunu yaratmaqla rəqiblərinə qalib gəlirdi.* [16]; *“Alicənab cəngavər”lər öz təklifləri ilə hədəf-şirkət üçün daha əlverişli birləşmə şərtlərinin yaranmasının səbəbkarı olurlar* [9, 17]. Təqdim olunan nümunələrdən yalnız ikincisində biz maliyyə-iqtisad termini ilə qarşılaşırıq. Birinci nümunədəki söz birləşməsi isə terminoloji anlam kəsb etmir.

İngilis dilinə daxil olmuş və eynilə daha öncə nəzərdən keçiridiyimiz **white knight** “ağ cəngavər” və **black knight** “qara cəngavər” istilahlarında olduğu kimi komponentləri ayrı-ayrılıqda müvafiq sahə termini kimi çıxış etməyən **old guard** termin-söz birləşməsini nəzərdən keçirək. *“It's the old guard in revolt against Trump and Trumpism. This is the battlefield right now,” said Douglas Brinkley, a prolific presidential biographer and history professor at Rice University in Houston.* (Bu, Trump və Trumpism əleyhinə qiyam qaldıran köhnə keşikçidir. Bura indi döyüş meydanıdır) Houstondakı Rice Universitetinin məhsuldar prezident bioqrafı və tarix professoru Douglas Brinkley dedi.) [17].

Məlumdur ki, ictimai-siyasi elmlər sahəsinə aid olan old guard qabartmaq “köhnə qvardiya” istilahının etimonu fransız dilindəki Vieille Garde ifadəsidir. İlk olaraq, Vieille Garde “köhnə qvardiya” termini Napoleon yürüşləri dövründə İmperator qoşunlarının ən imtiyazlı təbəqəsini təşkil edən qoşun birləşmələrinin ümumiləşdirilmiş adı kimi meydana gəlmişdir. Məlumdur ki, 1807-ci ildə İmperator ordunu “gənc” və “yaşlı” olmaq üzrə qvardiyalara bölmüşdür. Və “köhnə qvardiya”da Napoleona ən sadıq olan və onunla hələ Misir ekspedisiyası dövründən etibarən çiyin-çiyinə döyüşən döyüşçülər toplanmışdır. Artıq müəyyən yaşa və müvafiq imtiyazlı mövqe və rütbələrə malik olan döyüşçülər bir növ, “məğlubedilməzlik”, “toxunulmazlıq” haləsinə bürünmüşdülər [8]. Daha sonralar həmin qvardiyanın adı fransız dilinin özündə məcazi anlam qazanır və növbəti mərhələdə artıq öz məcazi anlamından törəyən termin statusunda digər dillər tərəfindən, o cümlədən ingilis dili tərəfindən mənimsənilir. *Salyer, an "old guard" politician, though not in office at the time, had also opposed the landfill (Salyer, "Yaşlı qvardiya" siyasətçisi o vaxt vəzifədə olmasa da, zibilxanaya qarşı çıxmışdı)* [18, 153].

İngilis dilində bu terminin “ənənəvilər”, “mühafizəkarlar”, “reaksiонерlər” (traditionalists, conservatives, reactionaries) terminləri ilə də sinonimik anlam kəsb edə bildiyi məlumdur. Nümunəyə diqqət edək: *“The old*

guard need fresh blood, so they co-opt the youngsters. So the challenge is to define yourself and not just be opportunistic.” (Yaşlı qvardiyanın təzə qana ehtiyacı var, buna görə də gəncləri dəstəkləyirlər. Buna görə də tələb özünü-zü ifadə etmək və fürsətçi olmamaqdır)[19]. Həmçinin o da qeyd edilir ki, bu termin sırf siyasət ranqından “enərək” daha aşağı statuslu qrup daxilində imtiyazlı mövqeyə də işarə edə bilər. Belə ki, “hər hansı bir idarə və ya təşkilatda uzun müddət çalışan və yenilikçi ideyaları qəbul etməyən işçi qrupunun” ümumiləşdirilmiş adlandırmasında da bu istilahdan istifadə edilə bilər [11]. *Since 1993, when a boardroom coup ousted the founding Shikanai family, 13 Hisashi Hieda 14 had controlled the company, becoming the face of old-guard corporate Japan through this saga.* (1993-cü ildə idarə heyətinin iclas otağında Shikanai ailəsinin qurucularını devirdikdən bəri, 13 Hisashi Hieda 14 köhnə qvardiyanın simasına çevrilərək Yaponiyanın şirkəti tərəfindən idarə olunurdu.) [20, 67]. Göründüyü kimi, burada kalkalaşdırmanın qaydalarına riayət edilmişdir. Yəni, “kalkalaşdırma zamanı əcnəbi dilə məxsus söz və **ifadənin mənası və strukturu əxz edilmiş**”dir. “İzahlı tərcüməşünaslıq terminləri lüğəti”ndə qeyd edildiyi kimi, “bu da başqa dillərin və ya dilin leksik-semantik, sintaktik modellərinin əxz edilməsi yolu ilə sözlərin yaranması və ya dilə yeni sintaktik quruluş qaydalarının daxil edilməsidir” [12, 40].

Ordu-döyüş konseptindən şaxələnən etimondan törəmiş daha bir terminin kalkalaşdırmasını nəzərdən keçirək. Söhbət ingilis dilində ispan dilindən kalka kimi mənimsənilmiş olan və məhz sonuncu (ingilis dili) sayəsində beynəlxalq politoloji terminologiyada metaforik anlamlı termin kimi yüksək işlənmə tezliyi qazanmış **fifth column** istilahından gedir. *A fifth column is any group of people who undermine a larger group from within, usually in favour of an enemy group or nation* (Beşinci kolon, ümumiyyətlə bir düşmən qrupunun və ya millətin lehinə böyük bir qrupu sarsıdan hər hansı bir insan qrupudur.)[21, 2]. İspan dilindəki **quinta columna** “beşinci kolon” ifadəsinin kalkası kimi mənimsənilmiş olan bu termin-söz birləşməsi XX əsrin I yarısında meydana gəlmişdir. Belə ki, 1936-1939-cü illər İspaniya Vətəndaş müharibəsi zamanı qarşı-qarşıya gəlmiş ispan Xalq Cəbhəsi və faşist-frankist qüvvələrinin döyüş taktikalarına istinadən formalaşmış olan bu ifadə ilk dəfə 1936-cı ildə frankist general Emilio Mola tərəfindən səsləndirilmişdir. O, Madrid uğrunda döyüşlər zamanı dörd kolonlu ordu qüvvələri ilə hərəkətə keçəcəklərini, beşinci kolonun isə düşmənin daxilində formalaşmış olan və onlara işləyən gizli qüvvələrdən ibarət olduğunu dilə gətirmişdir [22]. Radio ilə səsləndirdiyi bu müraciətində Emilo Molanın əsas məramı paytaxt sakinlərinin içinə qorxu və xof salmaq idi. Digər tərəf-

dən, o, eləcə də Madrid sakinləri arasında hər an arxadan zərbə vuraraq frankistlərə yardım göstərəcək qüvvələrin mövcudluğu faktını da aşılamaq məqsədi güdürdü.

Onu da qeyd edək ki, Luis A. Losada özünün “Peloponeş müharibəsində beşinci kolon” adlı araşdırmasında H.Tomasa istinadən, bu ifadənin ilk dəfə elə həmin dövrdə İspaniyada müxbir işləmiş Britaniya əsilli baron Roulend Sent Osvald tərəfindən səsləndirildiyini qeyd etmişdir. Tədqiqatçılar həmin hadisənin elə 1936-cı ildə, lakin Emilio Molanın Madrid əhalisinə məşhur müraciətindən bir neçə həftə öncə baş verdiyini vurğulamışlar [13, 4]. Bu ehtimalın diqqətçəkən tərəfi odur ki, belə olan təqdirdə fifth column termin-söz birləşməsinin ingilis dilindəki kalka statusu aradan qalxa bilər. Lakin həmin ehtimalın etimoloji araşdırmalarla məşğul olan dilçilər tərəfindən birmənalı şəkildə qəbul olunması bunu iddia etməyə imkan vermir. Bununla belə, ifadənin məşhurlaşmasında və bilavasitə beynəlxalq terminologiyaya daxil olmasında ingilis dilinin rolu danılmazdır. Belə ki, **quinta columna** birləşməsinin digər dünya dillərinə kütləvi keçidi Ernest Heminqueyin 1938-ci ildə çap olunmuş “The Fifth Column and Four Stories of the Spanish Civil War” kitabındakı eyniadlı (The fifth column) pyesindən sonra baş vermişdir [14]. Tez bir zamanda məşhurluq qazanan bu ifadə terminoloji status qazanaraq ən fərqli üslublarda yüksək işlənmə tezliyi nümayiş etdirdi.

Elmi üslubda: *No revelations have come or are forthcoming from the MSM about the shenanigans of any of these Marxists or progressive characters or their potential for serving as a **Fifth Column** inside the CIA.* (Bu marksistlərin və ya mütərəqqi şəxsiyyətlərin hər hansı birinin hiyləgərliyi və ya CIA-də beşinci kolon rolunu oynamaq potensialı barədə MSM-dən bir açıqlama alınmadı və ya gözlənilmədi.). [23].

Publisitik üslubda: *Vladimir Putin has a **fifth column** of fellow travelers in the Party of Trump, formerly known as the Republican Part* (Vladimir Putinin əvvəllər Respublikaçılar Partiyası olaraq bilinən Tramp Partiyasında üzvü olmadığı halda partiyanın ideologiyasını dəstəkləyən beşinci kolonu var idi) [24].

Fifth column termin-söz birləşməsinin komponentləri ayrı-ayrılıqda heç bir terminoloji semantika kəsb etmir. Daha dəqiq olsaq, **kolon** “sütun, dirək” memarlıq termini kimi bu kontekstdə fərqli anlam ifadə edir. Bu terminin sıra sayı ilə vəhdətindən doğan termin-söz birləşməsinin semantik tutumu (yəni, politoloji termin kimi daşdığı məna yükü) onun komponentlərinin ayrı-ayrılıqda lüğəvi mənası ilə heç bir bağlılığa malik deyil. Bu baxımdan bu istilahi da söz birləşməsi-terminlərin “tərkib hissələrinə şərti ayrılan

termin-söz birləşmələr” qrupuna aid etmək doğru olardı. Xatırladaq ki, S.Sadiqovanın qeyd etdiyi kimi, “tərkib hissələrinə şərti ayrılan termin-söz birləşmələri” qrupuna aid olan istilahlardan komponentlərindən birini termin, “digərini isə konkret terminoloji məna kəsb etməyən adi söz” təşkil edir. “Belə birləşmələrdə təyinedən, həm də təyin edilən hissə ola bilər. Məsələn, “yüksək tezlik”, “ani sürət”, “daxili siyasət” [1, 5-6]. **Fifth column** termini sıra sayı və memarlıq istilahının birləşməsindən törəyərək tamamilə fərqli sahəyə aid termin-söz birləşmə formalaşdırıldığından, onun özünü də sırf şərti olaraq bu qrupa aid edə bilərik. Yəni, bu qrupa aidlik sırf komponentlərin lüğəvi anlamı və terminoloji sistemə aidliyi əsasında təsbit edilmişdir. Lakin, bununla belə, **fifth column** bu bölümdə haqqında bəhs edilən digər kalkalaşdırılmış termin-söz birləşmələrin mütləq əksəriyyəti kimi məcazi anlam kəsb edir və onun terminoloji statusu məhz, həmin məcazi semantikaya istinadən formalaşmışdır.

Fifth column termininin kalkalaşdırılma prosesinin xronologiyası məsələsinə qayıdaqraq onu da əlavə edək ki, XX əsrin II yarısında məhdud işləkliyə malik, yəni konkret olaraq, İspan Vətəndaş müharibəsi kontekstində işlədilən termin kimi Azərbaycan dilinə daxil olmuşdur. Zamanla, yəni təxminən XX əsrin sonlarına doğru beşinci kolon termininin Azərbaycan dilinin fərqli kontekstlərdə müstəqil istifadəsi halları aktivlik qazandı. Yəni istilah İspaniya tarixinə, antifaşist hərəkatı tarixinə pərçimlənmiş izahından kənarlaşa bilər. Hal-hazırda Azərbaycan dilində bu termin söz-birləşmənin ən fərqli diskurs ortamlarında və müxtəlif üslublarda işləkliyini müşahidə etmək mümkündür. Akademik Ramiz Mehdiyevin “İkili standartların dünya nizamı və müasir Azərbaycan” məqaləsində oxuyuruq: “Bu gün “beşinci kolon” anlayışının interpretasiyaları çoxdur – ölkə daxilində agentura şəbəkəsindən başlamış digər dövlətlərin mənafelərini təmin edən, yığcam şəkildə yaşayan etnik və dini qruplara qədər” [25, 53] ; Dərsliklərdə: *Bu fərmanı verməkdə I Pyotrün başlıca məqsədi C. Qafqazdan İran körfəzinə kimi olan böyük ərazidə ermənilərdən ibarət beşinci kolon yaratmaq idi.* [26, 69]; Publisistik üslubda: *Qərb-Rusiya qarşıdurmasında liderlərin şəxsi ədavəti fonunda Rusiya daxilindəki beşinci kolon aktivləşdirilib* [27].

Göründüyü kimi, istər Azərbaycan, istərsə də ingilis dilindəki sintaktik kalkalar sırasında tərkib hissələrinə ayrılmayan və eləcə də tərkib hissələrinə şərti ayrılan terminlər geniş çeşiddə təmsil olunmuşdur. Həmin istilahlardan mənəb dildən kalkalaşdırılması prosesində etimonun semantik tutumunun qorunması şərtilə resipiyent dilin sintaktik quruluş özəlliklərinə uyğunlaşma şərti həlledici rol oynayır. Hərbi-siyasi diskurs ortamında formalaşmış bu istilahlardan şərti olaraq komponentlərə bölünə bilərlər. Yəni, bu kon-

tekstdə həm *quard*, həm də *column* istilahlalarının semantik yükü fərqləndirilə bilər. Lakin bu termin-söz birləşmələrin sonrakı məcazi anlamı həmin istilahlahlarla bir o qədər də əlaqəli olmadığından bu, yalnız şərti anlamda bölünə bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Sadıqova S.A. Dilçiliyin nəzəri problemləri. Bakı: "Elm", 2010, 228 s.
 2. White knight // <https://www.merriam-webster.com/dictionary/white%20knight>
 3. White knight // The Guardian, 12 April 2007, <https://www.theguardian.com/business/2007/apr/12/businessglossary159>
 4. Bayramov Q.H. Tərcümə sənəti. Bakı: «OKA Ofset» nəşriyyatı. 2008, 218 s.
 5. Maliyyə Bazarları Terminlərinin İzahlı Lüğəti, Bakı, «NURLAR» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2010, 272s.
 6. Abdullayeva F.B. Peşəkar tərcümənin əsasları. Bakı: «UniPrint», 2010, 218 s.
 7. Mövsümov C.C. İqtisadi lüğət -Bakı : «Elm və təhsil», 2011, 484 s.
 8. Арапова Н. С. Калька // Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В.Н. Ярцева., 2-е изд., доп., М. : «Большая российская энциклопедия», 2002. 709 с. <http://tapemark.narod.ru/les/211b.html>
 9. Beynəlxalq vergi-maliyyə terminlərinin izahlı lüğəti. Şamaxı: Azərbaycan Respublikası Vergilər nazirliyinin Tədris Mərkəzi, 2015, 170 s.
 10. Старая гвардия // Энциклопедический словарь крылатых слов и выражений. М.: «Локид-Пресс». Вадим Серов. 2003. https://dic.academic.ru/-dic.nsf/dic_wingwords/2609/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%B0%D1%8F
 11. Old Guard // Collins Dictionary <https://www.collinsdictionary.com/-dictionary/english/old-guard>
 12. Manafoğlu R., N. Tağısoy, R. Kamal. İzahlı tərcüməşünaslıq terminlərini lüğəti. Bakı: «Mütərcim», 2010, 164 s.
 13. Luis A. Losada. The Fifth Column in the Peloponesian War, Unknown Binding Publisher: Brill, 1972 https://books.google.az/books?id=sJo3-AAAIAAJ&pg=PA4&dq=st+oswald&redir_esc=y#v=onepage&q=st%20oswald&f=false
 14. Fifth column // Merriam-Webster dictionary <https://www.merriam-webster.com/dictionary/fifth%20column>
- Mənbələr:**
15. <https://www.bbc.com/azeri/international-43104227>
 16. Rüstəmov V. 100 illik müharibə haqqında <http://fitret.az/100-illik-muharib%C9%99-haqqinda/>

17. Matt Kwong. 'The old guard in revolt': Why ex-presidents are violating code of silence to fight 'Trumpism' // <https://www.cbc.ca/news/world/bush-obama-rebuke-trump-speeches-presidential-code-1.4363893>
18. Clifford Anthony Grammich. Local Baptists Local Politics: Churches Communities, 264 pages Publisher: Univ Tennessee Press; 1st edition (May 26, 1999) [https://books.google.az/books?id=W-GmscIdwZkC&pg=PA153&lpg=PA153&dq=Salyer,+an+"old+guard"+politician](https://books.google.az/books?id=W-GmscIdwZkC&pg=PA153&lpg=PA153&dq=Salyer,+an+).
19. Jason Burke. Young Africa: new wave of politicians challenges old guard // The Guardian, 21 september 2018, <https://www.theguardian.com/world/2018/sep/21/young-africa-new-wave-of-politicians-challenges-old-guard>
20. Mitsuru Misawa. Cases on International Business and Finance in Japanese Corporations, 580 pages Publisher: World Scientific Pub Co Inc; 2 edition (May 28, 2015), <https://books.google.az/books?id=KbHUAQAAQBAJ&pg=PA67&lpg=PA67&dq=Since+1993,+when+a+boardroom+coup+ousted+the+founding+Shik>
21. "The Fifth Column" Understanding the relationship between corruption and conflict (Lead author: Dr Karolina MacLachlan), July 2017, 72 pp., http://ti-defence.org/wp-content/uploads/2017/09/The_Fifth_Column_Web.pdf
22. What's the origin of the phrase 'Fifth column'? <https://www.phrases.org.uk/meanings/fifth-column.html>
23. Miguel A. Faria. Politicization and a potential Fifth Column in Obama's CIA is disturbing <http://www.gopusa.com/politicization-and-a-potential-fifth-column-in-obamas-cia-is-disturbing/>
24. Putin's fifth column of fellow travelers in the personality cult of Donald Trump <https://blogforarizona.net/putins-fifth-column-of-fellow-travelers-in-the-personality-cult-of-donald-trump/>.
25. Ramiz Mehdiyev İkili standartların dünya nizamı və müasir Azərbaycan. Bakı: Şərq-Qərb Nəşriyyat Evi, 2015, 224 s.
26. Əkbər S. Dövlət siyasətinin əsasları, 521 s. http://www.qanun.az/wp-content/uploads/2015/02/Sulheddin_Dovlet_siyaseti.pdf
27. <https://az.trend.az/azerbaijan/politics/2330332.html>

Afsana Haziyeva

Summary

About the process of calquering term-phrases with inseparable components and term-phrases with conditionally shared components (based on materials of the Azerbaijani and English languages)

The article examines syntax tracing notes that occur in the terminological system of the Azerbaijani and English languages. In particular, the author investigates the processes of calquering terms-phrases with indispensable components and term-phrases with conditionally separable components. The article

provides an analysis of such syntactical cripples as the “white knight”, “black knight”. They are considered as term-combinations with non-separable components. The author notes that, these components separately are not economic terms. The author also argues that, only in the metaphorical sense, these phrases can acquire terminological semantics. The article also examines the process of calculating such terms as the old quard “old guard”, the fifth column “fifth column”, which are considered as term phrases with relatively shared components.

Афсана Газиева

Резюме

К вопросу о калькировании терминов-словосочетаний с разделяемыми компонентами и терминов-словосочетаний с условно разделяемыми компонентами (на основе материалов азербайджанского и английского языков)

В статье исследуются синтаксические кальки, имеющие место в терминологической системе азербайджанского и английского языков. В частности, автор исследует процессы калькирования терминов-словосочетаний с неразделимыми компонентами и терминов-словосочетаний с условно разделяемыми компонентами. В данном контексте дается анализ таких синтаксических калек как **white knight** “белый рыцарь”, **black knight** “чёрный рыцарь”, которые рассматриваются как термины-словосочетания с неразделяемыми компонентами. Автор отмечает, что данные компоненты в отдельности не являются экономическими терминами, однако только в метафорическом смысле данные словосочетания способны обрести терминологический статус. Предметом рассмотренная также является процесс калькирования таких терминов, как **old quard** «старая гвардия», **fifth column** «пятая колонна» и другие, которые квалифицируются как термины словосочетания с относительно разделяемыми компонентами. Параллельно прослеживается также процес метафоризации отдельных терминов-словосочетаний в случае их заимствования тем или иным из рассматриваемых языков.

Rəyçi : fil.f.d., dos. M. Əsədova

Fazilə Quliyeva

ADAU

fazilaguliyeva8826@gmail.com

ZAMANIN METAFORA VASİTƏSİ İLƏ KONSEPTUALLAŞMASI

Açar sözlər: *metafor, konseptuallaşma, mənbə sahəsi, hədəf sahəsi, parçalanmış strukturlar.*

Key words: *metaphor, conceptualizing, source domain, target domain, fragmented structures.*

Ключевые слова: *метафора, концептуализация, сфера-источник, сфера-цель, расчлененные структуры.*

70-ci illərin sonunda dil qabiliyyətinin və nitqin həyata keçirilməsinin əsasını təşkil edən koqnitiv strukturlara maraq artmağa başladı. Koqnitiv dilçilik adlı bir istiqamət ortaya çıxdı. Bu istiqamətə əsasən, dil məlumatın təşkili, işlənməsi və ötürülməsi üçün bir vasitə kimi nəzərdən keçirilir. Semantika bu sahədə böyük əhəmiyyətə malikdir və onun əsas tədqiqat obyektini mənadır. Əsas nəzəri problemlərdən biri semantika ilə reallıq arasındakı əlaqədir. Koqnitiv dilçilikdə metafora (məcaz) nəzəriyyəsi xüsusi yer tutur. Müasir dilçiliyə əsasən metafora əsas zehni əməliyyat, dünyanı tanıma, təsnifləşdirmə, konseptləşdirmə, qiymətləndirmə və izah yolu kimi qəbul edilir. Metafora daha çox sözlə əlaqəlidir, nəinki düşüncə və fəaliyyətlə. Yarandığı gündən bəri metaforaya münasibət birmənalı deyildi. Metafora ilə bağlı fərqli fikirlər irəli sürülürdü: o, qəbul olunmuşdu ona ikinci dərəcəli əhəmiyyət verilirdi.

Metaforanın öyrənilməsinin əsası Aristotel tərəfindən qoyulmuşdur. Metaforik köçürmə dinləyiciyə müsbət təsir göstərən və mübahisəni gücləndirən əhəmiyyətli bir dil vasitəsi olaraq qəbul edilirdi. Aristotela görə, iki cismin oxşarlığı metaforik köçürmənin əsasını təşkil edir [2, 55].

F. Nitzşeyə görə isə, metafora ən təsirli, təbii, dəqiq və sadə dil vasitəsidir [19, 390]. Sonralar metafora problemi ritorikadan psixologiya və dilçiliyə keçdi. Beləliklə, müqayisəli metafora anlayışı yarandı. Metafora gizli bir müqayisə şəklində təqdim edildi. Müqayisə nəzəriyyəsində metaforik ifadə iki və ya daha çox cismin müqayisə edilməsi ilə əlaqələndirilirdi.

M. Blekə görə, metaforadan istifadənin iki əsas səbəbi var: müəllif metaforik mənaya birbaşa ekvivalent tapmaq mümkün olmadıqda və ya sırf stilistik məqsədlərlə metaforaya müraciət edir. Metaforik köçürmə, onun fik-

rincə, semantik məna və stilistik potensialın özünəməxsusluğunu özündə birləşdirir [6, 156].

D. Davidson metaforanın yalnız birbaşa lüğət mənasına malik olduğu nəzəriyyəsinə irəli sürdü. Bu, obrazın metaforik mənasını təyin edən isə tərcüməçinin şəxsiyyətidir [7, 174].

Düşüncəmizi idarə edən anlayışlar gündəlik fəaliyyətimizə təsir edir. Bu anlayışlar hisslərimizi, davranışlarımızı, digər insanlara münasibətimizi formalaşdırır. Bir insanın bütün idrakı fəaliyyəti dünyanı öyrənmək bacarığı ilə əlaqəlidir və bu fəaliyyətin əsas məqsədi obyektləri müəyyənləşdirmək və ayırd etməkdir. Bir insanın idrakı fəaliyyəti üçün anlayışlar zəruridir və buna görə də onların formalaşması dünyanın idrakı ilə bağlıdır. Dilçilər hesab edirlər ki, dil daşıyıcıları həm də müəyyən konseptual sistemlərin daşıyıcılarıdır. Dünya ilə bağlı vacib fikirlər konseptlərdə (anlayışlarda) cəmlənmişdir. Konseptlər sistemi reallığın əks olunduğu dünya mənzərəsini meydana gətirir. Konsept termini ilk dəfə S.A. Askoldov tərəfindən istifadə edilmişdir [4, 267-280]. O konsepti düşüncə prosesində eyni növdəki qeyri-müəyyən sayda cismləri əvəz edən zehni bir formalaşma olaraq təyin etdi. Dilçilikdə konsept anlayışına üç əsas yanaşma mövcuddur:

İlk yanaşmanın nümayəndələri Y.S. Stepanov və V.N.Teliya konsepti insanın zehni dünyasında əsas hüceyrə kimi təyin edirlər. Onların fikrincə, mədəniyyət anlayışlarının və onların aralarındakı münasibətlərin məcmusudur.

İkinci yanaşmanın tərəfdarlarından olan A.D.Şmelev anlayışı idrak semantikasının vahidi kimi başa düşür.

Üçüncü yanaşma konsepti sözlər və fəaliyyət arasında vasitəçi kimi nəzərdən keçirir. D.S.Lixaçov və E.S. Kubryakova görə, konsept sözün mənası insanın şəxsi və xalq təcrübəsi ilə toqquşmasının nəticəsidir. D.S. Lixaçov konsepti insanın yazılı nitqində işlətdiyi mənanın bir növ cəbri ifadəsi kimi başa düşürdü [13, 28-37].

Z.D. Popova və İ.A. Sternin psixoloji və psixolinqvistik tədqiqatlara əsaslanan konsept terminin tərifini təklif edir. Konseptlər mürəkkəb diskret şüur vahidləridir və onların köməyi ilə düşüncə prosesi həyata keçirilir. Anlayışlar insan biliklərinin saxlanması vahidi kimi də çıxış edir [21, 30].

R. Hofman yazırdı: "Metafora son dərəcə praktikdir. Hər hansı bir sahədə təsvir və izahat üçün bir vasitə kimi istifadə edilə bilər. "İstədiyimiz yerdə metafora insan hərəkətləri, bilik və dil haqqında anlayışımızı həmişə zənginləşdirir" [9, 327].

C.Lokkun fikrincə, sözlərin məcazi mənada istifadəsi yalandır. "İnsanlar aldanmaqdan zövq aldığından, aldatma sənətindən şikayət etmək əbəs-

dir". F. Nitzşe isə yazırdı: "Əşya özü özlüyündə tamamilə əlçatmazdır ... dil yaradıcısı üçün və onun gözündə onu axtarmağa layiq deyildir. Dil yaradıcısı yalnız əşyaların insanlara münasibətini ifadə edir və onları ifadə etmək üçün ən cəsarətli metaforalardan istifadə edir. Biz düşünürük ki, əşyalar haqqında bir şey bilirik, amma əslində bizdə onların əsl mahiyyətinə uyğun olmayan metaforalar var [14, 567].

H.Orteqa-i-Qasset metaforanı yüksək abstraksiya obyektlərini ələ keçirməyin və mənalı şəkildə müəyyənləşdirməyin yeganə yolu hesab edirdi. Dünya konsepsiyası bizim şüur haqqında düşüncələrimizdən asılıdır və bu da öz növbəsində əxlaqımızı, siyasətimizi, sənətimizi müəyyənləşdirir. Beləliklə, həyatla dolu olan kainatın bütün nəhəng binasının kiçik və havalı bir metafora cəsədinin üzərində olduğu ortaya çıxır [20, 77].

C. Lakoff və M.Conson qeyd edirdilər ki, metafora hadisələri başa düşməyə kömək edən bir fenomendir. Onlar metaforanı dərin idrak quruluşları və dünyanın kəşfləri ilə əlaqəli şəkildə araşdırırlar. C. Lakoff və M. Consonun fikrinə əsasən, insanın həyata konseptual yanaşmasının metaforik olması səbəbindən metaforalar dil ifadələri kimi mümkün olur. Yəni, bir növ hadisələri başqa növ hadisələri baxımından anlamaq və yaşamaq düşüncə tərzimizin əsas xüsusiyyətidir. "Metafora bütün gündəlik həyatımızı əhatə edir və təkcə dildə deyil, düşüncə və hərəkətdə də özünü göstərir. Düşündüyümüz və hərəkət etdiyimiz gündəlik konseptual sistemimiz özü özlüyündə metaforikdir "[12, 387]. Metaforizasiya prosesinin əsasını parçalanmış strukturlarının (freymlərin və ssenarilərin) işlənməsi təşkil edir. Freymlərdə və ssenarilərdə reallaşdırılan bilik insanın xarici dünya ilə - həm obyektlər dünyası ilə, həm də cəmiyyətlə qarşılıqlı əlaqəsinin ümumiləşdirilmiş təcrübəsidir. Bu nəzəriyyəyə görə, metaforizasiya hədəf strukturunda mənbə strukturunun təkrarlanması deməkdir. Metafora təkcə dilə aid deyil. İnsanın konseptual sistemi metaforadan istifadə edərək qurulub və müəyyən edilmişdir. Ancaq C. Lakoff və M. Consonun nəzəriyyəsi bizi maraqlandıran suallara cavab vermir: "Niyə insan təfəkkürü metaforikdir?", "Niyə metaforik proyeksiya" hədəf " strukturuna "mənbə" strukturunun biliklərinin ötürülməsi deməkdir?

Beləliklə, konseptual sahələrin metaforik quruluşu qlobal deyil, qismən olduğu üzə çıxır. Əgər qlobal olsaydı, onda bir konsept digəri ilə tamamilə üst-üstə düşərdi.

Metaforanın koqnitiv funksiyası tezisinin təzahüründən biridə, metaforanın qərar qəbuletmə prosesinə təsir etməsidir. Müasir konsepsiyalara görə, qərar qəbuletmə prosesi aşağıdakı əsas mərhələləri əhatə edir: 1) prob-

lemli vəziyyətin dərk edilməsi, 2) problemləli vəziyyətin həlli üçün alternativlərin müəyyənləşdirilməsi, 3) alternativlərin qiymətləndirilməsi, 4) alternativ seçim. Metaforanın koqnitiv nəzəriyyəsi bizə həqiqəti dərk etməyə və problemləli bir vəziyyətin həlli üçün bir çox alternativlər yaratmağa imkan verir.

Metaforizasiya iki bilik strukturunun - "mənbə" nin (mənbə sahəsinin) və koqnitiv strukturun "hədəfin" (hədəf sahəsinin) qarşılıqlı əlaqəsinə əsaslanır. Metaforizasiya prosesində hədəfin bəzi sahələri mənbəyə uyğun olaraq qurulur və nəticədə "metaforik proyeksiya" və ya "koqnitiv əksətmə" meydana gəlir.

Metaforanın konseptual nəzəriyyəsi milli dilçiliyin nümayəndələri tərəfindən də nəzərdən keçirilmişdi. Konsept özünün dildə representasiyalarının təhlili vasitəsi ilə dərk edilir. F.Y.Veysəlli "konseptləri koqnitiv strukturların ən kiçiyi və ya konseptin dünya haqqında bilikləri yadda saxlamaq funksiyasını" yerinə yetirdiyini qeyd edir [22, 31].

Konseptə diskursda biliyin representasiya vasitəsi kimi yanaşan A.Y.Məmmədov yazır ki, "diskurs ... elə bir platformadır ki, biliyin strukturları olan konseptlərlə müxtəlif səviyyəli və ... təbiətli linqvistik representasiyalar arasında əlaqənin yaradılmasını təmin edir" [15, 78]. O, lokal (konkret mədəniyyətlərə xas olan) və universal (qlobal bilik) konseptləri fərqləndirir.

Ə.Abdullayev yazır: "Konseptlər insan psixikasında ətraf aləmin ayrı-ayrı fraqmentlərinin, aspektlərinin daxili nümayəndələridir, yəni onlar bizim daxilimizdədir" [1, 189].

A.Y.Məmmədova görə, "metaforanın paradoksu mənbə-hədəfin üst-üstə düşməsidir və ya, əksinə, məsələn, "time is money" metaforasında iki tərəf bərabər deyil, çünki burada pul maddi varlıq kimi deyil, onun funksiyası baxımından qəbul edilmişdir" [15, 46]. Əlavə etmək lazımdır ki, struktur metaforaların mühüm xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar mənbə-sahə vasitəsi ilə hədəf-sahəsinin qismən strukturlaşdırılmasını təmin edirlər. Məsələn, real həyatda "vaxt" pul deyildir, çünki, puldan fərqli olaraq, itirilmiş vaxtı geri qaytarmaq mümkün deyil, əvəzində həmin insana o qədər vaxt sərf etmək olar ki, bu da pul yox, vaxt olacaqdır.

A.E.Kibrik yazır ki, metaforaları dil daşıyıcılarının böyük əksəriyyətinə bəlli olan oxşarlıqlara və onların hamısına bəlli olmayan oxşarlıqlara əsasən bölmək olar və məhz sonuncu oxşarlıq "orijinal", "heyvətəmiz" və "təsir edicidir" [10, 17–27].

N.D. Arutyunovaya görə, dil metaforalarını aşağıdakı növlərə ayırmaq olar: 1) bir mənanı digəri ilə əvəz etməkdən ibarət nominativ metafo-

ra; 2) məcazi mənaların və dilin sinonim vasitələrinin işlənməsinə xidmət edən məcazi metafora; 3) predikativ sözlərin uyğunluğunun dəyişməsi nəticəsində meydana çıxan və çoxmənəlilik yaradan koqnitiv metafora; 4) sözün leksik mənasında məntiqi sıralanma arasındakı sərhədləri silən və məntiqi poli-semiyanın meydana gəlməsini stimullaşdıran ümumiləşdirici metafora [3, 366].

M.V. Nikitinin metafora tipologiyası, denotatda olan oxşarlığın fərqli bir təbiətdə ola biləcəyinə əsaslanır. Bənzərliklər çox oxşar şəkildə müqayisə olunan əşyalarda yer alırsa, onda biz ontoloji metafora ilə qarşılaşırıq. Ontoloji metafora birbaşa və struktur ola bilər [17, 37-38].

Amerika tədqiqatçılarının tipologiyasında konseptual metaforalar üç əsas qrupa bölünür: struktur, hədəf sahənin koqnitiv tipologiyası hədəf sferasını anlamaq üçün bir modeldir (argument is war); ontoloji, yəni hadisələri, hərəkətləri, duyğuları, fikirləri bir növ substansiya olaraq görməyə imkan verən metaforalar (the mind is an entity, the mind is a fragile thing) və yönəldici və ya istiqamətləndirici, yəni bir konsepti digərində müəyyən etməyən və ancaq bir-biri ilə münasibətdə bütün anlayışlar sistemini təşkil edən metaforalar (happy is up, sad is down; conscious is up, unconscious is down).

Qrammatika həm də metaforik mənanı çatdırmaq üçün bir vasitə ola bilər. Dilçilikdə qrammatik metafora yeni bir əlavə məna yaratmaq üçün bir qrammatik kateqoriyaya aid xüsusiyyətlərin qəsdən başqa bir qrammatik kateqoriyanın əhatəsinə köçürülməsi deməkdir ki, bu da artıq qrammatik deyildir [16, 23]. Qrammatik metaforizasiyanın üç yolu var: 1) formanın qrammatik mənası ilə kontekstarasındakı ziddiyyət; 2) formanın qrammatik mənası ilə leksik məzmunu arasındakı ziddiyyət; 3) söz və ekstradilçilik və ziddiyyət arasındakı ziddiyyət.

Leksik və qrammatik metaforaları müqayisə edərkən aşağıdakı fərqlər qeyd olunur: qrammatikada metaforizasiya az sayda ziddiyyət və qrammatik sistemin qapalı növü ilə məhdudlaşır, əlavə olaraq, qrammatik metafora bir-yönlüdür. C. Lakoff yazır: "Metafora bizə daha mücərrəd və ya təbiətinə görə strukturlaşdırılmamış varlıqları daha konkret və ya ən azı daha strukturlaşdırılmış varlıqlar baxımından başa düşməyə imkan verir. Metaforik sistemin əsasını "tək yönlü" ifadəsi tezisində uyğun metaforalar təşkil edir. Bu tezis metaforanın ən vacib funksiyalarından birini - idrak və ya yeni bilik əldə etmək funksiyasını əks etdirir.

Beləliklə, metafora müəyyən dillərdə istifadə olunan üslubi qaydadan daha çox insan təfəkkürünün ayrılmaz mexanizmini təmsil edir. Metaforalar müəyyən dil kollektivinin dünyanı dərk etməsinin özünəməxsus cizgilərini və gerçəkliyin şərhini əks etdirirlər. Dildə metaforik ifadələr sistemli şəkildə

metaforik konseptlərlə bağlı olduğundan, metaforik ifadələrdən metaforik konseptlərin təbiətinin və insan fəaliyyətinin metaforik təbiətini başa düşülməsində istifadə edilə bilər. Dilimiz metaforalarla doludur, lakin metaforalar təkcə dil səviyyəsində deyil, şüurumuzu, qavrayışımızı və ətrafdakı reallıqla qarşılıqlı təsir təcrübəmizi formalaşdırır.

Metaforada hədəf (alıcı) zonası donor zonasının (mənbə domeninin) xüsusiyyətlərini götürür. Donor və alıcı zonaları arasındakı əlaqələr asismetrikdir. **Vaxt məkandır** metaforasında donor zonası spesifik bir fəza sahəsi, alıcı zonası isə mücərrəd zaman sferasıdır. “Vaxt məkandır” metaforasında donor və qəbuledici zonaları bir-biri ilə sıx bağlı olmasına baxmayaraq, məkan və zaman sahələrində ciddi fərqlər mövcuddur. J.Fokonye və M. Töner [8, 55] aşağıdakı İngilis nümunələrində aydın şəkildə bu fərqləri göstərmişlər: (1) Three hours went by, and then he had dinner. (Üç saat keçdi və o sonra nahar etdi). (2) Three feet went by, and he was at the door. (Üç fut keçdikdən sonra o qapıda idi.)

Nümunədə (1) göstəriləndi kimi, vaxt intervallarının ölçülməsi (saat) hərəkət felləri ilə birləşdirilir və vaxtın uzunluğunu göstərir. Məsafənin ölçülməsi (fut), misaldan (2) göründüyü kimi, ingilis və ya rus dillərində belə uyğunluğa yol verilmir. Zaman və məkan anlayışlarının uyğunluğu olmadığına əsaslanaraq, J.Fokonye və M. Töner vaxtın məkanın güzgü əksi olmadığı qənaətinə gəlir.

Diskursun metaforasının tam öyrənilməsi özündə sadalanan addımları cəmləşdirir: birincisi, metaforaların istifadə olunduğu kontekstlərin toplanması, ikincisi, mənbə və hədəf sahələrini təsvir etmək üçün metadilin işlənməsi, üçüncüsü, tipik metaforik modellərin təsvir edilməsi, dördüncüsü, diskursun konseptual metaforalarının müəyyənləşdirməsi, və, nəhayət, beşincisi, M-modellərin və diskursiv təcrübələrin konseptual metaforalarının müəyyən edilməsi.

M. Conson təcrübəmizin təşkil olunduğu sxematik quruluş üçün “məcazi sxem” (və ya şəkil sxemi) terminindən istifadə edir. Onun məcazi sxem anlayışı Kantın sxem anlayışına qayıdır, lakin ondan fərqlənir. M. Conson məcazi sxemi aşağıdakı kimi müəyyənləşdirir: "Məcazi sxem bizim təcrübəmizə uyğunluq və quruluş verən qavrayış proseslərimizin və motor proqramlarımızın təkrarlanan dinamik nümunəsidir".

Zaman kateqoriyası ilə bağlı L.Q.Babenko və Y.V.Kazarin yazırlar: “Bədii mətnin zaman və məkanı unikaldır, çünki onlar obyektiv yox, subyektiv mövcudluq əsasına malikdirlər: bədii mətnə müəllif şərti məkan və zaman yaradır, məhz personajların yerini və süjetin inkişafının, zaman dövrlərini müəyyənləşdirir [5, 94].

Zaman konsepti bir çox elmlərin tədqiqat obyektinə olmuşdur. İngilis dilində “tense” (zaman) qrammatik konseptlərin strukturu müxtəlif koqnitiv təbiəti – hissi obraz, informasiya məzmunu və şərh sahələri kimi əsas struktur komponentləri əhatə edir və bu struktur komponentlərin hər birinə mənsub olan koqnitiv əlamətləri təsvir edir.

Dil daşıyıcısının şüurunda “tense” (zaman) qrammatik konseptinin ən parlaq nümunəsi onun özü, daha dəqiqi, onun baş verən hadisələrə subyektiv baxışı çıxış edir. Zaman qrammatik konseptinin üç nüvə əlaməti var: viewpoint (subyektiv nöqtəyi nəzər) + volition (iradə)+speaking point (varlıq anının qeydə alınması).

Obyektiv zamanda “tense” (zaman) qrammatik konseptinin informasiya məzmunu terminoloji cəhətdən “indiki (present), keçmiş (past) və gələcək (future)” əks olunur və real zamanla heç bir əlaqəsi yoxdur.

Zaman insanın həyatında baş verən hadisələrin şərh edilməsidir, yəni zaman həm realilərin (hadisələrin) işarələnməsi, həm də həmin realilərin şərh edildiyi prizma kimi nəzərdən keçirilə bilər. Lakin zaman yalnız gerçəkliyi interpretasiya etmir, həm də insan tərəfindən interpretasiya edilir. Zaman müəyyən sosio-mədəni mühitin nümayəndəsi kimi subyektiv daşdığına universal bilik strukturudur. Dildə zaman metaforaları arasında ən geniş yayılmış metafora qəti şəkildə irəli hərəkət edən zamanın axını, zamanın düşünülməsinin tipik koqnitiv modeli kimi isə zamanın hərəkət modeli və insanın zaman daxilində hərəkəti kimi qəbul edilir.

M.N.Konnova öz dissertasiyasında “time” konseptini araşdırmış və zamanın konseptləşməsinin əsas metaforik modellərini müəyyənləşdirmişdir: “time is money”, “time is landscape”, “time is a bounded container”, “time is a moving object”, “time is a resource”, “time is a commodity”, “time is an object”, “time is a process”, “time is a creature”, “time is a natural phenomenon”, “time is a virtual entity” [11,260].

İndi vaxtın metaforalarda necə ifadə olunduğuna nəzər salaq:

- 1) You are *wasting* my time.- Sən mənim vaxtımı boşuna xərcləyirsən.
- 2) I don't *have* time to *give* you. – Mənim sənə sərf olunacaq vaxtım yoxdur.
- 3) How do you *spend* your time these days? –Vaxtını necə keçirmisən?
- 4) I've *invested* a lot of time in my son.- Mən oğluma çox vaxt sərf etmişəm.
- 5) You are *running out* of time. - Artıq vaxtınız tamam olur.
- 6) *Put aside* some time for reading .- Oxumağa vaxt ayırın.
- 7) Do you *have* much time *left*?- Vaxtınız çox qalıb?

8) He is living on *borrowed* time. – O, borc pul alaraq dolanır.

9) *Thank you for your time.* – Sərf etdiyiniz vaxta görə sağ olun.

İngilis dilində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də zamanı ifadə etmək üçün konseptual metaforalardan istifadə olunur. Aşağıdakı cümlələri nəzərdən keçirək:

1) Anam dedi: ”**Zaman** kimin haqlı olduğunu **göstərdi**”.

2) Burda **zaman** çox tez **keçir**.

3) Hər bir şeyi burax **zamanın axarına**.

4) Gec gəlmə, yoxsa **qatarı qaçıracaqsan**.

5) **Zamanla ayaqlaşmasan** uğur qazana bilməzsən.

Həmçinin Azərbaycan dilində frazeoloji birləşmələr var ki, onların köməyi ilə icra olunacaq işləri metaforik vasitə ilə ifadə etmək olar.

1) Dirsəyini görəndə ...

2) Dəvə oynayanda ...

3) Qum göyərəndə ...

4) Dəvənin quyruğu yerə dəyəndə ...

5) Qulağının dibini görəndə ...

Bu ifadələr canlı danışiq dilində və bədii ədəbiyyatda işlənir. Onlar həyata keçməsi mümkün olmayan iş, hal və hərəkətləri bildirmək üçün işlədilir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə.Ə. Aktual üzvlənmə və mətn. Bakı: Xəzər Universiteti nəşriyyatı, 1998, 189s.
2. Аристотель. Сочинения : в 4-х т.Т.IV. Москва: Мысль, 1982, 554с.
3. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М.: “Языки русской культуры”, 1998, 366с.
4. Аскольдов С.А. Концепт и слово / С.А. Аскольдов // Русская словесность: антология / под. ред. В.Н. Нерознака./– М., 1997. с.267-280.
5. Бабенко Л.Г., Казарин Ю.В. Лингвистический анализ художественного текста. Теория и практика. 6-ое изд. – М.Флинта: Наука, 2009, 94с.
6. Блэк М. Метафора // Теория метафоры / Отв. ред. Н.Д. Арутюнова/.М.: «Прогресс», 1990, 156с.
7. Дэвидсон Д. Что означают метафоры // Теория метафоры / Отв. ред. Н.Д. Арутюнова/. – М.: и «Прогресс», 1990. 174с.
8. Фоконье, Тернер 2008 – *Fauconnier G., Turner M. The Origin of Language as a Product of the Evolution of Modern Cognition* // *Origin and evolution of languages: approaches, models, paradigms* / B. Laks (ed.). L., 2008. 55p.
9. Hoffman R. Some implications of metaphor for philosophy and psychology of science. - In: *The ubiquity of metaphor*. Amsterdam, 1985, 327p.

10. Кибрик, А. Е. 1992. Лингвистические постулаты. Очерки по общим и прикладным вопросам языкознания. М.: МГУ, с.17–27
11. Коннова М.Н. Концептуальные метафоры времени в английском языке: дисс...канд. филол.наук.- Калининград, 2007, 260с.
12. Лакофф Дж. Метафоры, которыми мы живем. – М.: Изд-во ЛКИ, 1990, 387с.
13. Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка. Русская словесность: антология / под. ред. В.Н. Нерознака/. М.,1197. – 28-37с.
14. Локк Дж. Соч. в 3-х тт., т. 1. М., 1985, 567с.
15. Məmmədov A., Məmmədov M. Diskurs tədqiqi. Dərs vəsaiti. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2013,78 s.
16. Масленникова А.А. Особенности грамматической метафоры // Метафоры языка и метафоры в языке / А.И. Варшавская, А.А. Масленникова, Е.С. Петрова и др. / Под ред. А.В. Зеленщикова, А.А. Масленниковой - СПб: СПбГУ, 2006,23с.
17. Никитин М.Б. Метафорический потенциал слова и его реализация // Проблема теории европейских языков / Отв. ред. В.М. Аринштейн, Н.А. Абиева,Л.Б.Копчук.СПб:«Тригон»,2001, 37-38с.
18. Ницше Ф. Об истине и лжи во вненравственном смысле (1873). - Ницше Ф. Полн. собр. соч., т. 1. М., 1912, 396с. (далее указываются стр. по этому изданию).
19. Ницше Ф. По ту сторону добра и зла, кн. 2. – Итало-советское изд-во СИРИН, 1990, 390с.
20. Ортега-и-Гассет Х. Две главные метафоры / Х. Ортега-и-Гассет // Теория метафоры. Под ред. Н.Д. Арутюновой/. – М.: “Прогресс”, 1990, 7 с.
21. Попова З.Д., Стернин И.А. Понятие концепта в лингвистических исследованиях / Воронеж, 1999. – 30 с.
22. Veysəlli F.Y. Koqnitiv dilçilik: əsas anlayışları və perspektivləri. Studia philologica, VII - Bakı: “Mütərcim”, 2015, 120s.

Fazila Guliyeva

Summary
Conceptualizing of time through metaphor

The article discusses different theories of metaphor, which have a special place in cognitive linguistics, and how time is expressed through metaphor. According to modern linguistics, metaphor is perceived as a basic mental operation, a way of recognizing, classifying, conceptualizing, evaluating and explaining the world. Metaphor is more about words than thoughts and actions. In the article, a number of metaphor examples were given in the English and Azerbaijani languages.

Фазиля Гулиева

Резюме

Концептуализация времени посредством метафор

В статье рассматриваются различные теории метафоры, которые занимают особое место в когнитивной лингвистике, а также проблема концептуализации времени посредством метафор. Метафору в современной лингвистике рассматривают как основную ментальную операцию, как способ познания, категоризации, концептуализации, оценки и объяснения мира. Она рассматривается как языковая характеристика, связанная больше со словами, чем с мышлением и деятельностью. Теоретические позиции иллюстрируются примерами метафор из английского и азербайджанского языков.

Rəyçi: fil.f.d., dos. M. Rəhimov

Nüşabə Əbdülrahimova

ADU

nushaba.azizova@mail.ru

AMERİKA MƏDƏNİYYƏTİNDƏ KONKRET SİTUASIYALAR ZAMANI MEYDANA ÇIXAN LİNGVOKULTUROLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏR (AMERİKA KİNOMƏTNLƏRİ ƏSASINDA)

Açar sözlər: *lingvokulturoloji, informasiya mübadiləsi, üslubi vasitələr, emfatik, resipient.*

Key words: *linguocultural, exchange of information, stylistic devices, emphatic, recipient.*

Ключевые слова: *лингвокультурологический, обмен информацией, стилистические приемы, реципиент, эмфатический.*

İngilis dili regional baxımdan maraqlı və rəngarəng xüsusiyyətləri ilə həmişə biz dilçilərin diqqətini cəlb etmişdir. Bu rəngarənglikdən danışıqdan ingilis dilinin Amerika variantının özünəməxsus keyfiyyətlərini qeyd etməmək mümkün deyil. Daim müzakirə obyektinə olan orfoqrafik, fonetik, qrammatik fərqliliklər müxtəlif emosiyaların ifadə olunmasında maraqlı lingvokulturoloji məqamlarla meydana çıxır. Amerika mədəniyyətində müxtəlif fikirlərin, müsbət və mənfi rəylərin emosional şəkildə çatdırılması yollarını təhlil edərkən kino mətnlərində verilən cümlələr bəzi lingvokulturoloji və üslubi xüsusiyyətləri diqqətimizə çatdırır. Ümumiyyətlə, ingilis dili pozitiv düşüncəyə və nikbin əhvala köklənmiş bir dil olaraq qeyd olunur. Bu haqda bir çox müəlliflər öz təhlillərini bizlərə təqdim etmişlər. Amerika mədəniyyətindən irəli gələn qeyri-formallıq, pozitivlik, özünə və arzularına inam, qəhrəmanlıq ruhu, dinamiklik, daim irəli getmə və s. kimi spesifik xüsusiyyətlər kino ssenaristlərinin və rejissorlarının işlərində aydın şəkildə öz əksini tapmaqdadır. Fikirlərin izləyiciyə daha nüfuzlu çatdırılması üçün verbal və qeyri-verbal vasitələrlə yanaşı, xüsusi üslubi vasitələrin rolunu qeyd etmək istərdik. Maraqlı təzadların qarşılaşdırılması üçün istifadə olunan antitezalar, paralelizmlər, yaddaqalan bənzətmələrin göstərilməsi üçün istifadə edilən metaforalar, metonimiyalar və s. kimi üslubi vasitələr müxtəlif kino qəhrəmanlarının fikirlərini və ideyalarını bizlərə daha təsirli çatdırır. Beləliklə, kino mətnlərinə əsaslandığımızı görə nəzərimizə çarpan bəzi lingvokulturoloji məqamları qeyd etmək istərdik.

1. *It's not who I am underneath, but what I do that defines me.* (Bruce Wayne, *Batman Begins*) *Maska altında olan kimlik mən deyiləm, məni səciyyələndirən əməllərimdir.*

Bildiyimiz kimi, Betmen personajı mübariz, mərd, ədalət uğrunda vuruşan və zalımları cəzalandıran bir obrazdır. Kimliyini maska altında gizlətdiyinə görə bu qəhrəmanın mövqeyi “*It's not who I am underneath*” yəni “*Maska altında olan kimlik mən deyiləm*” kimi ifadə olunmuşdur. Verilmiş fikir öz fəlsəfi çaları ilə müəyyən üslubi vasitələrin nəticəsində qüvvətləndirmişdir. Bu cümlədə üslubi baxımdan bir birinə zidd gələn iki fikir antitezanın olmasına dəlalət edir. İnkâr məzmunlu “*It's not who I am*” ifadə litotanın xüsusiyyətlərini əks etdirir və tabesiz mürəkkəb cümlə daxilində verilir. Cümlənin linqvokulturoloji təhlilinə gəldikdə qeyd etmək istərdik ki, görünüşün mahiyyətinə varmamağa çalışan Amerika ideologiyası bu nümunədə əməllərin vacibliyini təbliğ edir və ədalət yolunda əzmkar olmağı vurğulayır.

2. *Just because someone stumbles and loses their path, doesn't mean they're lost forever.* (Professor Charles Xavier, *X-Men: First Class*) *Kiminsə büdreyib yolunu çaşması onun həmişəlik azmasını bildirmir.* Fikri təhlil etsək, görürük ki, mental-mədəni baxıları səhv etmiş insanın gələcəkdə düzgün yol seçməsi istisna olunmur. Cümlənin praqmatik qüvvətlənməsini “just” ədatının başlanğıcda gəlməsi şərtləndirir. Məcəzi mənada işlənmiş “*someone stumbles and loses their path*” metaforik ifadəsi yerində işlənmiş üslubi vasitələrlə lazımi ideya bədii təsvir yaradır. Əslində Amerika kinosundan götürülmüş bu situativ ifadə həm də milli və dini baxışlarından xəbər verir. Təsadüfi deyil ki, 1946-cı ildə ABŞ tərəfindən yaradılmış Service Institute Abroad (Xaricdə Xidmət İnstitutu) müxtəlif sahə peşəkarlarını özündə cəmləməsinə baxmayaraq, müxtəlif xalqların rəftarını anlamaq üçün daha çox intuitiv anlaşılmaya əsaslanmışdı [1, 36].

3. *Men (people) don't follow titles, they follow courage.* (William Wallace, *Braveheart*) *Kişilər (insanlar) titul yox, cəsarət dalınca gedirlər.* Filmdəki bu ifadə zaman etibarını ilə maraqlı mədəni paradoks yaradır. Bildiyimiz kimi, gender problemlərinə qarşı çıxan, hətta feminizmin yüksəlməsinə çalışan Qərb dünyası filmdə verilmiş “*men*” sözünü birmənalı qəbul etmir, burada cəsarətin insanlara yaxud cins olaraq kişilərə aid olması haqda fikir ayrılığı yaradır. Buna görə də filmdə “*men*” kimi deyilməsinə baxmayaraq, bəzi mənbələrdə və internet axtarışlarında “*people*” sözü ilə əvəzlənməni görə bilərik. Bu nümunə xalqların mədəni-mental baxışlarına əsasən dərk olunma bilər. Bu baxımdan Şərq və Qərb dəyərlərini qəbul edən bir millət olaraq hər iki tərcümünü rəğbətlə qarşılayırıq.

4. *Life moves pretty fast. If you don't stop and look around once in a while, you could miss it.* (Ferris, Ferris Bueller's Day Off) *Zaman çox sürətlə gedir. Dayanıb ətrafına bir qədər baxmasan, gecikə bilərsən.* Amerikalılar həmişə dinamik və hərəkətdə olan bir xalqdırlar. Onlar üçün zaman olduqca vacibdir və onun itkisi yolverilməzdir. Zənnimizcə, fimdən göstərdiyimiz yuxarıdakı nümunədə bu sürətli həyat tərzinin insanları həyatı dəyərlərdən uzaqlaşdırma bilməsindən söhbət açılır. "Time is money" (Zaman puldur) deyərək hər saniyələrinin nə qədər dəyərliliyi olduğunu işarə edirlər. Tofiq Quliyevin müəllifi olduğu kitabdan bir fikri göstərmək istərdik: "Americans often compete with themselves as well as others. They feel good when they beat their own record in an athletic event or other types of competitions. Americans seem to always be "on the go", because sitting quiet, doing nothing seems like a waste of time" [2,15].

5. *Happiness can be found even in the darkest of times, if one only remembers to turn on the light.* (Dumbledore, Harry Potter and the Prisoner of Azkaban) *Ən çətin zamanda belə xoşbəxtlik tapıla bilər, yetər ki, ümid işığını yandırmağı unutmayasan.* Bu ifadədə pozitiv düşüncənin, gələcəyə inamın nümunəsini izləmiş olduq. Amerika mədəniyyətində ayrılmaz xüsusiyyət olan optimizm bir çox kinoematoqrafların nəzər nöqtəsi olub və bu filmə də eyni istiqamət yer alır. İdeya olaraq, xoşbəxtlik üçün heç zaman gec olmadığı və bunun üçün insanın öz iradəsinin vacib olduğu bildirilir. Cümlənin emfatik təsiri "if only" kəlməsinin işlənməsi ilə daha da qüvvətlənir.

6. *Oh yes, the past can hurt. But you can either run from it, or learn from it.* (Rafiki, The Lion King) *Bəli, keçmiş insanı incidə bilər. Sən ondan ya qaça bilərsən, ya da səhvlərindən dərs ala bilərsən.* Gördüyümüz kimi fikir ədati ilə başlayaraq psixoloji cəhətdən diqqəti cəlb edir. İnsanın xoşbəxtliyi üçün hər zaman şans olduğunu əsaslandırmaq bu nümunə metaforik bənzətmə ilə nəzərə çarpır. Keçmişin insanı incitməsi insana aid olan xüsusiyyətin cansız abstrakt məfhumla köçürülməsi ilə ifadə olunmuşdur. "Run from it or learn from it" paralellizmində də metafora vasitəsilə insanın keçmişindən qaçması (uzaqlaşması) ifadə olunmuşdur.

7. *As long as we live, we must remain true to ourselves.* (Spartacus, Spartacus) *Nə qədər ki, biz yaşayırıq, özümüzə qarşı dürüst olmalıyıq.* Amerikalılar üçün insan necə varsa, o cür qəbul olunmalıdır prinsipi vacibdir. Vəhşi Qərb (Wild West) insanın ən mükəmməl halını onun təbii, əsil mahiyyəti ilə əlaqələndirir. Bu baxımdan yuxarıdakı cümlədə insanın özünə sadıqlığı, dürüstlüyü qeyd etdiyimiz məsələlərlə bağlıdır.

8. *Power is when we have every justification to kill, and we don't. Güc əlimizdə qətl törətmək üçün hər bir bəraət olsa belə, bunu etməməyimizdir.* (Oskar Schindler, Schindler's List) Olduqca humanist bir baxışı əks etdirən bu fikir insanın gücünün məhv etməkdə deyil, insaniyyətdə olmasını işıqlandırır. İkinci dünya müharibəsindən bəhs edən və Hollivud istehsalı olan bu film əslində Amerika dəyərlərindən daha çox bəşəri dəyərləri nümayiş etdirir. Antiteza ilə üslubi cəhətdən qarşılaşdırılan *"we have every justification to kill, and we don't"* çox güclü və dərin ideyanı diqqətimizə çatdırır.

9. *Don't let anyone ever make you feel like you don't deserve what you want.* (Patrick Verona (Heath Ledger), 10 Things I Hate About You) Heç kimə icazə vermə ki, sənin öz istəyinə layiq olmadığını sənə hiss etdirməsin. Olduqca iddialı səslənən bu fikir iki inkar ifadənin (don't let, don't deserve) təsiri ilə qüvvətləndirilmişdir. Yuxarıda izlədiyimiz nümunədə daha bir Amerika baxışına rast gəlmiş oluruq. "İnsanın istəyi və bu istəyə çatmaq üçün heç kimin müdaxiləsinə yol verməmək" ideyası müasir Qərb fəlsəfəsinin aparıcı mövzularından biridir. Gəncliyə təlqin olunaraq bu fikir artıq multikultural dünyamızda, demək olar ki, bir çox mədəniyyətlərə yansımışdır. Deyə bilərik ki, bu təsir bəzən müsbət, bəzənsə mənfi nəticələrlə meydana çıxır. Həyatı düzgün və humanist baxışlarla dərk edən gənc üçün əgər öz istəyinin dalınca getməsi ürəkaçan nəticələr verirsə, səhv yolda olub, heç kimin fikrini nəzərə almayan biri üçün bu heç də məqsədəuyğun ideya sayılmır. Buna baxmayaraq, insan istəyi və öz arzularına nail olmaq fikri müasir zamanda hamımızın daha çox stimullaşaraq yaşamamıza, ruh yüksəkliyimizə zəmin olur. Eyni nəzər nöqtəsini aşılaraq daha bir misala baxa bilərik. Filmdən götürülmüş aşağıdakı cümlələrə baxaq:

10. *Don't ever let somebody tell you you can't do something, not even me. Alright? You dream, you gotta protect it. People can't do something themselves, they wanna tell you you can't do it. If you want something, go get it.* (Chris Gardner, The Pursuit of Happiness) *Heç kimə, hətta mənə də yol vermə ki, nəyisə edə bilməyəcəyini deyim. Oldu? Arzu edirsənsə, arxasında durmalısan. Camaat nəyisə yarıda bilmir və istəyirlər sənə də bacara bilməyəcəyini bildirsinlər. Nəyisə istəyirsənsə, arxasınca get və əldə et.*

Real həyatda olduğu kimi filmlərdə də informasiya mübadiləsi linqvokultuaral xüsusiyyətlərlə əlaqəli olan psixolinqvistik cəhətləri ilə seçilir. Bu mübadilə zamanı məlumatın ötürülməsi E. Qofman tərəfindən özünəməxsus şəkildə təhlil olunmuşdur, yəni informasiyanın məqsədli (information given) və məqsədsiz (information given-off) çatdırılması fikri irəli sürül-

müşdür[3]. Birinci halda məlumatın ötürülməsi danışanın istəyinə bağlıdırsa, ikinci halda informasiya resipientin dinləmə istəyinə bağlıdır. (Sidorova E.V. Linqvisticskie i ekstralingvisticskie...) Bu təsnifata əsaslanaraq, aşağıdakı nümunəni ikinci növə aid etmək olar. Nəzər yetirsək görərik ki, cümlənin əvvəlində müraciət var. Bu, o deməkdir ki, danışan öz fikrini resipientin dinləməsinə əsasən irəli sürür. *11. Kid, there are heroes and there are legends. Heroes get remembered, but legends never die. Follow your heart, kid, and you'll never go wrong. (Babe Ruth, The Sandlot) Övlad, bir var qəhrəman, bir də var əfsanə. Qəhrəmanlar unudulurlar, lakin əfsanələr heç zaman ölmürlər. Öz ürəyinin səsinə qulaq assan, heç vaxt səhv etməzsən.* Üslubi baxımdan xitab ilə başlayan bu nümunədə ilk öncə paralellizm nəzərə çarpır. Eyni qrammatik quruluşlu iki ifadənin bir-birilərini izləməsi emfatikliyi artıraraq izləyicinin diqqətini daha çox çəkir : *there are heroes and there are legends.*

Amerika mədəniyyətində qəhrəmanlıq mövzusu həmişə aktual olmuşdur. Erkən yaşlardan artıq amerikalılar üçün ideal qəhrəman seçmək, onun hərəkətlərini, geyim tərzini təqlid etmək xarakterikdir. “Bacararsan”, “qəhrəman ol” kimi fikirlər ömür boyu amerikalıların şüarı olmuşdur[4].

Yuxarıda göstərdiyimiz müxtəlif filmlərdən seçilmiş sitatlar linqvistik baxımdan təhlil edilərək maraqlı praqmatik xüsusiyyətlərlə meydana çıxır. Təqdim etdiyimiz linqvokulturoloji məqamlar daha geniş araşdırmalara yol açaraq gələcək elmi mülahizələri şərtləndirilə bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Gaziyeva M.Y., Aliyeva İ.Z., Melikova G. İ., Hacıyeva M.T. Multiculturalism and Intercultural communication, coursebook, ministry of education of the republic of Azerbaijan, University of languages, Baku: “Nargiz”, PH, 2018.
2. Guliyev T., Mukhtarova D., Mammadova A., Asadova U., Society and Social behaviour, Azerbaijan Republic Ministry of Education, Azerbaijan University of Languages. Baku: “Mutarjim”, 2018.
3. <http://www.people.duke.edu/>
4. <http://www.pbs.org/>

Nushaba Abdulrahimova

Summary

Linguocultural peculiarities occurring in definite situations of American Culture (based on American films)

The article about “Linguocultural peculiarities occurring in definite situations of American Culture (based on American films)” is dedicated to concrete linguistic features and their cultural reflection in our minds. As vivid examples we chose some statements from well-known films in English, which demonstrate specific cultural atmosphere and situations. Additionally, showing the utterances delivered by different characters we could observe particular American values and major linguocultural details.

Нушаба Абдулрагимова

Резюме

Лингвокультурологические особенности в конкретных ситуациях американской культуры (на основе сценариев американских кинофильмов)

В статье на характерных примерах из известных американских фильмов рассмотрены лингвокультурологические особенности как атрибуты характера, убеждений персонажей и их культурное отражение в нашем мышлении. В качестве примеров приведены известные высказывания из знаменитых англоязычных фильмов, которые демонстрируют специфическую атмосферу и ситуации. Проведенный анализ ситуативных высказываний и их лингвистических характеристик выявляет специфические «американские ценности» и их знаковые лингвистические детали.

Rəyçi: fil.f.d.N.Mədətova

Aysel Həsənova

Aii

ayselgasanova@ait.edu.az

ANTROPOLOJİ DİLÇİLİK SAHƏSİ HAQQINDA BƏZİ QEYDLƏR

Açar sözlər: *antropologiya, dilçilik, dil ailəsi, Mərkəzi Amerika dilləri.*

Key words: *anthropology, linguistics, language family, Central American languages.*

Ключевые слова: *антропология, лингвистика, языковая семья, языки Центральной Америки.*

Antropoloji dilçilik, əsasən yazılı abidələri olmayan xalqların danışdığı dillərin sinxron və yadiaxron öyrənilməsinə həsr olunmuş tədqiqat sahəsi kimi qısaca təsvir edilə bilər. Müasir dilçi-antropoloqların nəzəriyyə və metodları digər dilçilərin nəzəriyyəsi və metodlarından ciddi şəkildə fərqlənir. Ən vacib fərq, çox güman ki, metodologiyadır: dilçi-antropoloq onun ixtiyarında ədəbi əsərlər və erkən abidələr olmadığı üçün materialı (sözlər toplusunu) özü, birbaşa bu dildə danışanlardan toplayır. Buna nümunə Amerika hindularının dilləri ola bilər. Amerika hindularının dilləri kimi ekzotik dillərin öyrənilməsi bir avropalı üçün çox çətindir, bu dilin öyrənilməsi elementar praktik ustalıqlarından kənara çıxmadan çox vaxt səthi olur.

ABŞ-da antropoloq-dilçilər, ilk növbədə Amerika hindularının çoxsaylı və müxtəlif dillərini öyrənməklə məşğuldurlar. 1890-cı ilə qədər bu sahədə işlər əsasən xristian dininin daha geniş yayılması üçün dini kitabları yerli dillərə tərcümə edən missionerlər tərəfindən aparılırmışdır. 1891-ci ildə Meksikanın şimalında yerləşən hindu tayfalarının dillərinin ilk tam təsnifatı ortaya çıxdı. Bu D.U. Pouel və onun bəzi həmkarları tərəfindən hazırlanan əsər idi [6].

Müasir antropoloji dilçiliyin başlanğıcı Şimali Amerikanın on doqquz doğma Amerika dillərinə dair on doqquz detallı monoqrafiyanı özündə cəmləşdirən "Əl kitabı və Amerikanın Hind Dilləri" [1] monumental kitabın yaradılmasında iştirak edən Franz Boas tərəfindən qoyuldu; özü də bu kitabın redaktoru idi.

Təlimata giriş F.Boas tərəfindən 1911-ci ildə yazılsa da, hələ də yazısı olmayan dilləri öyrənən alimlər üçün faydalı təsviri dilçilik prinsiplərinin əla ekspozisiyası hesab olunur. Girişdə F.Boas dil analizinin əsas prinsiplə-

rini müəyyənləşdirir: hər bir dil yalnız norma (məsələn, Yunan-Latin qrammatikası) baxımından təsvir olunmamalı, səslər, formalar və mənaların modelləri əsasında izah olunmalıdır. Bu modellər induktiv olaraq müvafiq mətnlərdən alındığı formalarlardır. Antropoloji dilçiliyin F.Boas ənənəsi, onun rəhbərliyi altında antropologiya və dilçiliyi öyrənən Edvard Sepir tərəfindən şəərəflə davam etdirildi.

Müasir struktur dilçilik baxımından bir çox cəhətdən köhnəlmiş olsa da, Sepirin əsərləri ("Dil" [7], "Seçilən yazılar" [9], xüsusi məsələlərə həsr olunmuş çoxsaylı məqalə və monoqrafiyalar) hələ də antropoloji dilçiliyə əla girişdir. Mandelbaum yazır: "Rəsmi təsvirlər və dilşünaslıq, E.Sepirin fikrincə, yalnız dilçinin ilk vəzifəsidir, çünki o, dilçiliyi sosial elm, hər bir dili bütün mədəniyyətin aspektlərindən biri hesab edir" [11]. O, yazılarında və tədrisində daim dil hadisələrini mədəni hadisələrlə əlaqəli təhlil etmək, nitqin ictimai mühitdə öyrənilməsinin zəruriliyini vurğulamışdır [11].

Dilin öyrənilməsi ilə bağlı oxşar fikirlər də E.Sepirin tələbələrinə və ya onun təlimlərinin təsiri altında olan müasir dilçi-antropoloqlara xasdır. F.Boas və E.Sepir kimi Amerika antropoloq-dilçiləri əsasən Şimali və Cənubi Amerikanın tayfa dillərini araşdırmışdılar. Ən az fərqli və ya mindən çox fərqli dillərin olmadığı bu geniş ərazidə Meksikanın şimal bölgəsi geniş öyrənilmişdir. Demək olar ki, bütün daha böyük dil ailələrini təmsil edən çox sayda dildə müfəssəl təsvirlər müasir ruhda hazırlanmışdır.

Son illərdə Meksika və Mərkəzi Amerikanın tayfa dillərinə həsr olunmuş çox sayda tədqiqatlar ortaya çıxmışdı. Əksər hallarda bu, Norman A.Makkounonun və Yay Dilçilik İnstitutunda Kennet L. Paykın rəhbərliyi altında təhsil alan missionerlərin işinin nəticəsidir.

Cənubi Amerikanın dilləri hələ də, bir qayda olaraq, zəif öyrənilmişdir, baxmayaraq ki, burada Yay İnstitutunun əməkdaşları artıq öz işlərinə başlamışlar (əsasən Peru və Braziliyada). Əldə olunan uğurlara baxmayaraq, hər üç ərazidə (Meksika, Peru və Braziliyada) hələ çox iş görülməlidir. Şimali Amerikanın Atabask dillərini araşdırarkən, məsələn, otuz və ya daha çox Atabask dillərindən altısının quruluşu haqqında lazımı məlumat əldə olunmuşdur.

Amerika hindularının dillərinin hərtərəfli öyrənilməsi həm ümumi dilçilik, həm də antropoloji dilçilik üçün vacibdir. Məlumdur ki, keçmişdə bu cür tədqiqatlar dil elminə mühüm töhfə vermişdi: Boas, Sepir və Blumfildin linqvistik nəzəriyyəsi və metodlarının təbiəti və istiqaməti elm adamlarının bu sahədəki işləri ilə bağlıdır. Dilçilik elmi bütün dil strukturlarının tabe olduğu ümumi qanunları müəyyən etmək üçün məhdud bir empirik bazaya

əsaslına bilməz. Bu qanunlar uzun bir yoxlanmaya ehtiyac duyur və yazısı olmayan xalqların dilləri, çoxluğuna və müxtəlifliyinə görə, belə bir yoxlanmanın aparılması üçün bir növ eksperimental laboratoriyadır.

Amerika hindularının və digər yazısı olmayan xalqların dillərinin tarixi müqayisəli öyrənilməsinə erkən yazılı abidələrin olmaması mane olur. Bir çox alimlər tarixi təsdiqlənməyən dillərlə işləməkdən imtina edirdilər və yazılı abidələrin tam olmaması halda dilin tarixi öyrənilməsinin mümkün olmadığına inanırdılar. Algonkin dillərini araşdıran Blumfild və Amerikalı hinduların bir sıra dil ailələrini araşdıran Sepir qısa müddətdə bu fikri təkzib etdilər.

Beləliklə, 1931-ci ildə Sepir yazdı: “Buna inanmaq üçün hər hansı bir səbəb varmı? Müntəzəm fonetik dəyişiklik prosesi inkişaf etmiş millətlərin dillərinə nisbətə daha sivil xalqların dilləri daha az xarakterikdirmi? Bu suala mənfi cavab verilməlidir. Sürətlə çoxalan faktlar, müntəzəm fonetik dəyişikliklərin latın, yunan və ya ingilis dillərində olduğu kimi, Amerikan hindularının və ya Negro tayfalarının dillərində də geniş təmsil olduğunu göstərir. İnkişaf etməmiş xalqların dillərində bu qanunları tapmaq çətindirsə, bu, həmin dillərə xas olan bəzi özəl xüsusiyyətlərlə deyil, sadəcə onları öyrənməyə çalışan tədqiqatçıların metodlarının qüsurları ilə izah olunur” [10].

Yazısı olmayan dillərin müqayisəli-tarixi tədqiqatları sinxron aparılan tədqiqatlarla müqayisədə az olsa da, burada səbəb onlardan yalnız bir neçəsinin adekvat təsviri araşdırmalardı və tam lüğətlərə sahib olmasıdır ki, onsuz belə tədqiqatlar mümkün deyil. Antropoloq dilçilər ədəbiyyatı olmayan xalqların dillərini əlaqəli dillər qruplarına və ya ailələrə təsnif etməyə çox vaxtlarını sərf etmişlər. Bu təsnifatların əksəriyyəti Meksikanın şimalında D.U.Pauel tərəfindən yayılmış yerli Amerika dillərinin təsnifatına bənzəyir; onlarda olan dillər asanlıqla izlənilən oxşar xüsusiyyətlər əsasında qruplaşdırılır və buna görə də dillərin tarixi, demək olar ki, nəzərə alınmır. Belə müşahidə metodlarından istifadə edərək Pauel Meksikanın şimalında 55 yerli Amerika dilini qeyd etdi. Tomas və Suanton Meksikada və Mərkəzi Amerikada 25 dilə, Rive və digər alimlər isə Cənubi Amerikanın dillərini 77 ailəyə ayırdılar [3].

1891-ci ildən Pauelin təsnifatı ilk dəfə gün işığını görəndən bəri yenedən işlənirdi və hər dəfə ailələrin sayı azalırdı. Təsnifata xüsusən də Sepir tərəfindən köklü dəyişikliklər edildi: o, Pauel tərəfindən vurğulanan bütün dil ailələrini, eləcə də Meksika və Mərkəzi Amerika ailələrini yalnız altı altı ailəyə ayırmağa təklif etdi: I. Eskimo-Aleutiya; II. Algonkino-va-Kashi (Algonkin-Ritvian dilləri, Kutenai, Moska) III. Na-den (Haida, Tlingit, Atabask

dilləri); IV. Penuti (Kaliforniya, Oregon və Penuti Meksikan dilləri); V. Hoksko-Sioux (Hoksko-Koahuiltek dilləri, Yuki, Keres, Tunik, Iroquois-Caddo, Siusko Yuchi, Muskogee); VI. Asteko Tanoskaya [8].

Sepir bu təsnifatı “perspektivli, lakin təfərrüatlardan bəlli olmayan” adlandırdı. Altı qrupa verdiyi xüsusiyyətlərə görə, onun təsnifatı bütövlükdə struktur xüsusiyyətləri əsasında qurulmuşdur (məsələn, prefiksasiya və s. kimi ümumi struktur hadisələri əsasında deyil, xüsusi, spesifik struktur paralelləri əsasında). Digər əsərlərdə Sepir mümkün əlaqəli sözlərin siyahısı ilə möhkəmləndirilən genetik əlaqələri də nəzərə almışdı. Aydındır ki, Sepirin məqsədi son və qeyri-şərtsiz təsnifat vermək deyil, gələcək elmi araşdırmalarda istiqamətləndirilə biləcək bir fərziyyə formalaşdırmaq idi.

Sepirin təsnifatı zamanın sınağından keçdi. 1937-ci ildə Triger və Vorf Sepir tərəfindən təyin olunan Asteko-Tanoik qrupunu dəstəkləyən əlavə sübutlar təqdim etdilər və Denden dilləri sahəsində aparılan araşdırmada (hələ dərc olunmamış) bu dillərin qruplaşdırılmasını qəbul edirlər. 1958-ci ildə Meri Haas "Algonkin və Ritvian dillərinin genetik bağlı olduqlarını tam əminliklə ifadə etməyə imkan verən" məlumatı yaydı. Sonrakı işlərində Algonkin-Ritvian dillərini (Sepirdə II qrup) Tunik və Natçez-Muskogian (Sepirdə V qrupu) ilə birləşdirən M.Haas Sepirin təsnifatına əhəmiyyətli dəyişikliklər təqdim etdi [2].

M.Haasın, "araşdırmasının nəticələri, ilkin olsa da, Algon-Kinsky-Ritvian dillərinin Hudson Körfəzinin hind dilləri ilə genetik yaxınlığını inandırıcı şəkildə nümayiş etdirir". Faktların olmaması səbəbindən bu əlaqə Sepir tərəfindən II və V qruplara ayrılan digər dillərə aid olunmur. Latın Amerikasının hindu dilləri (o cümlədən Meksika, Mərkəzi Amerika, Qərbi və Cənubi Amerika) son dərəcə çoxdur: Makkvinin ilkin hesablamalarına görə, burada 2 min dil və ləhcələr qeyd olunur, “hazırda 17 böyük və 38 kiçik ailəyə bölünmüş, yüzlərlə fərdi dillər təsnifat xaricində qalır”. [5] Bu dillərin böyük əksəriyyəti yalnız qısa lüğətlərdən məlum olur, baxmayaraq ki, son illərdə alim və missionerlərin söyləri sayəsində elm bir çox yeni faktlar əldə etmişdir. Və, nəhayət, yazısı olmayan dilləri təsnif etmək üçün başqa bir təşəbbüsdən bəhs edilməlidir, yəni Qrinberq təsnifatından [4]. Qrinberq təsnifatı Meynhofun əvvəlki təsnifatından əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir, bu da Qrinberqə görə, “tipoloji xarakter daşıyır” və bu səbəbdən “genetik təsnifata səbəb olmur” [4].

Çoxlarının antropoloq-dilçilərin elminə potensial töhfəsi kimi görünən etnolinqvistika sahəsi də ən az ciddi praktik və nəzəri elmi əsərlərin yaradıldığı sahədir. Bu sahə həm antropoloqların, həm də dilçilərin ən sərt tənqid

obyektinə çevrilib. Bu vəziyyətin səbəblərini açıqlamaq çətin deyil: etno-lingvistik tədqiqatçılardan həm dilçilik, həm antropologiya və psixologiya ilə bağlı bilik tələb edir. Hər vəziyyətdə eyni zamanda öyrənilən dillərin və onların mədəni mühitinin tədqiqi dərin bilik tələb edir ki, bu da yalnız ana dili üçün mümkündür və çox nadir hallarda, əgər mümkünsə, xarici dil və mədəniyyət ilə məşğul olan alim tərəfindən əldə edilə bilər.

Beləliklə, aparılan tədqiqatlar və təhrik olunan müzakirə ən azı daha aydın bir anlaşmaya və, yəqin ki, Vorf hipotezi kimi fərziyyələrlə əlaqədar ortaya çıxan problemlərin daha dəqiq bir şəkildə tədqiqinə kömək edəcək. Ehtimal ki, yeni tədqiqatlar (və bəzi hazırda aparılan axtarışlar) problemin araşdırılmasında daha məhsuldar yollarını göstərəcəkdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Boas F. Handbook of American Indian Languages. «Bulletin», 40-Bureau of American Ethnology, часть 1, 2, Washington, 1911. III hissə Auqustin tərəfindən 1938-ci ildə Nyu-Yorkda çap olunmuşdur
2. Haas M. A New Linguistic Relationship in North America: Algonkian and the Gulf Languages, -«Southwestern Journal of Anthropology», 14, 1958, pp. 231-264.
3. Hoijer H. and others, Linguistic Structures of Native America-Viking Fund Publications in Anthropology, № 6, 1946, pp. 9-29.
4. Greenberg J.H. Studies in African Linguistic Classification. New Haven: Compass Publishing Co., 1955.
5. McQuown N. The Indigenous Languages of Latin America. -«American Anthropologist», 57, 1955, pp. 501—570 (p. 501).
6. Powell J. W. Indian Languages of America and North of Mexico (Seventh Annual Report of the Bureau of American Ethnology).-Washington, 1891.
7. Sapir E. Language.- New York: Harcourt Brace, 1921.
8. Sapir E. Central and North American Indian Languages. Encyclopedia Britannica, 14th ed., 1929. (Перепечатана в Selected Writings of Edward Sapir, pp. 169—178.)
9. Selected Writings of Edward Sapir. Ed. by D. L. Mandelbaum. -Berkeley and Los Angeles: University of California Press., 1949.
10. Selected Writings of Edward Sapir, pp. V, VI. Sepirin əsərlərinin təfərrüatlı təhlili 2.Xerrisin rəyində verilməmişdir: Selected Writings, в «Language», 27, 1951, pp. 288—333.
11. <https://classes.ru/grammar/151.new-in-linguistics-4/source/worddocuments/12.htm>

Aysel Hasanova

Summary
Some notes on the field of anthropological linguistics

The article is devoted to the study of anthropological linguistics. It is known that anthropological linguistics, as a separate area of linguistics, is engaged in the study of little-known languages that do not have written monuments. The article describes the theories and dogmas of various scholars involved in anthropological linguistics and the study of exotic languages in Central America and Mexico. The features of these languages and their belonging to a particular language family are revealed. The relationship and differences of these languages are also stated.

Айсель Гасанова

Резюме
Некоторые заметки относительно антропологической лингвистики

Статья посвящена рассмотрению проблем антропологической лингвистики. Известно, что антропологическая лингвистика как отдельная область языкознания занимается изучением малоизвестных языков, народов, у которых отсутствуют письменные памятники. В статье описываются теории и подходы различных ученых, занимавшихся и занимающихся антропологической лингвистикой, в частности экзотических языков Центральной Америки и Мексики. Выявляются особенности этих языков и их принадлежность к определенной языковой семье. Затронут также вопрос о связях и отличиях данных языков.

Rəyçi: fil.f.d.İ.Səmədova

Ph. D Student Aynur Rzayeva

AUL

aynur.rzayeva.m.l.@teacher.edu.az

LINGUISTIC ANALYSIS OF A LITERARY TEXT

Key words: *context, cohesion, coherence, pragmatics, parallelism*

Açar sözlər: *kontekst, koheziya, koherensiya, pragmatika, paralellizm*

Ключевые слова: *контекст, когезия, когерентность, прагматика, параллелизм.*

Nowadays, modern linguistics deals with formation of text and discourse. For many years, in modern linguistics linguists like Bart, Lotman, Galperin, Kuhn began to have been researching literary texts and their analysis. In modern language analysis of literary text is called a philological analysis, linguistic analysis, linguistic interpretation or a linguo-cognitive analysis. Linguo-cognitive analysis means the relation between consciousness and a language. The literary text completely depends on the context, thus texts can be considered contextual. Many linguists consider context an indispensable part of pragmatics, so pragmatics itself investigates communication according to the context. In modern textlinguistics pragmatics is studied due to its five aspects. Leech (1983) classified them as followed: deixis, conversational implicature, presupposition, speech acts and conversational structure.

In this article we mainly based on Beaugrande's and Dressler's text researches and obtained some valuable outcomes. As we know text is the largest unit of linguistics that composed of lexical units. The meaning of the text serves the communication, information and expression of thoughts. The process of interpreting text is generally based on context of situation and context depends on background knowledge[1, 3]. Context of situation depends on person and personalities, verbal and non-verbal actions among correspondents, and other relevant features of situation. For example, *She's blowing, Nick said. She'll blow like that for three days,' Bill said [4,6]* In these two connected sentences we can easily catch the meaning from the context. The pronoun *she* is deliberately used to express wind, nevertheless the reader can comprehend the pragmatics of the text via the context.

The term literariness is used for literary texts in order to show certain distinctiveness from other text types. According to Beaugrand and Dressler there are some important standards and the first of them is cohesion. This

kind of connectivity concerns the ways the words are mutually or grammatically connected within the text. The components of the sentence, and the sentences of the text depend on each other both grammatical forms and conventions. If any element, even the smallest one is omitted the whole meaning can be misunderstood or completely reduced. The second criterion or standard in text formation is coherence. The authors called it coherence: *The second standard will be called coherence concerns in which the components of the textual world, eg. , the configuration of concepts and relations which underlie the surface text, are mutually accessible and relevant*[9, 12].

While researching the literary text we can obviously noticed that coherence itself is logico- semantical realtion and it has different meaning types. For example, “John fell down and injured his neck” is a typical example of causative coherence. So you can obviously see causality in this sentence. We can say that coherence is not an only feature for text formation but it’s rather a cognitive process among text formation tools. Literary texts are distinguished for their mental and imaginative connotations than their factual denotations. Such kind of texts are based on narration. Almost all kind of texts are informative, but literary ones are not only informative, but also expressive and rather pragmatic. The main peculiarity of the literary text is its being imaginative. The expressive means make the text more emphatic, expressive and vocative. The term “vocative” is closely connected with readership or relationship between the writer and reader.

Narration, description, discussion, dialogue with emphasis and pacifism are distinguished types of literary text. In narration it is dealt with the sequence of events and it is formed by means of verbs or phrasal verbs. *During this time, it was late summer, he was sleeping late in bed, getting up to walk downtown to the library to get a book, eating lunch at home, reading on the front porch until he became bored and then walking down through the town to spend the hottest hours of the day in the cool dark of the pool room. He loved to play pool*[4,26].

Description usually describes or modifies the things within text. *One, Wilson, the white hunter, she knew she had never truly seen before. He was about middle height with sandy hair, a stubby moustache, a very red face and extremely cold blue eyes with faint white wrinkles at the corners that grooved merrily when he smiled*[4,115]. Discussion is realized upon mental activities, logical arguments and connectives. Dialogue with emphasis is a strong coherent unit. eg 1st Soldier –Didn’t you follow it, George? Wine-seller- No, I didn’t take any interest in it, Lootenant. 1st Soldier –I was

surprised how he acted. 3rd Soldier- The part I don't like is the nailing them on[4, 93] . If three above mentioned types are based on cohesion because of their linguistic relation, the last one dialogue is connected with coherence for its logical connectivity. The literary analysis of cohesion and coherence is dependent on socio-cultural and situational factors. And coherence is the other constitutive property of literary text. In cohesion indexical devices are pointer of referential expressions. We would like to present their classification: personal deixis (expressed by personal pronouns to denote writer/ speaker and addressee), place deixis (generally is expressed by adverbs here, there, this, these to denote location) temporal deixis (is expressed by tense forms and temporal adverbs), textual deixis(is expressed by words this /that to locate anaphorically and cataphorically). So we can say that different kinds of indexical devices can constitute cohesive ties[5].

Coherence as a textlinguistic notion is tended to be a social theory of discourse and text [8].Coherence is an important feature of literary narration. A literary text itself is the source of coherence. Any kind of text is coherent when its parts are meaningfully interrelated and serve forming the sense of text. For example, “What does your wife think about it?” “She is willing.” “It is a great risk” “I know”. “But if you say stay where you are. I’ ll stay” (Happy Man by Somerset Maugham)[7]. In this example we will analyze this little paragraph according to three features-cohesion, coherence, pragmatics. This conversation is between two persons but here we can perceive that one of them is married and its the pragmatics of the text or paragraph. But wording the sentence with logical sequence is its coherence. In texture cohesion is mainly expressed with reference, conjunctions (including transitions), collocations. Transitions have a special role in making text sequential, adversative, additive and causal. Recurrence is the most spread cohesive tie and text formation means. In literary texts recurrence is used to emphasize the transmitted information[2].

Paralellism is kind of recurrence that is not only connected with one element of the sentence but the whole structure of it. Paralellism is more specific for poetry. For example, ghazal by Imadaddin Nasimi is full of recurrences and it makes rhyme more readable and cohesive.

Both worlds can fit within me, but in this world I cannot fit
I am the placeless essence, but into existence I cannot fit[6]

But parallelism is also possible in prose and is realized by the help of some specific connectors. Parallelism itself is contextual is balancing the structure of the ideas and phrases within the text. *My old man says*

something in a regular voice to George and George says, "Don't ever bet on anything, I tell you," kidding like, and we beat it out and through all the crowd that was looking in over to the 100 franc mutual machine[4. 71].

Beaugrande and Dressler placed the cohesion and coherence in the first place of text formation process. Generally, analyzing of literary text is based on discussion of expressive means and stylistic devices. Text-internal cohesive ties are studied according to the syntactic level, what depends on context of the text. In comparison with cohesion coherence is text-external phenomenon. For this reason, coherence is closely connected with psychology and describes the mental picture of the world. So coherent text contains information due to logical, chronological, psychological sequence. This property of coherence is realized by means of ordinal conjunctions or transitions (*first, secondly, then, after this, next, afterwards, initially etc*) For example, *One hot evening in Padua they carried him up on to the roof and he could look out over the top of the town. There were chimney swifts in the sky. After a while it got dark and the searchlights came out.* In this paragraph the sentences are coherent and transition *after a while* is cohesive tie that perfects coherence. In modern linguistics coherence is accepted as pragmatically-determined dimension. As we see, in order to write an effective text it is important to use sentences linguistically, psychologically and logically correct and appropriate[9].

References:

1. Beaugrande Robert de, The Pragmatics of Discourse Planning, JPrag 1980, 15-42
2. Bellert, Irene, "On a Condition of the Coherence of Texts" Semiotika, 1970, 5-63
3. DIJK, Teun Van, Text and Context, London, Longman, 1977a
4. Ernest Hemingway. The Snows of Klimanjaro. Санкт-Петербург: КАРО, 2011 224 с.
5. Halliday, Michael & Hasan, Ruqaiya Cohesion in English. London:
6. <https://cyberleninka.ru/article/n/the-renown-poet-eastern-literature-imadaddin-nesimi/viewer>
7. <https://lengish.com/texts/text-56.html> Longman, 1976.
8. Norman Fairclough. Critical Discourse Analysis. The Critical Study of Language, Harlow, Longman, Article. 2010
9. Robert-Alain de Beaugrande, Wolfgang Dressler, Introduction to Text Linguistics. XIV Congress of Linguists, Berlin 1987 Original 1981 Digitally reformatted 2002.

Aynur Rzayeva

Xülasə
Bədii mətnin lingvistik təhlili

Müasir dilçilikdə bədii mətnlər həm lingvistik, həm də koqnitiv baxımdan araşdırılır. Bədii mətnlərin formalaşmasında əsas lingvo-koqnitiv xüsusiyyətlər koheziv və koherensiya hesab olunur. Məqalədə onların əlaqəsi, paralellizm yaradan koherensiya vasitələri öz əksini tapmışdır. Mətnin məna və məzmunun öyrənilməsində isə iki əsas qarşılıqlı əlaqə olan kontekst və pragmatikanın qarşılıqlı əlaqəsindən bəhs olunmuşdur.

Айнур Рзаева

Резюме
Лингвистический анализ художественного текста

В современной лингвистике текста художественные тексты изучаются как с лингвистической, так и с когнитивной точек зрения. Основные лингво-когнитивные особенности при формировании художественных текстов - это когезия и когерентность. В статье рассмотрены средства согласованности этих категории создающие параллелизм. При изучении смысла и содержания текста акцентируется проблема взаимообусловленности контекста и прагматики, которые являются двумя основными взаимодействующими составляющими.

Rəyçi: fil.e.d., prof. Ə. Abdullayev

ƏDƏBİYYAT

fil.f.d. Nuridə Muxtarzadə
ADU
nurideibay@gmail.com

XXI ƏSR TÜRKİYƏ POEZİYASINDA MODERNİST AXTARIŞLAR

Açar sözlər: *modernist axtarışlar, qloballaşma, yenilik, yeni cərəyanlar, ədəbi mühit.*

Key words: *literary environment, modernist searches, globalization, innovation, new trends.*

Ключевые слова: *модернистские поиски, глобализация, инновации, новые течения, литературная среда.*

Modernizm XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərindəki ədəbiyyatda və incəsənətdə klassik standartlardan uzaqlaşma, yeni, radikal ədəbi formaların axtarışını və yeni bir üslub tərzini xarakterizə edən estetik, qismən də ideoloji cərəyandır. Latın mənşəli "modernus" sözü "indi", "tez", "bu dəqiqə" mənaları ilə seçilir. Demək ki, bu cərəyan realizmi əvəz edərək postmodernizmin sələfinə çevrildi. Modernizmin əsas vəzifəsi insan şüuruna və şüuraltı dərinliklərinə nüfuz etməkdir. Modernist ədəbiyyat, ilk növbədə, XIX əsrə xas müəlliflə oxucu arasındakı konsensus ənənələrinin rədd edilməsi ilə xarakterizə olunur.

2000-ci illərdə Türkiyə şəirindəki müşahidə olunan yeni poetik meyilləri başa düşmək üçün onu doğuran mədəni-sosial mühitə, özündən əvvəlki yaxın ədəbi nəsillərin yaradıcılıq təcrübəsinin əsas istiqamətlərinə baxmaq da lazım gəlir.

1980-ci illərdən sonra dəyişən ictimai şəraitdə sənətin sosial rolu da dəyişdi. Yaradıcı təşkilatların kütlələr üzərindəki təsiri, gücü, kəskin siyasi müxalifliyi tədricən yoxa çıxdı. Bu kontekstdə yazıçıların siyasi ərk qarşısındakı təsiri azaldı, dəyişdi, apolitikləşdi. 1980-ci illərdə poeziya əv-

vələr çoxalan yaradıcılıq azadlığını məhdudlaşdıran siyasi qərarlara və təzyiççi mühitə etiraz olaraq dolayı ifadə tərzinə, metaforik dilə meyilləndi. Bu, günü-gündən artan şüarçı ədəbi mətnlərə qarşı etirazın ifadəsi, siyasətləşmiş ədəbiyyat yerinə poetikanı seçmək idi. Əvvəlki onillikdə daha çox major, tonda olan, kütlələri hərəkətə gətirmək üçün əsasən onlara müraciət edən ritorik- şüarçı poeziya, 80-ci illərdə dəyişməyə başladı, ədəbiyyata yüklənən aşırı funksional rol aradan çıxmağa başladı.

Görkəmli türk şairi İlhan Berkin həmin illərdə dediyi bir fikir bu dəyişməni dürüst ifadə edirdi: “Şeir dünyanı dəyişdirə bilməz, amma insanın əlindən tuta bilər” [1]. 1980-ci illərdəki siyasi-ictimai şərait bu dövrdə yazılan şeiri müəllifin öz-özülə danışmasına, monoloq şeirə çevirdi. Həmin dövrdə xeyli yazıçı həbs olduğu üçün hətta həbs olunmayanlar belə dustaqxana jarqonuyla şeirlər yazmağa başladılar.

Sözügədən dövrdə utopiya və inqilab anlayışlarıyla bağlı epataj şerlər yazan şair, tənqidçi Ahmed Oktay 1980-ci illərdəki ictimai, mədəni parçalanmağı belə ifadə edir: “İnqilabi dalğa geridə ölümlər, bir yığın xəyal qırıqlığı və ümitsizlik buraxaraq geri çəkildi. Tarixin gündəmindən silindiyinə inanmasaq da, ictimai utopiyaya bağlılığımızı davam etdirsək də, bu sözlərin fəhlə sinfi üçün belə əvvəlki cazibədə olmadığını qəbul etməliyik. Artıq “inqilab” haləsi olmayan sözdür. Fəhlə sinfi də, kiçik burjuaziyanın progressiv kəsimi də bəzi ziyalıların onlara melanxolik baxışlarla tamaşa etməsini vəcə almadan televizora, pop musiqilərə, ən adisindən ən bədiisinə pornografiyaya təslim olub. Məğlubbiyyət hissənə məlhəm olmaq, digər mədəni narkotiklərlə yanaşı, qapılmış olmaq kulturoloji və mental deqradasiyaya xas problem deyil; reallığın özü kimi görünür. Bu günün şüarı belədir: anything goes: hər şey olar. Bununla yanaşı, siyasi arxa fonunu, yəni humanist prinsiplərini itirmiş və fetişləşdirilmiş terror artmaqdadır” [2, 90].

1990-cı illərdə öz içinə qapanan “mən”in qaranlıq otaqlarına girib-çıxan, özünü məğlub hesab edən şairlərin melanxoliya ilə ironiya arasında var-gəl edən poeziyası ortaya çıxdı. Bu dövrdə ədəbiyyat çevrələrinə post-modernizm sözü daxil oldu.

Bu illərdə Türkiyə poeziyasının ən maraqlı cəhətlərindən biri də odur ki, bu dövrdə ədəbiyyata xeyli qadın şair gəldi: Bejan Matur, Betül Tarıman, Birhan Kəskin, Çiğdəm Sezər, Dəniz Duruqan, Didəm Madak, Əməl İrtəm, Zeynəb Uzunbay.

1990-cı illərdən başlayaraq şairlər texnoloji modernizmin həyatımıza qatdığı nəsnələri, informasiya vasitələrini, yeni anlayışları şeirə gətirdilər: mobil telefon, klaviatura, SMS, göydələn, sığorta, bonus, tolerant, tetris və

s. Beləliklə, bu illərdə jarqonlar və neologizmlər vasitəsilə qurulan mənsur, prozaik şeirlər də çoxaldı. Poeziyaya Adil İzçi, Əli K. Mətin, Asu-man Susam, Altay Öktəm, Aydın Afacan, Bayram Balçı, Cövdət Karal, Ənvər Topaloğlu, Hakan Şərqdəmir, İbrahim Tənəkəçi, Səlim Temo, Yılmaz Arslan, Yücel Qayıran, Zeynəb Uzunbay, Ömər Ərdəm, Küçük İskəndər və başqaları gəldilər.

Əsas çıxışlarını 1990-cı illərin axırlarda reallaşdıran və “gecikmiş doxsanıncı”lar adlandırılan, xüsusilə də 2000-ci illərdə daha aktiv olanlar sırasındadır Əhməd Murad, C.Haqqı Zariç, Doğan Ərgül, Şərəf Bilsəl, Gökçenur Ç., Dəniz Duruqan, İsmail Qılıncarslan, Saleh Aydın, Mustafa Ərdəm Özlər, Ömər Aygün, Levent Qaradaş, Hüseyin Kösə və başqalarının adlarını çəkmək olar.

2000-ci illərdə fərqli estetik axtarışların olacağından xəbər verən, fərqli mənbələrdən çıxış edən, tənqidi dili yüksək olan çoxşaxəli poeziya nümunələri yaranmağa başladı. İlk onillikdə ortaya çıxan nəsillərin gəlməsini xəbər verən, əvvəlki nəsillərdə fetişləşdirilən obraz anlayışına qarşı yaşanan zamanın izindən gedən, daha konkret və bir-birinə bənzəməyən, fərqli qaynaqlardan qidalanan, çağdaş assosiasiyaları yüksək və daha geniş coğrafiyanı əhatə edən poetik meyillər görünməyə başladı. 2000-ci illərdəki axtarış əhvalını formal dəyişikliklərdə görmək, texnologiyasının imkanlarını poeziyaya gətirmək, səs, sözlə, məna ilə oynamaq şəkildə sənəti icmallaşdırmaq olar. Ən gözəçarpan cəhətlərdən biri də lirizmdən uzaqlaşmaqdır. 2000-cilər özlərindən əvvəlkiləri, “İkinci yeni” kimi köklü şəkildə dəyişdirməsələr də, diqqət çəkməyi bacarıblar.

2000-ci illərdə şairlər rəqəmsallaşma ilə dünyanı mənalandırmağa çalışan “yeni insan”ı anlamağa cəhd etdi; bu dövrdə vizual informasiya vasitələrinin çoxalmasıyla vizual şeir, rəqəmsal şeir kimi növlər ortaya çıxdı ki, burada mətn qulaqdan çox, gözə xitab etməyə başladı. Bu dövrdə poeziyada böyük məsələlərdən danışmaq, iddialı şüarlar səsləndirmək əvəzinə, gündəlik həyatı bər-bəzəksiz, bir az da ironik, istehzal dil ilə ifadə etməyə çalışan şeirlər yazıldı, radikal forma eksperimentləri və üslub axtarışları ön plana çıxdı. Bu ərəfədə poetik mətnə informasiya, data, inventar, siyahılar, rəqəmlər, texnoloji elementlər daxil oldu. Bu istiqamətdə xüsusilə Əhməd Günətin yazdıqlarını nəzərə çatdırmaq olar.

Bu illərdə yaranan poeziyanın görünən əsas cəhətlərindən biri də odur ki, bütün enerjisini, potensialını işə salaraq yenilik axtarışına çıxan sənətçilər sanki özlərindən əvvəlki yolların “tükənməsini” elan edirlər. 2000-ci illər poeziyasında əvvəlki onilliklərdə olan toplum şəkildə olmasa da, fərdi tə-

şəbbüslərdə ortaq arzusunun – dəyişmək arzusunun izləri görünməkdədir. İsmət Özəlin 2014-cü ildə çapdan çıxan “Of not being A Jew” (Bir yəhudi olmamaq) kitabındakı vizual və eksperimental şeirlərdən ibarət kitabı da bu illərdəki yenilik meylini yaxşı ifadə edir.

2000-ci illərdə poeziya ilə bağlı əsas məsələlərdən biri də dilin reallıq qurduğu əlaqənin yenidən dəyərləndirilməsidir. Dilə və əvvəlki dövrdə yazılan şeirlərə qarşı yaranmış bu tərəf-müqabilik, qarşıdurma tələb edir ki, intertekstual əlaqəyə yatımlı olan yeni dövrün açıq mətnlərini anlaya bilmək üçün oxucu da keçmiş dövrün poeziyasından xəbərdar olsun, yəni konteksti başa düşmək üçün oxucu da inkişaf etməyə təşviq edilir.

Anita Sezgənər, Əsli Sərin, Betül Dündər, Dərya Öndər, Əlif Sofya, Əməl Güz, Qönçə Özmən, Nilay Özər və Zeynəb Köylü kimi qadın şairlərin şeirlərində qadın zorakılığı, cinayətləri, qan davası, pedofiliya kimi mövzular 2000-ci illərdə uğurla işlənmişdir. Bu qadın şairlər kişi-mərkəzçi dünyaya poetik etirazlarını bədii mətnin dilində də ifadə etməyə çalışaraq dilin canına hopmuş patriarxallıqdan xilas olmaq üçün, kişi sözləri “əvəzinə” dişi sözlərini qabartmağa çalışırlar. Bununla yanaşı, şairələr arasında tərcümələr edən, feminizmlə, qadın ədəbiyyatının problemləriylə bağlı yazılar dərc edən Hilal Qaraxanı, Nilay Özəri, Hayriyə Ünalı xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

XXI əsrin əvvəllərindən etibarən Türkiyədə ədəbiyyata yeni gələnlərin əksəriyyətində Haydar Ergülənin, Hilmi Yavuzun, İlhan Bərkin, İsmət Özəl və Küçük İskəndərin təsiri hiss edilir.

Ustad şair Hilmi Yavuz 2000-ci illərdə yazmağa başlayan gənc şairlərlə bağlı bir sorğuya belə cavab verib: “Türk poeziyasının 2000-ci illərdən bu yana iki məcradan inkişaf etdiyini deyə bilərik. Birincisi, Türkiyənin intellektual tarixiylə hər hansı bir əlaqə qurmadan, heç bir arxa plana söykənmədən yazılan şeir. İkincisi, tam əksinə, mənim “səhih şeir” dediyim istiqamətdir. Poeziyadakı canlanmadan bəhs edərkən “səhih şeirə” rəğbəti nəzərdə tuturuqsa, bəli, canlanma var. Gənc türk şairi həm yerli, həm ənənəvi, həm də modern və Avropalıdır. Həm Baki Əfəndini bilir, həm də Bodleri, həm Eliotu tanıyır, həm də Yunus Əmrəni... Və bu mənbələrdən faydalana-raq öz şeirini yaradır. İndiyə qədər Türkiyədə yazılan şeirlərdə intellektual tarix ilə tarix ayrı-ayrı şeylər kimi götürülürdü, mədəniyyət problemi kimi dərk olunmurdu. Şairin tarixə və keçmişə yanaşması ya, ideoloji məsələydi, ya da hər hansı bir bağ olmadan təsadüfi bir əlaqə kimi analiz edilirdi. Gənc şairin keçmişə və bu cəmiyyətin intellektual tarixini bir mədəniyyət məsələsi kimi qavramasının idrakı təzədir, bu, 2000-ci illərin hadisəsidir” [3].

2019-ci ildə vəfat edən şair Küçük İskəndər 2000-cilərin poeziyasıyla bağlı bir açıqlamasında belə deyib: “Xüsusilə gənc nəsildə çox böyük bir tərpəniş var. Buna iki cəhətdən baxmaq lazımdır: kimlik formalaşdırmaq cəhdləri var. Bunu bəzən manifestlə, bəzən də üç-beş nəfər gəncin çıxardığı jurnallarla davam etdirməyə çalışırlar. Ancaq ən vacibi şeirə böyük faydası olan qırılma məntiqi içində olmalarıdır – səhv, yaxud düz: deyirlər ki, şeiri yenidən modernləşdirəcəyik. Bu da çağdaş poeziyaya fərqli bir qan gətirir. Türk poeziyasının bugün həmişə olduğu kimi sağlam və ağıllı oxucuya ehtiyacı var; qalan heç bir problem yoxdur, mənəcə” [3].

Eyni sorğuya çağdaş türk poeziyasının tanınmış siması Haydar Ergülən belə cavab verir: “1980-ci illərdə başlayan və uzun çəkən bir məğlubiyətin ardından yazılan bu şeir müəyyən mənada poeziya ilə bağlı düşünmək vərdişlərimizi və terminlərimizi dəyişdirməyi gözə ala biləcək qədər cəsur və inqilabi poeziyadır. Bəzən eksperimental axtarışlar olaraq da adlandırılır, ancaq “eksperimental” sözü bu şeiri tam ifadə etmir, üstəlik, eksperimental demək bəzən bu şeiri məhdudlaşdırmaq kimi başa düşülməməlidir. Əksinə, fərqli şeir kanallarında yazan və şeirini inkişaf etdirən şairlərin yeni şeirə imza atmasının başlanğıcı kimi görülməlidir. Bunların arasında mənim neçə illərdir izlədiyim bəzi şairlər, dərgilər, qruplar var və onlar bugün daha da inkişaf ediblər; heç biri digərinə bənzəmir. Bu adlar bir-birinə bənzəməyən şeirləriylə şeirin də bir mozaika olduğunu yaxın illərdə göstərəcəklər, mənəcə. Bəzi inqilablar səs-küylü olur, amma burada sakit bir inqilab baş verir. Yeni bir poeziya yaranır” [4].

Çağdaş türk ədəbiyyatının önəmli imzalarından sayılan Toğrul Tanyol “İnternet şeiri dəyişdirdi” adlı yazısında 2000-ci illər poeziyası haqqında belə yazır: “Şeirin internetlə birlikdə 2000-ci illərdə dəyişdiyini görürük. 1990-cı illər çox sevgisiz dövr idi, əvvəla, bizi rədd edərək şeirə başladılar. Düzü, bir yerə çıxmədilər. Ədəbiyyat sevgi işidir. Şeir yazmağa başladığım illərdə mənim də sevdiyim, sevmədiyim şairlər vardı. Sevmədiyim və ya bəyənmədiyim şairlərə belə hörmətsiz davranmadım. Bəli, bəlkə də çox istedadlı deyildilər, amma biz onlara həmişə sevgiylə yanaşdıq. İndi 2000-ci illərdə yenidən sevginin başladığını müşahidə edirəm, bu gözəl bir şeydir, çünki sevgisiz olmaz bu sənət.”

2000-ci illərdə türk şairlərinin əksəriyyətində görülən başqa həmkarları haqqında düşünmək, araşdırmaq, onlar barədə yazmaq, hətta rəhmətə gedənlərin yazılarını toplayıb kitablaşdırmaq kimi müsbət cəhətlər diqqət çəkir.

Türkiyə poeziyasında imajinist şeirin ən usta şairlərindən hesab edilən Tuğrul Tanyol 1980-ci illərdən başlayan yaradıcılığına 2000-ci illərdə də bütün vüsəti ilə davam etməkdədir. Şairin “Sehr bitti” (2000), “Hər şey bir mövsüm” (2006), “Öncəsi və sonrası” (2012) şeir kitablarıyla yanaşı, müxtəlif dərgilərə yazdığı tənqidi, analitik məqalələri də çağdaş Türkiyə ədəbiyyatının qiymətli nümunələrindən sayılır.

Tuğrul Tanyol bir müsahibəsində ağıyla Yəhya Kamalı, qəlbiylə Əhməd Haşimi mənimsədiyini bildirib, yəni Yahya Kamal kimi yazmaq lazımdır, ancaq həssaslıqda Əhməd Haşim kimi olmalı. Şair estetik deyəndə nəyi başa düşdüyünü bir müsahibəsində belə ifadə edib: “Mən həmişə sosialist-realizmi tipində bir estetikanın qeyri-mümkün olduğunu düşünmüşəm və bunu deməkdən çəkinməmişəm. 1930-cu illərdə formalaşdırılmış belə bir estetik anlayış olsa da, bu məni bugün o qədər də maraqlandırmır. Cəmiyyət dəyişir, münasibətlər dəyişir, hər şey əbədi şəkildə dəyişərkən 50 il əvvəl estetik fikirlərindən yapışıb qalmaq mühafizəkarlıqdır” [4].

Tuğrul Tanyolun şeiri daxilə yönəlmiş şeirdir. Bu içə, daxilə yönəlmə həyat və söz qarşısında passiv olmağı seçmiş, öz qınına çəkilmiş şairlik halını yox, sözün dolayı halını ifadə edir. İstər öz şeirləri, istərsə də başqalarının yaradıcılığı haqqında danışanda Tanyolun ən çox müraciət etdiyi anlayış “imaj”dır (obrazdır). Şairin fikrincə, Sössürə qədər imaj daha çox vizual məsələ kimi başa düşülürdü, ancaq səslərin imajı olduğunu düşünəndə, başa düşürük ki, məsələ belə deyil. Şeir iki ölçülüdür, bir şeyi həm göstərir, həm də eşitdirir.

Tuğrul Tanyol həqiqi şeiri lirik şeir hesab edir və belə deyir: “Hər şeydən qabaq unutmaq olmaz ki, şeirin mahiyyətində lirizm var. Qalıcı şeirlər lirikdir. Məsələn, Tofiq Fikrət lirik şair deyil, ona görə də bugünə ancaq adı qalıb. Yaxşı şair lirizmin yeganə xəstəliyi olan sentimentalizmə düşməz. İstedadı az şair isə “lirika yazıram” deyərkən, bir də gördünüz, iki gözü iki çeşmə zarıyır. Buna görə də istedadsız şairlərin çoxu lirizmə qarşı çıxır” [5, 25].

T. Tanyolun 2000-ci ildə çapdan çıxan “Sehr bitdi” adlı kitabında sadəliklə dərinlik bir yerdədir, belə ki, asan başa düşülən mətləblərlə yanaşı, sirlə, üstü örtülü mənalara dolu şeirləri də var. Bu kitabdakı şeirlərdə əndazəni aşan heç nə yoxdur, hər şey yerli-yerindədir. Kitabın əsas xüsusiyyəti ilk şeirləriylə müqayisədə yeni bir intonasiyada olmasıdır.

2006-cı ildə çap etdirdiyi “Hər şey bir mövsüm” adlı şeirlər kitabında Tanyol həmişə axtarışında olduğu sadə, bəzəksiz şeir nümunələrini toplayıb. “Sehr bitdi” kitabında hiss edilən axtarış bu kitabında konkretləşir. Kitabda ümumi şəkildə həyatı şərh etmək, keçmişlə bu gün arasında keçidlərə diqqət vermək meylə hiss olunur. Bu kitabda şair hər şeyin bir mövsüm qədər qısa

olduğu, amma eyni zamanda, bir mövsümün bütün təcəssümləri qədər əhatəli olmasına vurğu salır.

Tuğrul Tanyolun hələlik sonuncu kitabı olan “Öncəsi və sonrası” üç hissədən ibarətdir: “Öncəsi”, “Sonrası”, “Aylar və şeylər.” “Öncəsi” adlanan hissədə şairin 1970-ci illərdən çap etdirdiyi bir neçə şeir yer alıb. Buradakı üç şeir şairin hələ 17 yaşında olanda yazdıqlarıdır. Bu şeirlərdə həssaslıqla sentimentalizm bir yerdədir. Tanyol yaxın illərdə vəfat edən anasına yazdığı yeni bir şeiri də kitabına daxil edərək, son kitablarında olduğu kimi, xatirələr vasitəsilə danışmağı əhəmiyyətli hesab etdiyini bir daha göstərmişdir. “Aylar və şeylər” adlanan hissə, kitabın digər hissələrinə baxanda, anlıq təəssüratlardan əlavə, birikmiş, yığılmış faktlardan olan şeirlərdən ibarətdir. Klassik musiqiyə məxsusi həvəsi olan şairin bu kitabda, bəstəkarlarla yanaşı, Maqrit, Matis, Van Qoq, Platti kimi rəssamların əsərlərinə də işarələr var.

Haydar Ergülən 90-cı illərin sonundan etibarən məhsuldar bədii yaradıcılıqla məşğul olan, bir-birinin ardınca diqqət çəkən şeir kitabları çap etdirən şairlərdən biridir. Onun “Ölüm bir skandal” (1999), “Kədər kimi birc” (2005), “Zərf” (2004), “Yağmur cəmi” (Seçmə şeirlər, 2005), “Üzgün pişiklər qəzəli” (2007), “Sevgi şeirləri antologiyası” (2011) kimi kitablarının adlarını çəkmək olar ki, bunlar həm oxucuların, həm də ədəbi tənqidin diqqətini çəkmişdir.

Haydar Ergülən yaradıcılığının əsas cəhətləri özünəməxsus motivlərdə dərinləşməsi, söz və obraz “repertuarını” bilərək yığcamlaşdırmasıdır. Onu 1980-ci illərin bugünə qədər keçən 35 illik müddətdə ədəbiyyatı təmsil etmək qabiliyyəti olan azsaylı müəlliflərdən hesab edirlər. Xaraktercə xeyli təvazökar olan şair bir müsahibəsində belə deyib: “Yazmasam dəli olmazdım, çıldırmazdım. Bu, böyük şairlərə və yazıçılara xas sözdür, Səid Faiq deyib. İndi onun dediyi şeyi təkrar etmək, özünə götürmək ayıbdır, deyə düşünürəm. Yazmasam, daha çox oxuyardım. Çünki şeir oxumağı şeir yazmaq qədər sevirəm, hətta daha çox. Şair olmağa yox, şeirə ehtiyacım var, əksərən oxumağa, ara-sıra da yazmağa. Şeirə ehtiyacım olduğu üçün yazıram. Şeir çətin anların üstündən gəlmək üçün yox, çətinliklərə dirənmək üçün yazdığım bir şeydir” [6].

Haydar Ergülənin ilk tematik kitabı sayılan “Ölüm bir skandal” toplusunda, adından görüldüyü kimi, “ölüm” temasını əsas götürülərək onun orbitinə daxil olan mövzular işlənmişdir. Şair ölümü həm bizdən biri, həyatın təbii parçası kimi, həm də “aramızdakı yad” kimi qiymətləndirir. Müxtəlif ölüm növlərini – xəstəlik, cinayət, qocalıq, qəza, sui-qəsd kimi şərh edən şair, “qaranlıq” metaforasından da geniş istifadə edir.

“Kədər kimi bore” kitabı şairin bir çox kitabı kimi, tək-tək şeirlər şəklində də, bütöv də oxunur. Bu xüsusiyyət təkə şeirlərin məzmun bağlantıları, eyhamları, birbaşa əlaqələri, motiv kontekstindən ibarət deyildir. Kitabın özü bütövlükdə bir məcaz kimi, metafora kimi oxuna bilər. Əvvəlki kitablarda da işlənən uşaq, ana, qardaşlıq, sevgi, yağış, qatar, kədər, hərf kimi bəzi əsas temalar bu kitabda da qarşımıza çıxır.

Haydar Ergülən 2004-cü ildə çapdan çıxan “Zərf” kitabında əvvəllər “Radikal” qəzetinin “Açıq məktub” köşəsində yayımladığı məktub-şeirlərini toplayıb. Üç il sonra çap etdirdiyi “Üzgün pişiklər qəzəli” kitabında isə ənənəvi formaları stilizə edərək təsəvvüf, divan şeiriylə əlaqə qurmaqla yanaşı, Artur Rembonun “Mən – başqasıdır!” sözünə allyuziyaya müraciətlə “Başqasının şeirləri” adlı hissədə öz mənlüyindən çıxıb başqalarının gözüylə yazmağa, özünə başqası kimi baxmağa çalışaraq özümlü şeirlər yazmışdır.

Haydar Ergülənin ən maraqlı kitablarından biri də 2011-də çap olunan “Sevgi şeirləri antologiyası”dır. Kitabda rübai kimi qısa, çox uzun şeirlər də var. Texniki baxımdan seçmə şeirlərdən ibarət kimi görünür, ona görə də müəllif kitabın adında bilərəkdən “antologiya” sözündən istifadə edib. Bildiyimiz kimi, antologiyalarda adətən formal baxımdan fərqli, tematik baxımdan eyni olan şeirlər toplanır. Bu kitabda müəllif sevgi ilə şeir arasındakı əlaqəni, sevgi ilə insan arasındakı əlaqəni bərabər tutur, onun fikrincə, şair varsa, şeir də olacaq, sevgi həm gözəl, həm də ağırlı duyğudur. Örgülən deyir ki, sevgidən yazanda klişedən qaçmaq çətinidir.

Ahmed Güntan nəsildaşları içində özünəməxsus dil yarada bilmiş şairlərdən biridir. Yaradıcılığının ilk dövründə təhkiyə şeirinə meyilli kimi görünsə də, şeirlərinə və poetika yazılarına bütöv baxanda müxtəlif kanallardan qidalanan şair olduğu görülür. Adətən şeir çevrələrindən kənar qalan, yaradıcılığını səssizlik içində reallaşdıran Güntan, ehtiyac hiss edəndə yazılarıyla müxtəlif məsələlərə reaksiyasını bildirərək geri durmur. Şair “İkili təkrar” (1999), “Məhkəmə kitab” (2006), “Toplu şeirlər: 1976-2005” (2008), “Parçalı xam” (2011) kitablarında özünəməxsus dil və obrazlar sistemi yarada bilmişdir. Şair “Türk ədəbiyyatı məni niyə qəbul etmir?” adlı yazısında ədəbiyyat çevrələrinə qarışmamasının əsas səbəblərindən birinin “şeirini qorumaq” olduğunu deyir və ədəbi mühitin onu səhv başa düşməsindən gileylənir, “görməzdən gəlməyi” xəstəlik adlandırır.

A. Güntan “İkili təkrar” kitabında folklor, xalq şeiri tərzində ifadə texnikasına müraciət edir, kitabdakı iyirmi iki şeirin hamısı dördüklər şəklində yazılıb. Gözəllmə, bayatı, səmai, türkü kimi növlərin ritm xüsusiyyətlərindən istifadə edilən şeirlərdə uşaq dilinin sadəliyi saxlanmışdır.

“Məhkəmə kitab” insanların (şair, Battal Qazi, uşaq, yoxsul...) və varlıqların (qarğa, ağac) məhkəmədə müdafiə nitqləri şəklində qurulmuş kitabdır. Müdafiə edənin kimliyinə görə üslub dəyişikliklərinin görüldüyü şeirlər bütöv şəkildə oxunanda “məhkəmə dili” deyə biləcəyimiz bir təhkiyə ortaya çıxır. Balaca hekayələrin bir-birini tamamladığı şeirlərdə tərsinə gedən hadisələrə, ədalətsizliyə, lazımsız qovğalara bəzən sərt, bəzən isə ironik etirazlar səsləndirilir.

A.Güntan “Parçalı xam” kitabında ciddi dəyişiklərə keçid edir. Bu kitabdakı şeirlər “şeir gəldi sözdə boğuldu” deyə düşünən bir şairdən xəbər verir. Bu kitab çalışaraq, işləyərək mətn bütövlüyü yaratmaqdan, tapdığı, qeydlərində olan xam materialı, əlində olanı olduğu kimi toplayıb əks etdirmək cəhdinin nəticəsidir. Bu, bir növ məşhur fransız sənətçisi Marsel Düşam və onun məşhur “Pisuar” əsərini xatırladan texnikadır. Düşamın heç bir orijinallığı olmayan “hazır nəsne”ləri sənət əsəri sərgilməsi kimi, Güntan da xam, işlənməmiş materialı birbaşa şeir kimi təqdim edir. Güntan bu kitabının əvvəlində təqdim etdiyi “Parçalı, xam” adlı manifestdə yeni şeir anlayışını açıqlayarkən “şeir bir ədəbiyyat növü olmamışdan qabaqkı halından danışır”, şeiri ədəbiyyat növü kimi qəbul etmədiyindən bəhs edir, “şeylərin dolaylı olmadan ifadə edilməli” olduğunu iddia edir, “musiqili-qafiyəli söz”dən uzaq durmağı məsləhət görür, modernlik anlayışını yenidən təftiş etməkdən söz açır. Qıyası, bir neçə şair həm çağdaş türk şeirinə, həm də öz əvvəlki kitablarına etiraz edir, yeni, başqa məcraya üz tutur.

Seyhan Ərözçelik imajinist şairlər içində dildən fərqli, özünəməxsus formadan istifadə edən şairlərin içində seçilənlərdəndir. Şairin “Şəhərdə sansar var” (1999), “Yeis” (2002), “Kitablar-Bütün şeirlər:1980-2003” (2004), “Yağmur daşı” (2004), “Varidik yoxidik” (2006), “Pentimento” (2011) kitabları son illərdə çıxan diqqətə dəyər əsərlərdir.

Seyhan Ərözçelik şeir kitablarında aktual olanı, konkreti kənara itələyən, birbaşa mənanın qarşısını almaq üçün sözün qabağına çoxsaylı əngəllər çıxaran şairdir. Ərözçelikin dilin qrammatik qatıyla sözlərin semantik qatı arasında var-gəl edən, varlıqla onun fenomenləri arasında yırğalanan, bəzən eksperimentalizmə gedən şeir anlayışı ədəbiyyatda ona fərqli bir yer qazandırmışdır.

Seyhan Ərözçelik başqasına bənzəməkdən şiddətlə qaçan şairdir. Onun şeirlərində özünəməxsus qrammatikası və durğu işarəsi sistemi var. Bəzən qafiyə gözlənilən yerdə bilərəkdən qafiyədən qaçır. Beləliklə, özünəməxsus bir intonasiya, üslub formalaşdırıb. Onun şeirlərində xüsusilə misranın sonundakı söz birləşməsini bölərək növbəti misraya keçirmək texnikası

diqqət çəkir. Bu texnika vasitəsilə şair söz sırasını bölərək, misra parçalayaraq onu əvvəlki və sonrakı şəkildə iki cür oxumaq imkanı əldə edir.

“Varidik yoxidik” kitabında şair memar kimi bir struktur qurmağa çalışır. İnsana aid hər şeyin içində olduğu, amma özünəməxsus, fərqli bir struktur. Burada qədim türk dilinə qayıdış əsas istiqamətlərdən biri kimi önə çıxır. Şair yeni olmağı, qədimi olanı qayıdışda görür. Kitabı əmələ gətirən şeirlərin düzümü, bloklanması, xarici strukturu özünəməxsusdur. Orta Asiya mədəniyyətindən, qədim türk kültüründən xəbəri olmayan oxucular üçün kitabdakı assosiasiyaları və mənaları tutmaq çətinidir.

Gültəkin Əmrə “Varidik yoxidik” kitabı haqqında belə yazır: “Seyhanın şeiri artıq bütövlükdə fəlsəfi, sezdirməli və tema tamlığı daşıyır. O, üstündə çox işlənmiş şeirlərin usta memarıdır; “su” və “göy” arasında gedib-gəlir, insanı da yanına aparır. Bu, çox fərqli sevgi şeiridir, bəli, özünəməxsus dastandır; saf, duru, dibini göstərən, şəffafdır; varlıqla yoxluq arasında var-gələn edən, olumla ölümə möhürlü poeziyadır” [7].

Ahmed Erhan 2000-ci illərin əvvəlində dalbadal şeir kitabları çap etdirərək adından söz etdirən şairlərdəndir. Şairin “Şəkilli “Əhmədlər” tarixi” (2001), “Nə balıq, nə də quş” (2002), “İtmiş it elanı” (2003), “Şəhərdə bir ilxı atı” (2005), “Buz üzərində yeriyərcəsinə” (Seçmə şeirlər, 1976-2006), “Yiyəsindən satılıq” (2008) kitabları həm oxucuların, həm də ədəbi tənqidin diqqətini çəkmişdir.

Ahmed Erhan şeirin həyatla birbaşa əlaqəsi olduğuna inandığı üçün şeirdə dəyişiklikdən yox, dərinləşməkdən danışır. Hər kitabında fərqli şeir yazanların dünyagörüşünü səmimi və düzgün hesab etmir. Novatorluğun özünün də ehkama çevrilməsinin əleyhinə olan şair nəsillər arasında ortaq birliyin qurulmasını əhəmiyyətli hesab edir: “Türkiyədə poeziyanın gündəmi hər on ildən bir bəzi qruplar tərəfindən süni şəkildə ayrımlarla dəyişdirilməyə çalışıldı. Bu, bir növ novatorluğun mühafizəkarlığıdır. Halbuki şeir və həyat (Türkiyədə belə) öz axarında davam edir. Yeniliyə qarşı deyiləm, əleyhinə olduğum şey doqmatikləşdirilən yenilik isteriyası və bu isteriyanı yeni nəsillərə şeirin yeganə ölçüsü kimi yeridilməsidir. Ancaq çağdaş poeziyamızın bugün gəldiyi yerdə bu, damara morfin basmaq deməkdir. Şeirimizin birlik xəttinə yaxınlaşdığımı görərkən, o xəttin üstünü qaralamağa çalışanlar ortaya çıxır. Şeir iki gündə bir dəyişmir. Poeziyadan danışırıq, anonim şirkətlərin on illik hesabatından yox. Köhnəlmiş şeirlərinizi atın! Tipik bir sərbəst sallaqxana məntiqi... Şairlər arasında rəqabət lazımdır, tez Əhməd Erhanı 70-ci illərə ataq, İskəndər zor oğlandır, onunla şəkil çəkdirək!” [8].

Ahmed Erhan cəmiyyətin alt təbəqəsindəkilərin ağrısına ağrıyan, öz dərdlərini də sərit arasında sezdirən bir şairdir. İstehlak cəmiyyətinin yaratdığı qopmaları, soyuduqca soyuyan insan münasibətlərini, çağdaş həyatın yaratdığı sevgisizliyi demək olar ki, bütün kitablarında xüsusi motiv kimi işləyir. Həyatın dəyərsizləşməsi, psixoloji erroziya, insanın heçləşdirilməsi onun əsas mövzularıdır.

Yaxın illərdə vəfat edən Küçük İskəndər çağdaş türk poeziyasının ən məhsuldar, ən məşhur şairlərindən biri kimi önə çıxmış və son dövrlərdə geniş oxucu kütləsi qazanmış müəlliflərindən idi. Mərhum şairin “Bir cüt qara dəri əlcək” (2000), “İpucu qoymaq sənəti” (2000), “Bahnamə” (2000), “Klarnet” (2001), “Qəhrəmanlar ölü doğular” (2001), “Çürük ət deposu” (2001), “Bir səbəbi yoxdur təkcə öpdüm” (2002), “Dəclə və Fərat” (2004), “İskəndəri mən öldürmədim” (2005), “Xəstə həyat depoları” (2007), “Sarı şey” (2010) və digər kitabları şeirsevərlər tərəfindən maraqla qarşılanmışdır.

Küçük İskəndərin şeirində başlanğıcda açıq təsirlər sezilsə də, sonralar öz səsini, öz intonasiyasını, xarakterini tapdı, oturmuşdu. Küçük İskəndərin şeiri xaraktercə amerikan bitniklərindən, anderqraund (yeraltı) ədəbiyyatından, marginal qrupların dilindən qidalanan fərqli şairdir.

Küçük İskəndər şeirlərində dilin məhdud istifadəsinə qarşıdır, onun dili azad dildir. Poeziyada dil azadlığından başqa, hekayədən də yana olan şair fikirlərini belə ifadə edir: “Bəlkə də Edip Cansevəri, Nazimi, Bukovski-ni çox sevməyimin altında yatan şey şeirin şeir olmaqdan başqa nədənsə bəhs etməsidir. Nəse məsləhət verməsi yox. Didaktikadan danışmıram. Şeirin nədənsə bəhs etməsi mənim üçün həmişə vacib olub. İllah da oxşar səsləri dalbadal gətirərək atonal şeirlər də yazsa bilərsiniz, amma bu artıq çox eksperimental olur; çünki şeir çox radikal yerdədir, dünyadakı şeir oxucularına baxsanız, sayları çox azdır. Onsuz da az saydakı oxucuya hədsiz eksperimental şeylər təqdim edəndə vəziyyət qəlizləşir” [9].

Metin Üstündağ əvvəlcə karikatura jurnallarında tanınmış, sonra isə Orxan Vəli üslubda qısa, ancaq zarafatyana, ironik, satirik, yumoristik, özünə-məxsus şeir kitabları çap etdirmişdir. Onun “Orxan Vəliləmələr” (2002), “Bina haykuları” (2010) kitabları yığcam, lakonik, minimalist şeirin özümlü nümunələri kimi fərqlənir. Karikatura jurnallarında yetişdiyi üçün bütün şeirlərində zarafat tonu var. Buna görə bəzən onun yazdıqlarına rəsmiz karikaturlar da deyirlər. Onun fikrincə, problem yumoru qavrama formamızdadır. Şeir yazanda şair, karikatura çəkəndə komediant olmuram. İşlədiyim hər sadədə özüm olmağa, şəxsi və mənə aid bir ton tapmağa, bütöv şəkildə, məxsus bir çalar kəşf etməyə çalışıram. Növlərarası bir dad axtarışındayam [10].

Yumorun zəkayla bağlı olduğunu nəzərə alsaq, Metin Üstündağın şeirləri ağıllı söz oyunları, yeni qafiyələrlə doludur. Xeyli şeirində ənənəvi və çağdaş həyatdakı deyimlər dekonstruksiya olunur və bununla da yeni mənalar yaradılır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Berk İ. El yazılarına vuruyor güneş. İstanbul, Yapı kredi yayımları, 1992, 210 s.
2. Oktay A. İmkansız poetika. Alkım yayımları, 2004, 297 s.
3. Milliyet Kitap, “Genç Türk Şiiri” dosyası, (Hilmi Yavuz), (Küçük İskender), 1999, 88 s.
4. Asiltürk B. “Tuğrul Tanyolun Toplu şiirleri”, Virgül, sayı 122, eylül 2008
5. Tanyol T. Poetika. Şiir Sanatı Sorunları. İstanbul: 3izgi Yay., 1985, 60 s.
6. Ergülen H. “Söyleşi: “Ben dememek için şiir yazıyorum”, Cumhuriyet kitap, sayı 1091, 13 ocak 2011
7. Emre G. “Varidik, yoğidik, peki biz neredeydik?”, Cumhuriyet Kitap, sayı 907, 5 temmuz, 2007
8. Erhan A. “Yenilik tutuculuğu”, Adam Sanat, sayı 92, Temmuz 1993
9. İskender K. “Söyleşi: şairin önemi yazdığı şiirden çox geliştirdiği disiplinindedir”, Gösteri, sayı 276, 1992
10. https://www.kulturkulubu.com/yazilar/metin-ustundag-roportaj-karikatur/metin_ustundag/sohbetleri

Ph.d. Nurida Mukhtarzadeh

Summary

Modernist searches in 21st century Turkish poetry

In the 2000 s, modernist searches in Turkish literature revolved, as always, around literary magazines, newspapers, and associations. But the innovations of the Internet age have manifested themselves on different levels than in print. Thus, visual poems increased during this period. Experimental poetry sites, fanzines, and electronic magazines began to appear in the virtual world. These cases were more organized in Turkey.

Representatives of modernist poetry in Turkey described life in their poems through a new poetic prism and modern means. In the poetry of the 2000s, modernist searches began to manifest themselves mainly in literary language. Of course, along with globalization, the new concepts introduced into our lives every day by the technological development in the world have influenced the literary language.

д.ф.ф. Нурида Мухтарзаде

Резюме

Модернистские поиски в турецкой поэзии 21 века

В настоящей статье прослежены тенденции турецкой модернистской поэзии в начале XXI века на материале творчества наиболее видных поэтов.

В 2000-е годы модернистские поиски в турецкой литературе «вращались вокруг» литературных журналов и газет. Но инновации эпохи интернета проявились на других уровнях, нежели в печати. Данный период характеризуется ростом количества визуальных стихов. В виртуальном мире начали появляться сайты с экспериментальной поэзией, фанзины и электронные журналы. В Турции данный процесс отличался определенной организованностью.

Представители модернистской поэзии в Турции описали в своих стихах свое отношение к жизни через новую поэтическую призму. В поэзии 2000-х модернистские поиски стали проявляться преимущественно в использовании новых поэтических приемов. Безусловно, прослеживаемые поэтические инновации рассмотрены в контексте проблем глобализации и связанных с ней трансформаций в художественном отображении меняющейся действительности.

Rəyçi: akademik M.K.İmanov

Nigar Zeynalova
AMEA Folklor İnstitutunun dissertantı
zeynalova.nigar.a@gmail.com

ARXAİK MOTİVLİ MƏTNLƏRDƏ ESXATOLOJİ ELEMENTLƏRİN SEMANTİKASI

Açar sözlər: *Nuh, mif, hami, mifologiya, folklor, esxatologiya, arxaik mifologiya, kosmoqoniya, təqvim mifləri, mifoloji obraz.*

Key words: *Noah, myth, everyone, mythology, folklore, eschatology, archaic mythology, cosmogony, calendar myths, the image of mythology.*

Ключевые слова: *Ной, миф, покровитель, мифология, фольклор, эсхатология, архаическая мифология, космогония, календарные мифы, мифологический образ.*

Müasir dünya mifologiyalarının əhatə etdikləri problemlər vaxtilə arxaik mifologiyalarda da olmuş, dövrümüzün mifologiyalarına varislik ənənəsi vasitəsilə daxil olmuşdur. Alt mifologiya adlandırdığımız arxaik Şərqi və Qərbi mifologiyalarının əsasında dünyagörüş sistemi kimi qədim elam, şumer, akkad, babil, hett, hind, Çin, Misir, Uqarit, kelt, skandinav, german, roman və b. mifologiyaları durur.

Arxaik motivli mifoloji mətnlərdə esxatoloji elementlərin semantikasi ilə bağlı problem müstəqil tədqiqatın predmetidir. Hazırkı məqalənin məqsədi qeyd olunan problemin bəzi aspektlərinə toxunmaqdır.

Bu mifologiyalarda təsvir edilən qədim miflər, tanrılar, ilahələr, mifoloji görüşlər, hadisələr, mifik obrazlar və s. müasir mifologiyalarda da qismən və ya əhatəli şəkildə təkrar olunur. Belə təkrar olunmalar daha çox mif süjetlərinə və obrazlarına aiddir. Arxaik mifologiyalarda da kosmoqonik, etnoqonik və təqvim mifləri öz zamanlarının ruhuna uyğun olaraq yazıya alınmış və, qismən də olsa, bizə gəlib çatmışdır. Bu miflərdə dünyanın yaranması, qədim etnosların tarixi və mifoloji kökləri, əcdad, totem, kult, tanrı, dünyagörüş sistemi, mədəni qəhrəman və demiurq məsələləri, qədim mifoloji kitabları haqqında məlumatlar verilir, insan-tanrı qarşıdurmaları, yeraltı dünya, tartar, mifik demonlar, mifoloji pərilər və ilahələr təsvir olunur. Arxaik mifologiyalardan bizim mifologiyalara transferlər olduqca azdır və bu, mütəşəkkil xarakter daşımır, süjet və motivlərlə bağlı əlaqələrdən isə cüzi danışmaq olar. Arxaik mifologiyalarda kosmoqonik miflər və onların mifoloji xüsusiyyətləri bu gün də maraq doğurur, elmi əhəmiyyət daşıyır.

Çünki bu mifologiyalarda qədim xalqların arxaik dünyagörüşü, mifoloji sistemləri qorunur və bəzi cüzi əlaqələr bu mifoloji sistemləri genezis, dil, və düşüncə baxımından öyrənməyə bizdə maraq doğurur.

Arxaik zamanlarda yaşadığımız ərazilərdə vaxtilə yaşayan qədim etnosların mifologiyaları genealoji baxımdan bizə yaxındır, milli kodlarımızın gizli işarələrini onların mifoloji-bədii sistemində tapa bilərik. Ən qədim arxaik dövrlərdə qəbilə və etnosların tarixi köçü nəticəsində bu milli-mifoloji dəyərlər də qarışır, bu gün bizə anlaşılmaz düşüncə tipi kimi görünür. Buna görə də arxaik mifologiyalarda kosmoqoniya haqqında çoxlu məlumatlara rast gəlinəndə, bu dünyagörüşü təsdiq edən mətn tipləri olduqca azdır. Bu, arxaik mifologiyada esxatologiya ilə bağlı təsəvvürlərin azlıq təşkil etməsi ilə bağlıdır. Rast gəlinən mif mətnləri də esxatologiya haqqında danışmağa az imkan verir. Bu, bəlkə də, ən qədim arxaik dövrlərin esxatologiya haqqında baxışlarının onlar tərəfindən necə qiymətləndirilməsindən asılıdır. Əlimizdə olan nümunələrdə esxatologiya mətnin üst qatında deyil, arxaik dünyagörüşə uyğun olaraq tutqun şəkildə ifadəsini tapmışdır. Məsələn, şumer və akkad mifologiyalarındakı qədim dastanlarda esxatoloji, axirət düşüncəsi müasir mifologiyalardakı qiyamətdən tamam fərqlənir. “Bilqamis” dastanında teoloji və kosmoqonik dünyagörüşə çox rast gəlinir. Allahlar arasındakı mübarizə, konfliktlər, hakimiyyət məsələləri, o dünyaya, yeraltı dünyaya getmək və qayıtmaq esxatologiya haqqında, dünyanın sonu ilə bağlı məsələlərə hələ işıq salmır. “Bilqamis” dastanı çoxallahlıq dövrünün məhsuludur. Bu cür qədim mifologiyalarda esxatoloji tanrıların ölümü ilə bağlı olur və mətnlərdə də tanrı mənşəli qəhrəmanlar əks olunduğundan dünyanın sonu dərkənməzdir. Dastanda da Bilqamis tarixi-bədii obraz kimi verilir. Onun tarixi-mifoloji şəxs olduğunu aşağıdakı parça da sübut edir:

O, [bütün insanlardan] əzəmətli, ucadır.

O, insandır, yarıdan çoxu tanrıdır, ancaq

Heç kəs ona tay olmaz – onun görkəminə bax! [1, 160 – 161]

Bilqamisın qəhrəman kimi dastanda təriflənməsinə çox səhifələrdə rast gəlinir. Bütün esxatoloji miflərdə rast gəlinən tanrı mənşəli qəhrəmanlar axirət mifinin qəhrəmanları kimi xaosun aradan qaldırılmasında iştirak edirlər. “Bilqamis” dastanında da xaosu təmsil edən Humbabadır. O, xüsusi dini hazırlıqdan sonra Şamaşın xeyir-duasını alıb, dostu Enkidu ilə birgə Sidr meşəsinə gedir. Mətnə deyilir ki, *“Eposun hett dilinə tərcüməsinin bir parçasından görünür ki, qəhrəmanlar sidri qırmağa girişirlər. Ancaq Humbabanın peyda olması onları çox qorxudur. Lakin Şamaş göydən onlara qışqırır ki, qorxmasınlar və onların köməyinə səkkiz külək göndərir, bunun kö-*

məyi ilə qəhrəmanlar Humbabaya üstün gəlirlər. Humbaba yalvarıb aman istəyir, lakin Enkidu onu bağışlamağı Bilqamisa məsləhət görmür. Bundan başqa Humbabanın “şüa geyimliləri”ni ayrı-ayrılıqda öldürmək də lazım imiş. Məzmunun davamı yalnız “Qədim Babil versiyası”ndan “Bauer fraqmenti” adlanan parçadan məlumdur” [1, 131].

Sonrakı şeir parçalarından məlum olur ki, dostlar möhkəm zərbə ilə Humbabanı vurub yerə sərihlər. Şumer mifologiyasında Humbaba nəhəng varlıq olub meşə gözətçisi, meşə ruhu funksiyasını daşıyır. O, 7 şüadan ibarət mifoloji heybətli obrazdır. Onun köməkçiləri isə sidr ağacı cildində şüa kimi təsəvvür olunan, meşəni qoruyan mifoloji varlıqlardır. Humbabanın əynində şüa geyimi vardır, rəqibin gözünü qamaşdırır. Bilqamis ölümlü deyil, Enkidu isə öləri insandır. Öküzün öldürülməsində iştirak etdiyinə görə allahlar onu ölümə məhkum edirlər. Dastanın bu yerinə qədər Şumer qəhrəmanı ölümü dərk etməmişdir. Yalnız Enkidunu itirdikdən sonra ölümün nə olduğunu başa düşən Bilqamis öləcəyindən qorxur. Aşağıdakı sətirlər də Bilqamisın xarakterini açır.

Səhraları gəzirəm, yollar olub məskənim.
Necə susum dayanım, dincliyim yoxdur mənim!
Mənim əziz dostumun artıq çırağı sönmüş!
Mənim dostum Enkidu daha torpağa dönmüş
Bir də qalmaq üçün yatmayacağammı mən?
Əqrəb, sənə rast gəldim, söylə necə eləyim?
O dəhşətli ölümün üzünü heç görməyim! [1, 149]

Tanrı mənşəli öləri insan olan Bilqamisın gənclik çiçəyini əldə etməsi insanların ölümsüz olmasına, cavanlaşmasına, dünyada əbədi yaşamasına xidmət edəcəkdir. Çiçəyin cavanlıq bəxş etmə xüsusiyyəti “Məlik Məmməd” nağılında almanı oğurlayan divin mifoloji düşüncədə hər dəfə cavanlaşması ilə üst-üstə düşür. Mifologiyada çiçəyi oğurlayan İlan və almanı aparan div xaotik qüvvə kimi təqdim olunur. Bu səbəbdən Bilqamisa və Məlik Məmmədin atasına gənc olmaq qismət olmur. Şumer dövründəki daşqın Utnapiştinin ölümsüzlük qazanmasına xidmət edir, əlamətləri eyni olsa da, qiyamət mifi xarakteri daşımır. O, sadəcə daşqın motivinin artefaktı kimi diqqət çəkir. İkinci bir tərəfdən, Utnapişti ölümsüz olması ilə Xızır ilə eyni cərgədə dayanır. Üçüncü bir tərəfdən, ölümdənqaçma motivi Bilqamisla Dədə Qorqudu birləşdirir.

“Bilqamis” dastanı gil tabletlər üzərində yazılmışdır. “Bilqamis” dastanının üzü köçürülmüş variantları içərisində Babil, akkad, hett nüsxələrini də qeyd etmək olar. Bu nüsxələr də gil tabletlər üzərindədir.

Qədim dünyanın arxaik mifologiyalarından biri də hind mifologiyasıdır. Bu mifologiyanın ən qədim sayılan dastanları içində “Mahabharata”, “Ramayana” və “Riqveda”ni misal göstərmək olar. Hind mifologiyasında da əsas ünsürlər od, su, hava, külək, bitki obrazlaşaraq dastan qəhrəmanlarına çevrilir. Hind esxatoloji düşüncəsində Vişnunun insan obrazında ağ atın üstündə, əlində qılınc peyda olması, gələcəyin təcəssümü olan Kalkinin zühur edəcəyini göstərən hekayətlər xüsusi yer tutur. A. Şükürov Kalkin haqqında mifin formalaşmasında Zərdüşt dininin böyük rol oynadığını qeyd edir [3, s. 105]. Amma Kalkin haqqında düşüncə Zərdüşt təlimindən daha əvvəlki inamdır. Hind mifologiyasında Vişnunun çoxlu adları və epitetləri olmuşdur. Bu adlardan biri də Narayanadır. O, Vişnu obrazına aid olub, yuxuda olduğu zamanı – dünyanın məhv olduğu, hər şeyin ilkin okeana çevrildiyi zamanı əks etdirir. Vişnu oyanandan sonra müəyyən bir dövr keçir, Yer təzədən yaranır, Vişnu yenidən şər qüvvələrlə mübarizəyə başlayır.

“Mahabharata” dastanındakı “Manu tufanı haqqında hekayət”də də balıq xilaskar kimi gələcək dünya daşqınından Manunu (Vişnunu) məlumatlandırır. Hekayətdə deyilir ki, Pandular meşədə, öz sığınacaqlarında dinc yaşayırdılar. Hər axşam müdrik abidlər onların yoxsul komasına gəlib uzaq keçmişdən söz açırdılar. Pandulardan olan, hər şey haqqında məlumat almaq istəyən Bhimasena Manu haqqında danışmağı xahiş edir. Qoca abid-brəhmən sözə başlayır:

“Çox qədim zamanlarda bu torpaqlarda müdrik Manu adlı biri yaşayırmış. O, çox xeyirxah, əməli saleh bir şəxs idi. O, tanrıların sevgisini qazanmaq və insanlara misilsiz hədiyyə almaq üçün həyatın bütün nəsələrinədən imtina etmişdi, zahid həyatı keçirirdi. O, on min il çayın sahilində bir ayağı üstə durub, əllərini göyə uzadıb bir duanı təkrar edirdi:

– Ey ulu tanrılar, insanlar üçün faydalı bir hünər göstərmək üçün mənə imkan verin.

Bir dəfə o, 14 gecəlik ay kimi işıldayan balaca balığın sahilə üzduyünü gördü. Balıq Manuya dedi:

– Ey bəni-adəmlərin ən ülvisi, məni xilas elə. İri balıqlar məni udmaq istəyirlər. Onların iti dişlərindən məni xilas et. Vaxt olar, mən də səni darda qoymaram.

Manu əlini atıb balaca balığı çaydan çıxartdı və içi su ilə dolu təknyəyə saldı. O, balığı yemləyir, nazını çəkirdi. Bir müddətdən sonra balıq böyüdü, təknyəyə sığmadı, dilə gəlib Manunu köməyə çağırırdı:

– Ey böyük insan, bura darısqaldı, boğuluram. Mənə elə yer tap ki, orada yaşaya bilim.

Manu qızıl balığı gölə buraxdı. Amma tezliklə göl də bu balığa darlıq elədi, o, Manuya yalvardı ki, onu Qanq çayına buraxsın. Balıq burada da o qədər böyüdü ki, çaya sığmadı. Manunu köməyə çağırırdı.

– Mən dəryada üzmək istəyirəm.

Manu onun bu arzusuna da əməl edəndən sonra balıq ona dedi:

– Mənə qulaq as. Mənim hər nazıma dözdün, mənə əlindən gələn yaxşılığı etdin. Sənə gələcəyin sirrini açmaq istəyirəm. Tezliklə dünyaya fəlakət üz verəcək. Leysan tökəcək, dağları, düzləri sel basacaq, yer üzü su altında qalacaq. Buna görə də özünə iri, möhkəm gəmi düzəlt, hər bitkinin toxumundan, hər canlıdan, şir və siçandan, hər növdən bir cütü gəmiyə doldur. Yer üzünü sel-su basanda gəmiyə qalxıb məni gözlə. Vaxt-vədə yetişəndə mən böyük və buynuzlu balıq cildinə girib sənənin yanına gələcəyəm. Balıq bunu deyib dalğaların qoynunda yox oldu. Manu isə hər şeyi onun dediyi kimi edib gözləməyə başladı. Tufan qopub dünyanı su basanda Manu öz gəmisinə qalxdı. O dəqiqə böyük və iri buynuzlu bir balıq peyda oldu. Manu kəndiri atıb onun buynuzuna bəhd etdi, balıq gəmini yedəyinə alıb coşğun suları yara-yara irəli apardı. Onlar neçə illər dəryada üzdülər, ancaq bir əlçim quru yer tapa bilmədilər. Sonra uzaqlarda suyun altından boylanın dağın şiş ucu göründü. Bu, Himalay dağının ən uca zirvəsi idi. Manu gəmini qayaya bağlayıb balığı buraxdı. Balıq dedi:

– Hamınız quruya çıxın, yeni həyatın təməlini qoyun. Məni isə bir də görməyəcəksiniz. Əlvida.

Yer üzündən su çəkiləndən sonra Manunun hifz elədiyi canlılardan, toxumlardan həyat yenə cücərib çiçəkləndi” [1, 353-354].

Bu kimi daşqın miflərində insanlığın sığındığı yer dağ zirvəsi olur. “Ergenekon” dastanında da qədim türklərin sığındığı məkan dağ döşüdür. Onlar burada artmış, ürümüş, aşağılara enmişlər. Daşqın miflərini müqayisə edəndə əsas amilin müqəddəslik olduğu görünür. İstər Nuh peyğəmbərin adı ilə bağlı, istərsə də şumer – hind esxatoloji miflərində yeni dünya düzeninin qurulması üçün daşqından istifadə olunmuşdur. Çin mifologiyasında da daşqın motivi geniş yayılmışdır. Bu miflər “Şu szin/Şi szin, yaxud “Poeziya kitabı” əsərlərində geniş əks olunmuşdur. Bu əsərlərdə daşqına həsr olunan miflər olduqca çoxdur. Yuan Ke adlı Çin müəllifi “Qədim Çin mifləri” kitabının VII fəslində onları “Qun və Yuy daşqını sakitləşdirir” başlığı altında yerləşdirmişdir. Qun və Yuy qədim Çin sülaləsi olan Sya sülaləsinin əsasını qoymuşlar (e.ə. 2205-ci ildə). Onlar ortodoks təsvirlərdə insan kimi təsvir olunan, Qun və Yuy adını ifadə edən heroqliflərin qrafik formasında əks olunan

qeyri-insan, yəni Qun heroqlifi “balıq” elementini ifadə edir, Yuy heroqlifi ilə həşərat və ya başqa canlı formasını verən elementə oxşayır [4, 164-191].

Yuan Ke “Qədim Çin mifləri” kitabında daşqını belə təsvir edir: “*Bütün dünyanı su basmışdı. Su qabağına çıxan hər şeyi aparırdı, birçə qarış belə boş yer qalmamışdı. Onun dalğaları səmaya çatırdı. İnsanlar inildəyirdi...*” [4, 164-191].

Beləliklə, biz miflərdə Yuy haqqında çoxlu faktlarla qarşılaşırıq. Bu mətnlərdə deyilir ki, o, atasına bədbəxtlik gətirən öz-özünə şişib böyüyən torpaqdan istifadə etmişdir. Başqa bir mətnə onun hökmdarlığından danışılır. O, məmurlarına əmr edir ki, dünyanı Qərbdən Şərqə, Şimaldan Cənuba öz addımları ilə ölçsünlər. Bu yolla onlar Yer kürəsinin kvadrat olduğunu, uzunluğunun 233 500 li (77 833 mil), eninin isə 75 addım olduğunu müəyyən etdilər. Yuy özü də səyyah olmuşdur. O, müxtəlif yerləri, hətta günəşin çıxdığı fusan ağacı, Qaradışlilər, Qanadlılar, Lüt və başqa xalqların yaşadıkları yerlərə səyahət etmişdir. O, gəzdirdiyi ölkələrin adət-ənənəsinə riayət edirdi. Lüt ölkəsində hamı çıpaq gəzdirdiyinə görə o da paltarını soyunmuşdu. O, igid bir insan idi. O, quldurlara qalib gəlmişdi, 10 ölkəni işğal etmişdi. Bir hadisə ilə bağlı olaraq dağda ondan asılı olan əyanların şurasını çağırır. Belə bir fikir də vardır ki, bu şura ruhların şurası idi. Mifdə deyilir ki, Yuy bataqlığın qurudulması ilə məşğul olarkən bir çox dağların altından keçid düzəltmək üçün ayıya çevrilir. Bunu gören arvadı Tu ondan qaçmağa başlayır və daşa dönür. Bu zaman Tu hamilə idi, Yuy qışqırır ki, oğlumu mənə ver. Daş şimal tərəfdən çatlayır, oradan Yuyun oğlu Si çıxır. Yuy ilə bağlı olan miflərdəki motivlər çox maraqlıdır və müqayisəli mifologiya problemi üçün çoxlu materiallar verir. Bu miflərdəki hadisələr bir-birini sanki təkrar edir. Si də, atası Yuy kimi, daşdan doğulur, Yuy isə, öz atası Qun kimi, ayıya çevrilir və s. Belə bir mif də maraqlıdır. Əyanlardan biri yuxuda görür ki, onun yanına bir ayı gəlir. Guya bu ayı Qunun ruhu imiş. Buradan da ayının totem kimi qədim çinlilərdə əcdad olması görünür. Çin mifologiyasında Qun və Yuyun daşqından sonrakı mifoloji funksiyası onların ilahi varlıq kimi Çində sivilisasiyanın yenidən başlanmasına yönəlmişdir. Dünyanın yaradılmasında, daşqından sonra birinci sivilisasiyanın və Çin dövlətinin qurulması onların adı ilə bağlıdır [4, 164-191].

Daşqın motivi Şərq (və ümumiyyətlə xalqlarının) mifologiyalarında müstəzəkdir. Eyni motivi paylaşan şumer, hind, İran, Çin, türk mifologiyaları bu süjeti ya ümumi bir mənbədən götürür, ya da süjet müxtəlifliyi onların hansı birinə üstünlük verilməsini müəyyənləşdirməyi mümkünsüz edir. Çünki belə süjetli daşqın motivləri hər bir xalqın öz mifologiyasına məxsus

olur. İran mifologiyasından danışarkən birbaşa Avestadan çıxış etmək lazım gəlir. Bu faktlarla, məsələn, “Şahnamə”dəki esxatoloji görüşləri izah etmək olar. Əjdaha mifoloji obrazı haqqında çox deyilmişdir, onun xaotik qüvvə olması, su başlanğıcı ilə əlaqəli olaraq gözəl qızları qurban kimi tələb etməsi, dünyanı udması kimi mənfi xarakteri vardır. “Şahnamə”də də Zöhhak obrazı Aji-Dahaka adlanır. Onun mifoloji ilanla bağlılığı vardır. Nağıllarımızda da ilanların çox yaşadığından sonra əjdahaya çevrilməsini göstərən faktlara rast gəlinir. A.Şükürov yazır ki, Aji-Dahaka üçbaşlı nəhəng ilanın qədim İranda işlədilən adıdır. O, uzun müddət İranda hökmdarlıq etmişdir. Fəridun dəmirçi Gavənin köməyi ilə onu tutub Dəməvənd dağındakı zindana atsa da, əjdaha zəncirlərini qıraraq qaçır və yenə adamları yeməyə başlayır. Ahuraməzdanın köməyi ilə Gərşasp əbədi yuxudan oyanaraq, əjdahanı öldürür [3, 86].

Avestada göstərilən bu faktlar “Şahnamə”də obrazlaşaraq, Zöhhak misalında əksini tapır. İnsanları udmaq kimi mənfi xarakteri olan Əjdaha kosmosa qarşı dayanır. Onun dünyanın təbii proses kimi məhv edilməsinə əks olaraq özünü xaotik qüvvə kimi göstərməsi qiyamətin antaqonizmidir. Onun gündə 30 adam yeməsi insanlığı tükəndirmək mənasına gəlir, ona qarşı mübarizəni labüd edir.

Avestada qiyamət haqqında fikirlər də verilir. Qatalarda xeyirlə şərin mübarizəsində xeyirə kömək edənlər və etməyənlər məşhər günü ilə qorxudulur. Deyilir ki: “Ey Ahuraməzda, bəhrəli heyvan istəyərək, kənd içində çalışmaq arzusu olan adama və doğru din üzrə yaşayaraq günəşə bel bağlayan bir çox adamlara hesab günündə ağıllılar sarayında (behiştə) necə yer veriləcək?” [5, 65].

“Budur, sitayişlə sizə tapınırım, ey Məzda Ahura, doğruluq və uğurlu davranış friştələri və yüksək mənəvi hökmdarlığa ki, dindarların arzu etdikləri kimi, əməlləri yoxlayan şəxs itaətkarları behiştə yola salsın” [5, 65].

“Beləliklə, pis əməllərin, aldanmış və zavala uğramışların hamısının naləsi yüksələcəkdir. Olsun ki, Məzdanın yaxşı hökmdarlarından biri onları məğlubıyyətə uğradıb məhv etsin və onlar qarşısında kəndlilərə dinclik versin. Hamıdan yüksək olan o kimsə çox tezliklə onlara ölüm zəncirləri ilə cəza verəcəkdir” [5, 75-76].

“Beləliklə, yalanpərəstin əsl mahiyyəti özü üçün düzgün yolun mükafatını aydın şəkildə puça çıxartdı. Əməllər sirat körpüsü üzərində görüldükdə onun ruhu qorxuya dalacaqdır. Çünki o, öz dili və əməli ilə düzgün yoldan dönmüşdür” [5, 71].

İslamda da qiyamət təkcə dini məsələ deyil, eyni zamanda islami-mənəvi dəyərlərin qiymətləndirilməsi deməkdir. Yaxşı və pis əməllərə görə cavab verməli insanlar öz dəyərlərini bu dünyada ala bilirlər. Lakin ən dəqiq qiymətləndirmə Allah hüzurundadır. “əl-İsra” surəsinin 13-14-cü ayələrində göstərilir ki, *“biz hər bir insanın əməlini öz boynundan asar və qiyamət günü (bütün əməllərini) açıq kitab kimi qarşısına qoyarıq. (Və ona belə deyərik:) “Oxu kitabını (əməl dəftərini). Bu gün sən haqq-hesab çəkməyə özün-özünə (özün öz əməllərinin şahidi olmağa) kifayətsən!”* [2, 340].

Z.Həbibbəylinin “Əxlaqa aparan yol” əsərində də deyildiyi kimi, *“cənnət həyatı da, cəhənnəm həyatı da əbədidir, sonsuzdur. Axirətə inam bəsləmək bütün bunların bir zaman baş verəcəyinə inandırmaq və dünyadakı yaşayışını bu inanc əsasında qurmaq deməkdir. Dünya həyatı axirət həyatının astanasıdır və onun keyfiyyətini müəyyən edir”* [6, 224].

Tədqiq etdiyimiz mifoloji mətnlər belə bir ümumi nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, arxaik mifologiyalarda kosmoqoniya haqqında çoxlu məlumatlara rast gəlinsə də, bu dünyagörüşü təsdiq edən mətn tipləri olduqca azdır. Bu, arxaik mifologiyada esxatologiya ilə bağlı təsəvvürlərin azlıq təşkil etməsi ilə bağlıdır. Rast gəlinən mifoloji mətnləridə də esxatologiya haqqında danışmağa az imkan verir. Bu, bəlkə də ən qədim arxaik dövrlərin esxatologiya haqqında baxışlarının onlar tərəfindən necə qiymətləndirilməsindən asılıdır. Əlimizdə olan nümunələrdə esxatologiya mətnin üst qatında deyil, arxaik dünyagörüşə uyğun olaraq tutqun şəkildə ifadəsini tapmışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Qədim Şərq ədəbiyyatı, Bakı: Azərbaycan ensiklopediyası, NPB, 1999, 584 s.
2. Qurani-Kərim / ərəb dilindən tərcümə edilən Z.M.Bünyadov, V.M.Məmmədəliyev. Bakı: Çıraq, 2004, 680 s.
3. Şükürov A. Mifologiya / 4-cü kitab (qədim hind mifologiyası)/ Bakı: Elm, 1996, 164 s.
4. Юань Кэ. Мифы древнего Китая / К.Юань. – Москва: Наука, 1987, 532 с.
5. Zərdüşt peyğəmbər. Avesta (parçalar) / Milli virtual-elektron kitabxananın e-nəşri. Elektron kitab № 3 (48-2016). www.kitabxana.net/ – Bakı: YYSQ, 2016, – 76 s.
6. Z.Həbibbəyli Əxlaqa aparan yol, Bakı: Adiloğlu, 2013, 356 s.

Nigar Zeynalova

Summary

Semantics of eschatological elements with archaic motive texts

The issues of the world, man and the hereafter stand at the base of archaic mythology which play an important role in the spread of this idea. In these mythologies, the factor that brings the hereafter closer is the motive of the flood. Turkish, Sumerian, Egyptian, Chinese, Indian etc. due to the flood motive was used in mythology to describe the worldview of ancient peoples about the end of the world. Mythological images that helped the ancient man to escape from this punishment Mahu, Prophet Noah, Gun, Yuy, etc. were sent to help. The saving function of those sent to mankind as a last chance has been determined by God. In various calendar myths, these survivors become mythological figures and become protectors of all human beings.

Нигяр Зейналова

Резюме

**Семантика эсхатологических элементов в текстах
с архаическими мотивами**

Архаическая мифология народов мира основана на проблемах мира, человека и потусторонней жизни, которые составляют основное содержание эсхатологического сознания. В этих мифологиях основным фактором, приближающим конец света и потустороннюю жизнь, является мотив всемирного потопа. Мотив Потопа в мифологии тюркской, шумерской, египетской, китайской, индийской и др. используется для описания верований древних людей о конце света. Мифологические образы – Маху, Ной, Кун, Юй и другие приходят на помощь древнему человеку, чтобы помочь ему избежать наказания потопом. Спасительная функция этих посланцев Всевышнего определена Богом как последний шанс для человека. В разных календарных мифах эти Спасители представлены в мифологических образах покровителями людей.

Rəyçi: fil.e.d., prof. C.Qasimov

Sevda Qasımova
AMEA-nın Folklor İnstitutu

BƏKİR ÇOBANZADƏNİN “KİTABI-DƏDƏ QORQUD” HAQQINDA ELMİ DÜŞÜNCƏLƏRİ

Açar sözlər: *Bəkir Çobanzadə, “Şahnamə”, “Dədə Qorqud”, abidə, epos, dastan, əfsanə, müqayisə, folklor.*

Key words: *Bekir Chobanzadeh, “Shahnameh”, Dada Gorgud, monument, epos, epic, legend, comparison, folklore.*

Ключевые слова: *Бекир Чобанзаде, “Шахнаме”, Дэдэ Горгууд, памятник, эпос, сага, легенда, сравнение, фольклор.*

Türk epos yaradıcılığının ən möhtəşəm abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dilinin gözəlliyi, tarixi-bədii özünəməxsusluğu və s. baxımından, heç şübhəsiz, B.Çobanzadə kimi bir alimin diqqətini cəlb etməyə bilməzdi. Düzdür, onun bu abidə haqqında ayrıca bir kitabı, yaxud məqaləsi yoxdur, ancaq dastan haqqında “Şahnamə” eposu ilə müqaisədə çox qiymətli fikirləri vardır. Həmin fikirləri alimin folklorşünaslıq görüşləri kontekstində təhlil etməzdən əvvəl bir maraqlı fakta diqqət yetirməyi vacib bilirik. Ulu Öndər Heydər Əliyevin aşağıdakı sözlərindən məlum olur ki, B.Çobanzadə eposla çox dərindən maraqlanmış, hətta onun bir yeni boyunu tapmışdır: “XX əsrin tarixində “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu da misli görünməmiş təqiblərə məruz qalıb. Hətta onu öyrənməyə, tədqiq etməyə cəhd göstərənlərin taleyi də acınacaqlı olub. Azərbaycanca “Kitabi-Dədə Qorqud”un nüfuzlu tədqiqatçılarından biri olan Əmin Abid eposa həsr olunmuş bir neçə əsər çap etdirdikdən sonra əbədi susduruldu. Bəzi mənbələrdə eposun otuz boydan ibarət olduğu təxmin edilir. Azərbaycanın görkəmli dilçi alimi Bəkir Çobanzadə aşkar etdiyi yeni boy haqqında məlumat versə də, sonralar alim repressiyaya məruz qaldığına görə bu məlumatın dürüstlüyünü təsdiqləmək mümkün olmadı”[7, 9].

B.Çobanzadə “Dədə Qorqud” eposunun yeni boyu haqqında elmi ictimaiyyətə məlumat versə də, alimə qarşı repressiya onun fikir və düşüncələrini axıra çatdırmağa imkan vermədi. Bütün bunlar “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun ümumtürk mədəniyyət tarixindəki yeri və rolunun son dərəcə mühümlüyü və möhtəşəmliyi ilə bağlıdır. Abidənin tariximiz və mədəniyyətimiz üçün fəvqəladə dərəcədə böyük əhəmiyyət daşımalarını Ulu Öndər Heydər Əliyev bütün dolğunluğu ilə əsaslandırılmışdır. O, eposu “milli varlı-

ğımızın mötəbər qaynağı” adlandıraraq demişdir: *“Bizim zəngin tariximiz, qədim mədəniyyətimiz və milli-mənəvi dəyərlərimiz “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda öz əksini tapmışdır. Bu epos bizim ümumi sərvətimizdir və hər bir azərbaycanlı onunla haqlı olaraq fəxr edə bilər. Dastanın məzmununu, mənasını, onun hər bir kəlməsini hər bir azərbaycanlı məktəbdən başlayaraq bilməlidir. Bu, bizim ana kitabımızdır və gənclik bu kitabı nə qədər dərinləndirə bilsə, millətini, xalqını, vətənini, müstəqil Azərbaycanı bir o qədər də çox sevəcəkdir”* [4, 8].

Abidənin bu əhəmiyyəti möhtəşəm Əmin Abid, Bəkir Nəbiyev, Yaşar Qarayev, Anar, Kamal Abdulla, Tofiq Hacıyev, Nizami Cəfərov, Pənah Xəlilov, Cəlal Qasimov, Yeganə İsmayılova, Ülkər Nəbiyeva kimi alimlərin baxışlarında öz əksini tapmışdır.

B.Çobanzadənin müxtəlif əsərlərində “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsi haqqında müxtəlif fikirlərə rast gəlirik. Ancaq alimin “Şahnamə və dünya epik ədəbiyyatı (ədəbi paralellər)” adlı məqaləsində biz onun çox qiymətli mülahizələrinə rast gəlirik. Həmin fikirləri qiymətli edən “Kitabi-Dədə Qorqud”a “Şahnamə” eposu ilə müqayisəli şəkildə qiymət verilməsidir.

Alim məqalədə “Şahnamə” eposuna dünya eposu kontekstində yanaşaraq yazır: *“Şahnamənin Əbülqasım Firdovsiyə qədər keçirdiyi təkamülü nəzərə alındıqda dərhal qrek eposunun (İliada və Odiseya) və (Hamlet, Don Juan və Faust kimi) müxtəlif xarakterlərdəki dünya süjetlərinin keçirdiyi təkamül xatıra gəlir. Qrek eposu-dastanı öz əsas motiv və süjetlərilə Homerə (Homerin tarixi bir sima olub-olmaması ətrafında zamanımıza qədər davam edən münaqişəni nəzərə alaraq), daha doğrusu, Homer dövrünə qədər bir neçə əsr müddətincə müxtəlif istihalələrdən keçirdiyi və nəhayət, Homer dövründə müəyyən sistem və yüksək bədii keyfiyyət qazandığı kimi «Hamlet» də bir tərəfdən qədim Qrek ədəbiyyatı ilə, digər tərəfdən, Skandinav folkloru («Saq»lar) ilə bağlı olaraq XII əsr miladidən Şekspirə qədər müxtəlif dillərdə müxtəlif mərhələlərdən keçir və, nəhayət, dahi dramaturqun əlində son bədii şəklinə malik olur”* [3, 27].

Alimin bu fikri və ümumiyyətlə sözü gedən məqaləsi onun folklorşünaslıq, eposşünaslıq görüşlərinin öyrənilməsi baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. B.Çobanzadə, göründüyü kimi, “Şahnamə” eposuna ilk növbədə epik təkamül kontekstində yanaşmışdır. Onun “Şahnamənin Əbülqasım Firdovsiyə qədər keçirdiyi təkamül” ifadəsi alimin epik ənənənin inkişaf prosesinə bələd olduğunu ortaya qoyur. Belə ki, Əbülqasım Firdovsinin XI əsrdə ortaya qoyduğu “Şahnamə” poeması yazılı abidədir. Bu dastan məzmunu, süjet, motiv, obrazları ilə birlikdə Firdovsinin şair təxəyyülünə keçərək

yanarmışdır. Yəni bu konkret bir müəllifin (müəlliflərin: Dəqiqi və Firdovsi) yaradıcılığının məhsuludur. Bu baxımdan “Şahnamə”, ilk növbədə yazılı abidədir. Eyni sözləri “Kitabi-Dədə Qorqud” haqqında da demək olar. “Dədə Qorqud” eposu bizə iki əlyazmada gəlib çatmışdır. Onları katib qeydə almış və tərtib etmişdir. Bu cəhətdən biz katibin istifadə etdiyi “Dədə Qorqud” dastanının şifahi şəklinin necə olduğunu dəqiq şəkildə bilmirik. Yəni katib dastanı yazıya alarkən nəyi öz ağılı, öz dövrünün “kitab” prinsiplərinə uyğun olaraq nə qədər və necə dəyişdirib, bunları aydınlaşdırmaq imkanımız yoxdur. Çünki əlimizdə olan dastan yazılı abidə, əlyazmadır. Lakin həm Firdovsi, həm də “Dədə Qorqudun” katibi dastanları özləri uydurmamış, mövcud şifahi abidələr əsasında yazıya almışlar. Demək, B.Çobanzadə “Şahnamənin Əbülqasım Firdovsiyə qədər keçirdiyi təkamül” mərhələsi dedikdə “Şahnamə” eposunun şifahi mərhələsini, yəni həmin eposun xalq arasında, epik ənənədə olan variantlarını da nəzərdə tutur. Buradan aydın olur ki, B.Çobanzadə epos məsələsində şifahi və yazılı ənənəni bir-birindən fərqləndirmişdir. Bu məsələ çox mühüm olduğu üçün bəzi fikirlərə diqqət yetirmək lazım gəlir. Çünki bəzən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının şifahi və yazılı ənənələri bir-birindən fərqləndirilmir. Halbuki onların fərqləndirilməsi çox ciddi məsələdir.

Azərbaycan alimləri dastanın şifahi və yazılı variantlarını fərqləndirmək üçün “epos” və “dastan” terminlərindən istifadə etmişlər. N.Cəfərov yazır ki, “*epos*” *sadəcə, dastan deyil, müxtəlif süjetlər, motivlər verən, mənasız olduğu xalqın ictimai-estetik təfəkkürünü bütövlükdə ifadə edən möhtəşəm dastan – potensialıdır*” [2, 12].

B.Çobanzadənin “Şahnamə” eposundan danışarkən onaqədərki ənənəni xatırlaması alimin epik ənənəyə bütöv bir sistem kimi yanaşdığını göstərməklə bərabər, həm də həmin sistemin tərkib hissələrini də, epik daxili strukturunu da düzgün təsvir etməsini ortaya qoyur.

B.Çobanzadə yazır: “*Firdovsiyə qədər cürbəcür şəkildə bir çox şahnamələr yazılmışdır. Tarixin xəbər verdiyinə görə, Axiemenidlər zamanından başlayaraq İran epik materialı “Xudayinamə”, yaxud pəhləvi dilində namları ilə yazılmış və eyni material islam dövründə də gərək həcm və gərəksə bədii işləniş cəhətlərindən xüsusən XII əsrdən başlayaraq Firdovsiyə qədər müxtəlif şəkillər almışdır. Firdovsi özünə qədər gələn bu materiala gərək tarixi və gərəksə əfsanəvi bir çox materiallar əlavə etməklə bərabər, ən mühümmü, bütün bu materialı dünyanın ən yüksək bədii klassik ədəbiyyatı səviyyəsinə çıxaracaq surətdə işləmişdir*” [3, 27].

Məqalədə alimin “Kitabi-Dədə Qorqud” haqqında müqayisə kontekstində dediyi fikirləri diqqətimizi cəlb edir. Alim yazır: *“Türk dillərində bulunan epik mahiyyətli və “Şahnamə” ilə, bizə görə, daha konkret və sıx əlaqə saxlayan əsərlərdən birisi də qədim Azərbaycan türk dilində yazılmış olan “Dədə Qorqud” kitabıdır. Əvvələn, “Şahnamə” adının da göstərdiyi kimi, əsas etibarilə İran şahlarının dastanı olduğu halda, “Dədə Qorqud” oğuz xanlarının dastanıdır. “Şahnamə”də vəqələrin rəhbərəcə silsiləsi müəyyən xronoloji rabitəyə malik olduğu halda, “Dədə Qorqud” kitabında bu rabitə yoxdur, bunun yerinə hekayə və vəqələrin rabitəsi bu kitabda rol oynayan şəxslər, qəhrəmanlar vasitəsilə təmin edilir. “Şahnamə”dəki baş qəhrəman yerini burada Qazan işğal edir. Rüstəm kimi Qazan da “qovğa üçün öndən təpən”, yəni qovğa günü birinci hücum edən qəhrəmandır. Bundan başqa, şahənşah, şahlar şahı məfhumunun qarşılığı “Xanlar xanı” ünvanını daşıyan Bayındırخان və, nəhayət, yarım köçəri əfsanəvi aşiq Qazan, qopuz çalan, ad qoyan Dədə Qorqud həmin bütün hekayələrdə o, yaxud bu surətlə rol oynadıqlarından bu dastana müəyyən vəhdət və rabitə bəxş edir” [3, 28].*

Bu fikir alimin həm “Dədə Qorqud”, həm də ümumiyyətlə Oğuz epik ənənəsi haqqındakı görüşlərinin öyrənilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Alim, göründüyü kimi, burada “Dədə Qorqud” dastanına çox yüksək qiymət vermiş və belə hesab etmişdir ki, “Dədə Qorqud” eposu “Şahnamə” qədər nəhəng və dəyərli dastandır. O, bu iki eposu ilk növbədə iki cəhətdən müqayisə etmişdir:

1. Hər iki dastanın epik mahiyyəti baxımından;
2. Hər iki dastanı birləşdirən “daha konkret və sıx əlaqələr” baxımından.

Qeyd edək ki, türk və Şərq xalqlarının mədəniyyətinə, o cümlədən epos yaradıcılığına dərinlən aşına olan B.Çobanzadənin “Dədə Qorqud” və “Şahnamə” dastanları arasında “konkret və sıx əlaqələr” görməsi çox dərin müşahidələrə əsaslanırdı. Belə ki, “Şahnamə”də bir fars eposu olmasına baxmayaraq, orada türk etnosunun da epik-əfsanəvi tarixi əks olunmuşdur. “Şahnamə”də öz əksini tapmış İran-Turan münasibətləri qədim türk tarixi ilə bilavasitə bağlıdır. Çünki həmin eposda Turan adı altında türk xalqları və dünyası nəzərdə tutulmuşdur. Ancaq təəssüf hissi ilə qeyd etmək istərdik ki, “Şahnamə” kimi bir abidədə öz əksini tapmış nəhəng türk tarixi, mədəniyyəti, mifologiyası hələ indiyə qədər sistemli şəkildə öyrənilib ortaya qoyulmamışdır. Abidəni qiymətli edən cəhətlərdən biri onun fars təəssübkeşliyi nöqtəyi-nəzərindən yazılmasıdır. Yəni Firdovsi eposda türklərə olan mənfi münasibətini gizlətməmiş, Türk/Turan xalqını etnik yadlıq, düşmənlik kontekstində təsvir etmişdir. Bunun özü də abidədəki türk tarixini öyrənmək üçün

əlavə imkanlar açır. O şeyləri, o dəyərləri ki, Firdovsi mənfə planda verib, onların altında türkün şanlı mədəniyyəti və tarixi yatır.

B.Çobanzadənin yuxarıdakı fikrində diqqət çəkən əsas məsələlərdən biri onun "Dədə Qorqud" abidəsini bilavasitə Azərbaycan dili ilə əlaqələndirməsidir. Görkəmli dilçinin 1934-cü ildə verdiyi bu hökm sonralar öz təsdiqini birmənalı şəkildə tapdı. Qorqudsünaslığın tarixindən məlumdur ki, sonralar "Dədə Qorqud"u Azərbaycandan və Azərbaycan dilindən uzaqlaşdırmaq cəhdləri də oldu. Ancaq indi hamı bu abidənin Azərbaycan etnocoğrafiyası və dili ilə bağlı olduğunu birmənalı şəkildə qəbul edir. Halbuki bunun belə olduğunu hələ keçən əsrin 30-cu illərində B.Çobanzadə birmənalı şəkildə təsdiq etmişdir.

Alimin "Şahnamə" və "Dədə Qorqud" dastanlarına etnik epos kontekstində yanaşması həm B.Çobanzadənin folklorşünaslıq görüşlərinin öyrənilməsi, həm də eposşünaslıq baxımından son dərəcə mühüm və əhəmiyyətli yanaşmadır. O, yuxarıdakı fikrində gördüyümüz kimi, "Şahnamə"ni "əsas etibarilə" İran şahlarının dastanı, "Dədə Qorqud"u isə oğuz xanlarının dastanı hesab etmişdir.

"Şahnamə" – İran şahlarının dastanı;

"Dədə Qorqud" – oğuz xanlarının dastanıdır.

Bu müqayisə iki cəhətə əsaslanır:

1. Hər iki dastanın İran və Oğuz xalqlarının dastanları kimi **etnik epos cəhətindən** müqayisəsinə;

2. Hər iki dastanın İran şahlarının və Oğuz xanlarının dastanları kimi **siyasi-etnik epos cəhətindən** müqayisəsinə;

B.Çobanzadənin "Dədə Qorqud" və "Şahnamə"yə etnik epos kontekstində yanaşması öz dövrünün eposşünaslıq bilikləri baxımından qabaqcıl baxış hesab oluna bilər. O, gördüyü kimi, "Dədə Qorqud"u bir Oğuz abidəsi hesab etməklə, əslində, onun milli-etnik mahiyyətini, milli tarix üçün rolunu vurğulamaq istəmişdir. Yəni "Şahnamə" fars-İran etnik kimliyinin abidəsi, pasportu və milli kimlik üçün xarakterik olan dəyərləri özündə qoruyan xəzinə olduğu kimi, "Dədə Qorqud" da bir "Oğuznamə"dir və bu mənada "Dədə Qorqud", ilk növbədə, oğuz-türk kimliyinin abidəsidir. B.Çobanzadə "Dədə Qorqud" oğuz xanlarının dastanıdır" deyərkən onun məhz sözün hər bir mənasında "Oğuznamə" olduğunu qabartmaq istəmişdir.

"Oğuznamə" dastanı haqqında XX və XXI əsrlərdə aparılmış tədqiqatlar göstərdi ki, B.Çobanzadənin "Dədə Qorqud" dastanının Oğuz milli kimliyinin epik modeli olan "Oğuznamə" kimi təqdim etməsi çox böyük mənalı daşımaqla, ilk növbədə, milli kimliyin təcəssümünə xidmət edir.

B.Çobanzadə “Dədə Qorqud”la “Şahnamə”ni müqayisə edərkən eposdakı fars mənşəli “Alp Rüstəm” adının olduğuna diqqət çəkmişdir. Bu, çox maraqlı bir məsələdir. “Dədə Qorqud” dastanında ərəb-fars sözləri var, lakin qəhrəmanlardan birinin adının Rüstəm olması xüsusi məsələdir. Bu ad dastana haradan düşə bilərdi. Əlbəttə ki, Rüstəm fars adıdır, demək, bu ad farslardan gəlmişdir. Lakin Rüstəm sadə bir fars adı yox, “Şahnamə” eposunun məşhur qəhrəmanlarından birinin adıdır. Buradan aydın olur ki, B.Çobanzadə “Şahnamə” və “Dədə Qorqud” arasında “daha konkret və sıx əlaqələr” olduğunu deyərkən bu kimi mühüm semantik faktları nəzərdə tutmuşdur. Prof. A.Babayev həmin fakt haqqında yazır: “Bizə görə, “Şahnamə”də ərəb adlarının qəhrəmanlarının olması X əsr İranında ərəb nüfuzu ilə əlaqədardır. *“Dədə Qorqud” isə bilavasitə xalq tərəfindən yaradıldığından, ərəb istilaçılarının adları ora daxil ola bilməmişdi. Çünki xalq ərəb istilaçılarına nifrət edirdi. B.Çobanzadəyə gəldikdə isə o, “Dədə Qorqud”un Firdovsi dövründə yaranmış və təkmilləşmiş olması ilə bərabər, onun Azərbaycan dilində ilk ədəbi əsər olduğunu söyləyir*”[1, 272].

Biz açıq şəkildə bildirmək istərdik ki, “Dədə Qorqud” dastanında ərəb adlarının olmamasını “xalqın ərəb istilaçılarına nifrət etməsi” ilə izah olunması fikri ilə razılaşmırıq. Burada məsələnin kökləri daha dərinədir:

Əvvəla, “Dədə Qorqud” dastanında xüsusilə islam dininin əsas simalarının nümunəsində ərəb adları var.

İkincisi, “Kitabi-Dədə Qorqud”un islam dininə keçid dövrünün poetikasını əks etdirməsi artıq məlum bir həqiqətdir.

Üçüncüsü, nə “Dədə Qorqud”, nə də “Oğuznamə”nin digər variantları orta əsrlərdə yaranmamışdır. Bu dastanların tarixi oğuzların mifik düşüncə tarixinə qədər gedib çıxır. “Oğuznamə”nin uyğur versiyasında dünyanın mifik yaradılışından bəhs olunur. Oğuz kağan Ay kağanın oğludur, onun Gün, Ay, Ulduz, Göy, Dağ, Dəniz kimi altı oğlu var. Bu, kosmoqonik yaradılış mifidir və əlyazma mətninin hansı dövrə aid olmasından asılı olmayaraq, mətn mif çağında yaranmışdır.

Bizcə, məsələyə elə, B.Çobanzadə kimi, etnik epos kontekstində baxmaq lazımdır. Etnik epos – etnosun dastanı olduğu üçün o, sonradan hansı təsirlərə məruz qalmasından asılı olmayaraq, ilk növbədə onu yaradan etnosun tarixini, mədəniyyətini və dünyagörüşünü ifadə edir. Elə bu səbəbdən də sonrakı dövrlərin, ideologiyaların təsirlərinə baxmayaraq, “Dədə Qorqud” dastanı bütün səviyyələrdə Oğuz etnik kimliyini aydın şəkildə təqdim edir. Burada islam dini aydın şəkildə ifadə olunan bir laydır. Təbii ki, “Dədə Qorqud” dastanı islam təsirlərinə məruz qalmasaydı, islam epoxa-

sında yaşaya bilməzdi. Ak. T.Hacıyevin bu mövzuda yazdığı məqalənin adında da göstərildiyi kimi, “*“Dədə Qorqud kitabı”nı İslam qoruyub saxladı*” [5, 208].

Ona görə də biz dastanda İslam dininin müqəddəslərinin adlarına rast gəlirik. Eposun mənəvi-fəlsəfi qəhrəmanı Dədə Qorquddur. O, Oğuz elinin ən mühüm simalarından biridir. Dastanın adı da onun adı ilə adlanır: “Dədə Qorqud kitabı”. O, bir Oğuz ozanı, bilicisi, müdriki, ağsaqqalıdır. Ancaq eposun ilk cümləsində Dədə Qorqud İslam peyğəmbəri ilə əlaqələndirilir: “Rəsul əleyhissəlam zəmanına yaxın Bayat boyundan Qorqud ata diyərlər bir ər qopdı. Oğuzun ol kişi təmam bilicisiydi, – nə diyərsə, olurdu. Gəibdən dürlü xəbər söylərdi. Həqq təala anın könlinə ilham edərdi...” [6, 31].

Lakin bütün bunlara baxmayaraq, Oğuz etnopoetikası dastanın bütün bədii strukturunun əsasını təşkil edir. Bu Oğuz dastanı, obrazlı desək, yaşamaq, babalarımız haqqındakı bilgiləri yeni nəsillərə çatdırmaq, onları oğuz-türk ruhunda böyütmək öz dövrünün ideologiyalarına müəyyən güzəştlərə getmişdir.

Digər tərəfdən, abidədə ərəb sözlərinin olması, fars epos qəhrəmanı Rüstəmin də adının oğuzlarda işlənməsi və dastanın məşhur qəhrəmanlarından birinin adında əks olunması “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının mənə baxımından nəhəng bir abidə olduğunu göstərir. B.Çobanzadənin də onu “Şahnamə” ilə müqayisə etməkdə əsas məqsədlərindən biri elə bu olmuşdur. Böyük alim dastanın möhtəşəmliyini göstərmək üçün onu dünya eposunun nəhəng abidələrindən biri ilə müqayisə etmişdir. Onun bu müqayisələr zamanı irəli sürdüyü fikirlərin bugünlə və gələcəklə səsleşməsi alimin “Dədə Qorqud” baxışlarının intellektuallığını göstərməkdədir. Bu cəhətdən də belə hesab edirik ki, B.Çobanzadənin folklorşünaslıq görüşlərində özünəməxsus yer tutan “Dədə Qorqud” baxışları bu gün də elmimiz üçün aktual olaraq qalır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Babayev A. Bəkir Çobanzadə. Bakı: “Şərq-Qərb”, 1998.
2. Cəfərov N. Eposdan kitaba. Bakı: “Maarif”, 1999.
3. Çobanzadə. B. Şahnamə və dünya epik ədəbiyyatı (ədəbi paralellər). “İnqilab və mədəniyyət” jur., 1934, № 9-10.
4. Əliyev H. Milli varlığımızın mötəbər qaynağı. Dədə Qorqud dünyası (məqalələr). Bakı: “Öndər”, 2004.
5. Hacıyev T. “Dədə Qorqud kitabı”nı İslam qoruyub saxladı. Bakı, “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər” jur., X kitab, 2001.

6. Kitabi-Dədə Qorqud. (Müqəddimə, tərtib və transkripsiya F.Zeynalov və S.Əlizadəninindir). Bakı: “Yazıçı”, 1988.
7. Kitabi-Dədə Qorqud ensiklopediyası, 2 cildə, II cild. Bakı: “Yeni Nəşrlər Evi”, 2000.

Sevda Qasımova

Summary

Scientific thoughts of Bekir Chobanzadeh on "Kitabi-Dada Gorgud"

The article says that in various works of B. Chobanzadeh we come across different opinions about the monument "Kitabi-Dada Gorgud". However, in his fundamental article "Shahnameh and world epic literature (literary parallels)" he praised "Kitabi-Dada Gorgud" in terms of content. The scholar's approach to the epics "Shahnameh" and "Dada Gorgud" in the context of ethnic epos is extremely important both in the study of B. Chobanzadeh's folklore views and in terms of epic studies. In this article, the system of views of B. Chobanzadeh, who considers "Shahnameh" to be "mainly" an epic of Iranian shahs, and "Dada Gorgud" an epic of Oghuz khans, is analyzed scientifically and conceptually.

Севда Гасымова

Резюме

Научные суждения Бекира Чобанзаде относительно эпоса «Китаби-Дэдэ Горгуд»

В статье отмечается, что в трудах Б. Чобанзаде содержатся заслуживающие внимания суждения о памятнике «Китаби-Дэдэ Горгуд». Наиболее интересна статья «Шахнаме и мировая эпическая литература (литературные параллели)» Фирдовси, в которой автор выявляет параллели между «Китаби-Дэдэ Горгуд» и эпосом «Шахнаме», высоко оценивая оба памятника как с точки зрения их содержания, так и идейного замысла. Учёный квалифицирует оба эпоса как памятники в жанре этнического эпоса, что чрезвычайно важно как с точки зрения изучения фольклорных воззрений Б. Чобанзаде, так и в плане жанровых дефиниций. В настоящей статье представлен и концептуальный анализ системы взглядов Б. Чобанзаде, который считает «Шахнаме» «главным образом» эпосом об иранских шахах, а «Дэдэ Горгуд» - эпосом об огузских ханах.

Rəyçi: fil.e.d, prof. K.Əliyev

Aynur Bədəlova
ADPU

LEV TOLSTOY QƏHRƏMANLARININ DAXİLİ DÜNYASI İLƏ TƏBİƏT MÜHİTİ ARASINDA ƏLAQƏNİN TİPOLOGİYASI MƏSƏLƏSİNƏ DAİR

Açar sözlər: *yazıçı, əsər, təbiət, qəhrəman, daxili aləm, xüsusiyyət.*

Key words: *writer, creativity, nature, hero, inner world, characteristic.*

Ключевое слова: *писатель, произведение, пейзаж, герой, внутренний мир, характеристика.*

Dünya ədəbiyyatında özünəməxsus yer tutan korifeylərdən Lev Tolstoydur. Böyük rus yazıçısı özündən sonra nəhəng bədii irs qoyaraq təkcə Rusiyaya deyil, həm də dünya ədəbiyyatına əvəzsiz töhfə vermişdir. Əsərlərində təsvir etdiyi bütün hadisələrə dərindən nüfuz edən və onların aralarındakı səbəb əlaqələrinin mahiyyətini dərk edə bilən bir sənətkardır. L. Tolstoyun bütün yaradıcılığı dərin psixologizmlə fərqlənir. Yazıçının yaradıcılığı haqqında dünya ədəbiyyatşünaslığında kifayət qədər fərqli, maraqlı, özünəməxsus fikirlər söylənmişdir. L. Tolstoy ən çox psixologizmin unikal üsullarını ortaya çıxaran psixoloq-yazıçı kimi yüksək qiymətləndirilmiş, əsərləri ayrı-ayrılıqda tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Rus ədəbiyyatşünaslarından, yazıçı və tənqidçilərdən P. Kropotkin, A. B. Yesin, N. Çernişevski, D. Pisarev, A. Gersen, Q. Plexanov, A. Skaftimov, A. Çexov, İ. Turgenev, D. S. Merejkovskiy, K. Lomunov, V. Paliyevskiy, B. Xrapçenko, V. Xalizev, N. Qudziy, və digərləri L. N. Tolstoy yaradıcılığını dərindən araşdırmış, onun haqqında dəyərli fikirlər söyləmiş və yazıçının yaradıcılığını yüksək qiymətləndirmişlər.

N. Çernişevski yazırdı “ Qraf Tolstoy həqiqi istedadla malikdir. Tolstoyun əsərlərinin gözəlliyini qiymətləndirmək üçün çox böyük zövqə malik olmalısın. Yalnız əsl gözəlliyi və poeziyanı duya bilən bir insan qraf Tolstoyun yüksək istedad sahibi, gözəl rəssam olduğunu görə bilər” [5].

Q. Plexanov L. Tolstoy yaradıcılığında təbiət mənzərələrinin təsvirinə xüsusi yer ayrıldığını qeyd edərək yazırdı: “Tolstoy təbiəti sevdi və elə ustalıqla təsvir edir ki, sanki ona qədər heç kim təbiəti duymamışdır. Tolstoyun əsərlərində təbiət təsvir olunmur, sanki böyük sənətkarla birlikdə yaşayır” [5].

Təbiət mühitinin təsviri Tolstoy nəsrinin ayrılmaz bir hissəsidir. Yazıçının məqsədi gözəl təbiəti yalnız bir peyzaj kimi vermək deyildi. O, təbiət

mühitilə insan psixologiyasının əlaqəsini açıb göstərmişdir. Gözəl, təbii və öz qanunları ilə mövcud təbiət Tolstoy romanlarının qəhrəmanına çevrilmiş və arxa plan olaraq sadəcə müəyyən vəziyyətlərdə özünü ifadə etməmişdir. O, hadisələrin gedişinə təsir edir, insan psixologiyasını aşkar etməyə, daxili aləmini izah etməyə kömək edir. Eyni zamanda, Tolstoy göstərir ki, təbiət insanların əhval-ruhiyyəsindən asılı deyildir, sadəcə təbiət hər bir qəhrəman tərəfindən onun əhval və vəziyyəti ilə əlaqədar olaraq fərqli formada qəbul edilə bilər. Tolstoy təbiəti canlı varlıq olaraq təsvir edir. Tolstoya görə, təbiətin də ruhu vardır. Ona görə təbiət mənzərəsi öz-özünə mövcud olmur, insanın daxili dünyasınının və xarici aləminin ayrılmaz bir hissəsidir. Tolstoya görə, təbiəti hiss etmək insan üçün ən vacib xarakterik xüsusiyyətdir.

Tolstoyun “Hərb və sülh” romanının qəhrəmanları da zəngin mənəvi aləmləri və daxili dünyaları ilə təbiət mühiti ilə əlaqədar dəyişir və inkişaf edirlər. Təsadüfi deyildir ki, “səma” romanın bir çox müsbət qəhrəmanlarının həyatlarında baş verən vacib məqamların ifadəsidir. Austerlis yaxınlığındakı Andrey Bolkonskinin ucsuz-bucaqsız səması, Nikolay Rostovun ilk döyüşü zamanı gördüyü sakit, mavi səma və ya həyəcanlanan Petya Rostovun sehirli, qara, aydın səması.

Bəzi məqamlarda təbiət mühiti qəhrəmanların düşüncələrini müşayiət edir və qərar verməyə kömək edir. Bu hallarda təbiət canlı varlıq kimi əks olunur. Bu cəhətdən knyaz Andreyin iki dəfə fərqli şəkildə görə bildiyi palıd ağacıyla bağlı təsvir xüsusilə maraqlıdır. Qoca, iri, kobud, əyri qol-budaqlı palıd ağacı cavan qayın ağaclarının yanında dayanmış və tutqun, dünyadan küskün Andreyə baxaraq sanki onunla söhbət edir. “Bu palıd ağacı elə bil deyirdi: Bahar, sevgi, xoşbəxtlik! Bu boş və mənasız şeylərə aldanmaq sizi təngə gətirmirmi? Bunlar hamısı bir şeydir və aldadıcıdır. Nə bahar var, nə günəş var, nə xoşbəxtlik!” [4, 161]

Çox az bir vaxt keçir, knyaz Andreyin daxili aləmində baş verən dəyişikliklər, Nataşa Rostova ilə görüşü, təsadüfən eşitdiyi qızların söhbəti Bolkonskinin daxili aləmində dönüş yaradır. O, özünün gəncliyini və həyatsevərliyini hiss etdi. Və sonra o, yenidən qayıdarkən həmin qayın ağacı meşəsindən keçməli olanda palıd ağacını görür və onu tanıya bilmir. Qoca palıd gənc, yaşıl, pöhrələnmiş bir ağac olaraq onun gözünə görünür: “Qoca palıd ağacı tamamilə dəyişmişdi. O, yamyasıl budaqlarını bir çadır kimi ətrafa yayaraq axşam günəşinin şüaları altında yavaş-yavaş yırgalanardı. Artıq onun qol-qanadında nə əvvəlki kələ-kötürlük, nə əvvəlki yaralar görünür, nə də əvvəlki inamsızlıq və kədər duyulurdu” [4, 165].

Beləliklə, qoca və müdrik palıd ağacı sankimüdrük, canlıbirvarlıq kimi knyaz Andreyə ömrünün 31-ci baharında həyatın onun üçün bitmədiyini və hələ gənc, duyğu və sevgi dolu bir insan olduğunu anlamaqda kömək edir.

Və ya fransız işğalçılarının Rusiyadan qaçışı zamanı qışın necə sərt və amansız olduğunu oxuyarkən ixtiyarsız olaraq təbiətin insanların həyatına müdaxilə etdiyini və ədalətli hökm verdiyini düşünmək olar. İşğalçılar rus şaxtasına dözə bilməyərək məhv olur və artıq insanlarda onlara qarşı nifrət hissi oyanmır, sadəcə insanların onlara yazığı gəlir.

Tolstoy parlaq təbiət mənzərələrinin rəssamıdır desək, yanılmırıq. Təsvirlərdə yazıçının qeyri-adi müşahidəsi, təbiətin incə tərəflərinə bədii həssaslıqla yanaşması yazıçının sənətkarlığıdır. Tolstoyun əsərlərində təsvir edilən təbiət mənzərəsinin əsas xüsusiyyəti qəhrəmanın əhval-ruhiyyəsinə uyğun şəkildə verilməsidir. Nataşa Rostovanın mənəvi aləminin gözəlliyi təbiətlə qarşılıqlı münasibətdə təsvir edilir. Gecəyə heyran olan Nataşanı yazıçı oxucuya çox gözəl, sevincli, həyat dolu təsvir edir: “- Sonya, Sonya! Heç bunu qoyub yatmaq olar? Bir bax gör, nə gözəl gecədir! Ah nə gözəl gecədir! O ağlayırmış kimi dedi: Sonya, bir ayılısana! Belə bir gözəl gecə heç, heç olmayıb. Sonya da istəmədən ona nəşə dedi. – Bir bax, belə də ay olarmı?!... Ah nə gözəldir! Bir bura gəl!” [4, 164]

Sonyaya gecəni təsvir edən Nataşanın gözəlliyinə rəng qatan xüsusiyyətlərindən biri məhz təbiətə qarşı olan sevgisidir. Knyaz Andrey və Nataşa tərəfindən eyni vaxtda heyran olunan ayli-işıqlı gecənin təsviri romanda emosional və romantik yüksəliş yaradır.

Qeyd etmək lazımdır ki, yazıçının yalnız müsbət qəhrəmanları təbiətə yaxındır və onunla bağlılığını hiss edirlər. Mənfi qəhrəmanlar isə təbiətdən, təbii və gözəl hər şeydən uzaqdırlar. Təbiəti sakit gözəlliyi ilə fərq etmirlər, əksinə sanki onun varlığından xəbərdar deyillər. Romanda oxucu heç vaxt Elen, Anna Pavlovna, Anatol Kuragin, knyaz Vasilini təbiətlə bağlı heç bir bədii əksini görmür, çünki onlar təbiətə biganədirlər, onun yüksək mənasını başa düşmürlər. Yazıçıya görə mənəvi dünyası boş olan insanlar təbiətlə bağlı ola bilməzlər. Ancaq romanın əsas personajları bu ahəngdar təbiət adlı varlığı tamamilə fərqli bir şəkildə qəbul edir. Bunlar xoşbəxtlik axtaran, insanlara yaxın olan, faydalı fəaliyyətlər, arzu və xeyallar arzusunda olan, daxilən gözəl insanlardır. Onların həyat yolu həqiqətə və yaxşılığa aparan parlaq bir axtarış yoludur. Bu qəhrəmanların mənəvi dünyası təbiət təsvirləri ilə əlaqəli şəkildə ortaya çıxır.

Tolstoyun “Anna Karenina” romanında da təbiət təsvirlərinin təbii mənzərələrini əks etdirmək yazıçıya obrazların gizli qalan tərəflərinin ma-

hiyyətinə açıb göstərməyə kömək edir. Romanda təbiət mühitinin təsviri estetik funksiyadan başqa həm də qəhrəmanın daxili aləmini açmaq üçün bir vasitədir. Annanın həyəcanı və qarışıqlığı, Vronskini görəndən sonra keçirdiyi sevincli həyəcanı güclü bir qar fırtınası fonunda, ara-sıra çovğun nəticəsində çıxan “dəhşətli” səslərlə ifadə edilməsini yazıçı sənətkarlıqla nümayiş etdirmişdir. Yazıçı dəhşətli tufanın Annanın daxili aləmi ilə qarışaraq “dəhşətli”, həm də “sevincli” hissələri eyni zamanda yaşamasına səbəb olmasını ustalıqla ifadə etmişdir: “Anna qapını açdı. Çovğun və külək içəri hücum edərək qapı ağzında onunla əlbəyaxa oldular. Bu da Annaya xoş gəldi. O, qapını açıb çölə çıxdı. Külək sanki onu gözləyirmiş kimi, nəşə ilə nərə çəkdi və onu çalıb aparmaq istədi, lakin o, əli ilə soyuq dirəkdən tutub paltarını özünə sıxaraq platformaya endi və vaqonun arxasına keçdi” [1, 137].

Romanda eyni zamanda Levinin Kiti ilə görüşdüyü gün təbiət mənzərəsi Levinin əhval-ruhiyyəsi ilə səsleşir, sanki onunla birlikdə həyəcanlanır və sevinirdi. Romanda təbiətlə ən sıx əlaqəli olan obraz Levindir. Çünki o, kənddə yaşayır və təbiətə daha yaxındır. Baş vermiş hər bir təbiət hadisəsi və ya mənzərəsi onun daxili aləminə, əhval-ruhiyyəsinə təsir göstərir: “Əgər Levin mal-qara və taxıl anbarları həyətidə özünü yaxşı hiss edirdisə, indi atını çöllə sürərkən daha artıq sevinc duymaqla idi. Yorğa gedən atın üstündə aramla yırğalanaraq meşə içərisində, orda-burda xarlanmış qar komaları üstündən keçərkən qarın ilıq havaya qarışmış sərin qoxusunu ciyərlərinə çəkir və gövdələrində mamır göyərən, tumurcuqlar çırtlayan hər ağaca baxıb sevinirdi” [1, 208].

L. Tolstoya görə təbiət mühitini təsvir etmək, təbii mənzərələri əks etdirmək eyni zamanda bir neçə funksiyaları birlikdə yerinə yetirməkdir. O, qəhrəmanlarının psixoloji vəziyyətinin ən incə məqamlarını açıb göstərmək üçün hər hansı bir hadisənin əksini gücləndirən vasitə olaraq və yaxud da yaranmış və ya mövcud vəziyyətin aydın təsvirini yaratmaq üçün əvəzsizdir. Eyni zamanda bu və ya digər mənzərəni yaratmaqla müəllif qəhrəmanlarına münasibətini ifadə edir, təbiətin cəmiyyətin və insanın həyatındakı rolunu göstərir. Demək, təbiət mənzərəsi psixoloji analizin əsas vasitələrindən biridir.

Yazıçının “Dirilmə” romanında ilk təbiət təsviri Nexlyudovun Katyuşanı aldatdığı o gecə Nexlyudovun əhval-ruhiyyəsilə sıx bağlı şəkildə əks olunur: “O yenə artırmaya çıxdı. Həyəət qaranlıq, hava rütubətli, ilıq idi və elə ağ bir duman vardı ki, yazda son qarı əridir və ya əriyən son qardan törəyir, – belə bir duman bütün havanı doldurmuşdu” [2, 71]. Bu peyzajı qəhrəmanın əhval-ruhiyyəsi ilə müqayisə edək: “Köksündə ürəyi elə çırpınırdı ki, özü onun səsini eşidirdi, nəfəsi gah kəsilir, gah da dərin bir ah kimi fişqırır-

dı” [2, 72]. Buradan aydın görünür ki, gecə peyzajı qəhrəmanın psixoloji vəziyyətinin əsas ifadə vasitəsidir. Müəllif Nexlyudovun daxilən keçirdiyi qarışıq hisslərini “qaranlıq həyəət”, “ağ duman” ifadələri vasitəsilə oxucuya çatdırmaq istəmişdir. Təbiət və Nexlyudovun psixoloji vəziyyəti nə isə pis və dəhşətli bir şeyin baş verəcəyindən xəbər verirdi. Tolstoy burada nəinki qəhrəmanın daxili vəziyyətini açıb göstərmiş, həmçinin təbiətin insanın daxilində yaşamasa da hər vəziyyətdə onu hiss etməyin mümkün olduğunu, insanın mənəvi aləminə göstərdiyi təsirləri ifadə etmişdir. Nexlyudovun ilk daxili oyanışı məhkəmə zalında Katyuşa ilə rastlaşması zamanı baş verir. Məhkəmədə qızı tanımaqla ona etdiyi haqsızlıq və şərəfsizlik ucbatından qızın korlanıb, pis yollara düşməsi Nexlyudova dəhşət gətirmişdi. Məhkəmənin haqsız qərarına qarşı mübarizə aparmağa başlayan Nexlyudov rəis ilə görüşür. Və yenidən bu hissədə Tolstoy təbiəti qəhrəmanın əhval-ruhiyyəsi ilə qarışıq ifadə etmişdir: “Sədr ilə söhbət və təmiz hava Nexlyudovu bir qədər sakitləşdirdi. Ona elə gəldi ki, bütün səhəri belə qeyri-adi şəraitdə keçirdiyi üçün duyduğu hissiyat xeyli şışirdilmişdir.” (2. səh 102)

Romanın Sibirə bağlı hissələrinə nəzər yetirsək yazıçı burada xüsusilə təbiət təsvirlərinə yer ayırmışdır. Qəhrəmanın əhvalına rəng qatan, daxili aləminə təsir göstərən təbiət təsvirlərini oxumaq eyni zamanda oxucu üçün də xoş və ürəkaçandır. Sibir yolunda qızmar günəşin qızdırdığı, camaatla ağzına kimi dolu vəqonda yol gedən Nexlyudovun əhvalı havanın dəyişməsilə açılır: “Bulud getdikcə daha da yaxınlaşırdı, küləyin qovub gətirdiyi yağış damlları tormoz olan yeri və Nexlyudovun paltosunu islatmağa başlamışdı. Nexlyudov o biri tərəfə keçib nəm, təmiz havanı və çoxdan bəri yağış gözləyən torpağın saçdığı taxıl qoxusunu ciyərlərinə çəkərək, yanından ötən bağlara, meşələrə, sarı çovdar tarlalarına, hələ yaşıl olan vələmir zolaqlarına və çiçəklənmiş tünd yaşıl kartof əkininin qara şırımlarına baxırdı” [3, 183-184].

Tolstoyun əks etdirdiyi təbiət təsvirləri qeyri-adidir. O, təbiəti rəngli boyalarla təsvir etsə də bəzən müəllifin təsvirləri qəhrəmanın daxili aləmini aydın əks etdirmək üçün daha qaranlıq və tutqun şəkildə öz ifadəsini tapır. Lakin təbiətin hər vəziyyəti müəllifin qəhrəmanlarına əvəzedilməz sakitlik və rahatlıq gətirir. Çünki onlar təbiəti sevirlər və onu hiss etməyi bacarırlar. Tolstoyun təbiət mənzərələri qəhrəmanların daxili aləmi ilə sıx bağlıdır və onların mənalı şəkildə qavranılması üçün əhəmiyyətlidir.

Tolstoyun “Hacı Murad” povestində də təbiət təsvirləri sadəliyi və rəngarəngliyi ilə seçilsə də yazıçının məqsədi təbiət mühitinin insanın həyatına təsirlərini göstərmək, daxili aləminin görünməyən tərəflərini ortaya

qoymağdır. Povestdə yazıçı qəhrəmanların hissələrini və vəziyyətlərini ifadə etmək üçün təbii görüntü və təsvirlərin ən sadə üsullarından istifadə etmişdir. Povest təbiət təsviri ilə başlayır: “Mən əlvan çiçəklərdən böyük bir dəstə düzəltdikdən sonra evə tərəf üz qoymuşdum ki, yolun qırağındakı çökəkdə gözəl moruğu çiçəyi olan bir ayıpəncəsi kolpanı gördüm. Bizdə qanqalın bu növünə “tatar” deyirlər. Əgər bilməyib kəssələr, dəryazın burnundan götürüb otun içindən qırağa atarlar ki, əl-ayağa batmasın” [6]. Tolstoy bu çiçəklə Hacı Murad xarakterini müqayisə edərək povestə giriş verir. Çiçəyi dərəkən qəhrəmanın onu qoparmaqda çətinlik çəkməsi və qopduqdan sonra da öz əvvəlki gözəlliyini itirməməsini xüsusilə ifadə edərək onun həyat uğrunda mübarizə aparmasını Hacı Muradın mübarizəsinə bənzətmiş və həmin çiçəyin fonunda Hacı Muradın əzmkar və mübariz ruhunu təsvir etmişdir: “Nəhayət, mən çiçəyi üzüb qurtaranda, saplaq artıq didik-didikdi, çiçək özü isə əvvəlki kimi tərəvətli, əvvəlki qədər gözəl görünürdü. Mən yalnız öz kökü üstündə qəşəng olan bu çiçəyi əbəs yerə məhv etdiyimə təəssüflənərək onu yerə atdım: “Bundakı enerjiyə, bundakı həyat gücünə bir bax!”- Mən çiçəyi qoparırkən çəkdiyim əziyyəti yenidən xatırlayaraq düşündüm. - Necə də inadla qorunurdu, həyatını necə də baha qiymətə təslim etdi!” [6]

Hacı Murad da sona qədər Şeyx Şamillə mübarizə apararaq təslim olmadı. Hətta məğlub olsa da o, mübarizliyi və döyüşkən və igid ruhu ilə oxucunun yaddaşına həkk olundu.

Beləliklə, təbiət mühitini təsvir etməklə Tolstoy qəhrəmanlarının daxili aləmini bütün incəlikləri ilə ortaya qoymuşdur. Yazıçı üçün bu aydın və rəngarəng təbiət görüntülərini ifadə etməkdən qəhrəmanındaxili alimini aşmaq, onun müxtəlif vəziyyətlərdə, situasiyalarda keşirdiyi psixoloji anlarını dolğun göstərmək üçün vacib və böyük bir ustalıqla istifadə edilən, təsirli vizuallıqla seçilən bədii üsuldur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. L. N. Tolstoy. VII cild . Anna Karenina. Bakı: Yazıçı, 1980, VIII cild.
2. L. N. Tolstoy. Əsərlərinin külliyatı XII cild., Dirilmə. Bakı: Yazıçı, 1983.
3. L. N. Tolstoy. Əsərlərinin külliyatı XIII cild .Dirilmə. Bakı: Yazıçı, 1983.
4. L. N. Tolstoy. Hərb və sülh. Bakı: Şərq-Qərb, 2016, II cild .
5. https://edu.ann.az/file/pic/xeber/2016-03/1457095063_hac-murad.pdf
6. <https://www.literaturus.ru/2018/01/kritika-lev-tolstoj-otzyvy-sovremennikov.html>

Aynur Badalova

Summary

On the question of the typology of the relationship between the inner world of Leo Tolstoy's heroes and the surrounding nature

As you know, all of Leo Tolstoy's creativities are distinguished by deep psychologicalism. The article reflects the influence of the natural environment on the inner world of heroes, which is one of the ways of expressing psychologism in the Leo Tolstoy's creativities. In the novels "War and Peace", "Anna Karenina", "Resurrection", as well as in the story "Haji Murat" the author depicts the landscape depicting the spiritual world of the heroes. The article this is also presented as an excerpt from the creativities. The author's description of the natural environment is invaluable for identifying the most subtle aspects of the psychological state of the main characters, as a means of enhancing the reflection of any event or creating a clear description of a situation that has arisen or exists. At the same time, creating a landscape, the author expresses his attitude to the heroes, shows the role of nature in human life. According to the author, landscape is one of the main methods of psychological analysis.

Айнур Бадалова

Резюме

К вопросу о типологии взаимосвязей внутреннего мира героев Льва Толстого с окружающей их природой

Как известно, все произведения Льва Толстого отличаются глубоким психологизмом. В настоящей статье рассмотрен вопрос о функционально-художественном взаимодействии картин природы в отношении внутреннего мира героев, что является одним из способов выражения психологизма в творчестве Льва Толстого. В романах «Война и мир», «Анна Каренина», «Воскресение», а также в повести «Хаджи Мурат» автор через пейзаж отображает духовный мир героев, их ситуативные состояния, что иллюстрируется соответствующими фрагментами из произведений. Описание автором природной среды неопределимо для выявления наиболее тонких аспектов эмоционального состояния главных героев в различных ситуациях как средства художественного и психологического усиления контраста. В то же время, описывая пейзаж, автор выражает свое отношение к героям, показывает роль природы в жизни человека. По мнению автора статьи пейзажное описание является одним из основных способов глубокого психологизма произведений Л.Н.Толстого.

Rəyçi: fil.e.d., prof.F.Rzayev

ELMI DİSPUT

Др. филологических наук Людмила Беженару
Румыния, Ясский университет им.Ал.И.Кузы
ludbejenaru@gmail.com

О СОВРЕМЕННЫХ ТЕНДЕНЦИЯХ В ЛИТЕРАТУРОВЕДЧЕСКОЙ КОМПАРАТИВИСТИКЕ ОБСУЖДЕНИЕ СТАТЬИ САРЫ ОСМАНЛЫ «К ВОПРОСУ О СОВРЕМЕННЫХ ТЕНДЕНЦИЯХ В ЛИТЕРАТУРНОЙ КОМПАРАТИВИСТИКЕ»

Ключевые слова: *литературоведческая компаративистика, равноправный диалог, национальные литературы, полицентризм, инаковость, междисциплинарность.*

Açar sözlər: *müqayisəli ədəbiyyat (ədəbiyyatşünaslıq), bərabər dialoq, milli ədəbiyyat, çox mərkəzlilik, başqaları, fənlərarası əlaqə.*

Key words: *comparative literary studies, equal dialogue, national literatures, polycentrism, otherness, interdisciplinarity.*

Аннотация: Пользуясь возможностью предоставленной журналом «Язык и литература» Бакинского Университета Языков обсудить статью доктора филологических наук, профессора Сары Османлы «К вопросу о современных тенденциях в литературной компаративистике», автор делится своими мыслями по поводу современных тенденций в литературоведческой компаративистике, акцентируя внимание, в основном, на *деконструкцию* старой терминологической базы, на принципы междисциплинарности и интеграции, на равноправный диалог разных национальных литератур на основе полицентризма. Оппонент дискусирует с автором статьи по поводу таких важных вопросов литературоведческой компаративистики как национальная литература и национальная идентичность писателя, европоцентризм, а полицентризм и диалог считает связующими звеньями между постепенным преодолением чуждости «Другого» и переходом к восприятию «Другого» как

самоценного и самодостаточного феномена, в том числе и в литературоведческой компаративистике.

Статья доктора филологических наук Сары Османлы «К вопросу о современных тенденциях в литературной компаративистике» посвящена анализу главных тенденций в литературоведческой компаративистике. Актуальность выбранной темы неоспорима, так как в начале XXI века наблюдаются изменения отношений к старой концепции в теоретических исследованиях сравнительного литературоведения и формирование новой науки. Тема статьи актуальна, интересна и перспективна, и, хотя не новая, продолжает интересовать литературоведов: К.Н.Галай пишет о некоторых понятиях литературоведческой компаративистики и рассуждает о некоторых проблемах компаративистики, которых нужно преодолеть; М. Ю. Дондокова освещает проблемы сравнительного литературоведения в национальных литературах; В.Р. Аминева останавливается на категориях сопоставительного литературоведения, а Т.Л. Селитрина считает, что «среди проблем, стоящих перед сравнительным литературоведением, одно из самых существенных является проблема рецепции.»¹

Ключевых проблем статьи несколько: автор высказывается по поводу терминологического аппарата и сегодняшних требований, предъявляемых к компаративистике, (расширение ее функций, критическая рецепция, подготовка специалистов), обсуждает идеи национальной литературы и европоцентризма, культурные ценности Запада и Востока, национальную идентификацию творчества, опыт азербайджанского сравнительного литературоведения. Идеи интересные и актуальные, но они недостаточно раскрыты и исследованы на страницах статьи, а точка зрения автора скудно подкреплена теоретически.

Тезисное освещение вопросов, которым посвящена статья, показывает, что автор понимает происходящие изменения в науке литературоведческой компаративистики, в теоретической и методологической направленности, хотя на страницах научной работы не использовал новые методики исследования и не сформировал свой уникальный подход к изучению вопроса. Перспективы для дальнейшего развития

¹См. Галай К.Н., О некоторых понятиях литературоведческой компаративистики, <https://cyberleninka.ru/article/n/nekotorye-ponyatiya-literaturovedcheskoj-komparativistiki>, Актуальные проблемы литературоведческой компаративистики, Дондокова М. Ю., Проблемы сравнительного литературоведения в национальных литературах, Селитрина Т.Л. Преемственность литературного развития и взаимодействие литератур. - М.: Высшая школа, 2009.

проблемного вопроса у автора имеются: это аспекты рецептивной эстетики и сравнительной поэтики, вопрос о современных подходах в контексте компаративной методологии, среди которых наиболее интересными автору представляются исследования в области региональных литератур, мифопоэтики; вопрос о национальной идентификации эмигрантской литературы. (стр.7-10)

Сравнительные исследования не могут не интересовать литературоведов, какими бы периодами они не занимались, поэтому некоторыми своими соображениями по вопросам оппонируемой статьи хотелось бы поделиться.

Сравнительные исследования рассматривают и анализируют текст как отголосок всемирного литературного «текста». «Интертекстуальность – это ключевое понятие компаративистики», – считает И. О.Шайтанов в своей работе «Триада современной компаративистики: глобализация – интертекст – диалог культур.»² Сформированная к середине XX в. *литературоведческая компаративистика* считается на современном этапе развития одним из ведущих направлений в современной филологии и становится одной из четырех основных дисциплин в литературоведческой науке, наряду с теорией литературы, историей литературы и литературной критикой. Необходимость выделения этого направления продиктовано расширением влияний одной культуры на другую, а также начинающимся процессом стирания границ между национальными культурами и литературами – тот процесс, который Гете именовал «мировой литературой». Интеграция в данный процесс мирового литературного пространства осуществляется посредством современного **диалога** национальных литератур и культур. Состояние подобного диалога и тенденции его развития на уровне литературоведческой компаративистики Запада и Востока проблема перспективная, так как сравнительно-историческое изучение национальных литератур сегодня расширяет и дифференцирует вертикальный слой национального фонда литературы, выделяя в особую разновидность *литературоведческую компаративистику*. Введение понятия «межлитературный диалог» в литературоведческую компаративистику считаем перспективной, т.к. оно устанавливает типы диалогических отношений между различными литературами, которые оказываются существенными для представления о каждой из литератур как о

² Шайтанов И. О., Триада современной компаративистики: глобализация – интертекст – диалог культур, Вопросы литературы, 2005, №6,

сложно построенной и внутренне связанной целостности, а также о формах межлитературного процесса. Концепция **полицентризма диалога** национальных литератур разных регионов, стран, континентов открывает новые перспективы для системного и комплексного изучения межлитературного процесса, его содержания, структуры, форм, тенденций развития, социокультурной детерминированности. Общеметодологическую базу этого диалога создает, наряду с ведущими направлениями современной литературоведческой науки, и современная литературоведческая компаративистика.

Своими разработками в диалоге смыслов Ю. М. Лотман внес вклад в методологию осмысления «перекрестка». Мир национальных литератур не ограничивается рамками одной Европы. Многие литературы и культуры обладают «культурной срединностью», рубежностью, перекрестностью, т.е. находятся между западной и восточной, европейской и азиатской, индустриальной и аграрной культурами, потому и представляют уникальную геоэстетическую, геокультурную и социокультурную модель диалога. Национальные литературы, на какой бы ступени своего развития ни находились, принадлежат всем культурным народам мира. Это один из положительных моментов процесса глобализации: глобализация активно влияет на ускорение социального развития общества соответственно и на формирование национальных литератур. Для столь ныне политически актуального понятия «глобализация» Игорь Шайтанов обозначает его историческую перспективу, которую видит в идее всемирности.³

Предмет сравнительного изучения литератур – это не только взаимосвязи национальных литератур, общее и особенное в их историческом развитии. Это и «изучение процесса влияния и проникновения одной литературы в другую» и «раскрытие в них тех общих исторических и историко-литературных закономерностей, которым были подчинены и эти литературы» (В.М. Жирмунский), и усовершенствование метода сравнительного анализа; это рецептивная эстетика, контактология, типологические схождения, константология, имагология, а также изучение истории и современного состояния компаративистики, метакомпаративистика. На данном этапе развития этой науки все чаще предметом исследования сравнительной литературы становятся проблемы литературных идей, международная литературная критика, связи литературы и других наук, история развития литературы, осознание

³ <https://vikidalka.ru/3-24230.html>

интернациональной литературы и т.д. В научной традиции, восходящей к трудам А.Н.Веселовского, основной круг вопросов сравнительного литературоведения принято именовать «исторической поэтикой».

Сегодня можно говорить об общих методологических подступах к решению этой проблемы. Процесс глобализации ставит гуманитарную науку перед необходимостью ускорить этот процесс. Достаточно молода как наука, *литературоведческая компаративистика* столкнулась с проблемой терминологического разночтения. Литературоведческая компаративистика находится в процессе выработки *общей терминологической базы*, в процессе стабилизации терминологического аппарата. У исследователей разнится содержательный план понятий: к синонимам понятия «сравнительное литературоведение» относятся словосочетания *литературоведческая компаративистика, сопоставительная литература*, (Родионов В.Г.), компаративистика, сравнительное изучение литератур, но эти и другие так называемые синонимы приводит к разному пониманию предмета науки.

Синонимы, обозначающие данное (или сходное) направление литературоведения: сравнительно-историческое изучение литератур, сравнительное литературоведение, литературоведческая компаративистика (от лат. *comparativus* – сравнительный) имеют соответствующие иноязычные термины: *littérature comparée* (фр.); *vergleichende Literaturwissenschaft, vergleichende Literaturgeschichte* (нем.); *comparative literature* (англ.); *letteratura comparata* (ит.); *literaturā comparatā* (рум.); *literatura comparada* (исп.) и др.

Если взять за основу компаративизм (*comparativus*) как раздел науки о литературе, изучающий сходства и различия, связи и взаимовлияния литератур стран и народов мира (М.П.Алексеев, А.П.Белецкий, Н.К.Гудзий, В.М.Жирмундский, Н.И.Конрад, В.Ф.Шишмарев), то можно определить одной из целей современной компаративистики в литературоведении создание нового терминологического аппарата, где могли бы сосуществовать *старые нормы и современные*, образованные в переходные периоды, когда меняется культурологическая картина мира. «Сравнительное литературоведение, или литературоведческая компаративистика, – одно из ведущих направлений в современной филологии, отвечающее духу интеграционных процессов в мировой литературе и культуре в целом», – отмечают профессора МГУ В.Б. Катаев и Л.В. Чернец. Евгений Винокуров называет этот процесс «взаимопроникновение культур», который существует как факт историче-

ский, так как между национальными литературами «не может быть перегородок». Многие ученые (Ю.И. Минералов, А.Я. Эсалнек, Л.В. Чернец и др.) соединяют термины *сравнительное литературоведение* и *литературоведческая компаративистика*. Но Игорь Шайтанов отстаивает проявление чёткости в употреблении любых терминов, так как «термин, осмысленно употребленный, представляет исследуемый предмет в свете той или иной теории.»⁴ Особую трудность в понимании и оперировании этими терминами представляет еще и тот факт, что существует расхождение в понимании данных понятий в западно-европейских, славянских и восточных теоретических школах, такое положение связано с традиционным употреблением понятия, религиозными и мифопоэтическими концепциями, затрудняющими поиск общего знаменателя.

Что касается вопросу о терминологии в статье «К вопросу о современных тенденциях в литературной компаративистике» коллеги Сары Османлы, которой мы опонируем, то следует отметить тот факт, что как в названии, так и в ключевых словах и на протяжении текста статьи автор вносит путаницу в терминологию, определяя литературоведческую компаративистику (т.е. литературоведческую науку) «литературной компаративистикой» (в названии статьи, имеет место сужение поля действия), «*сравнительное литературоведение, компаративистика*» в ключевых словах, и, хотя профессор С.Османлы пишет о свободном, синонимичном использовании термина «компаративистика» на паритетных началах со «сравнительным литературоведением» (стр.2), автор отдает предпочтение термину «сравнительное литературоведение» (стр.3,4.), которого использует чаще других синонимичных.

В настоящее время происходит *деконструкция* старой терминологической базы, созданной в советское время, она считается устаревшей, не отражающей современные изменения в науке и культуре. Думается, что термин «литературоведческая компаративистика» может стать общим знаменателем, под которым исследование и изучение литературных явлений станет многогранным по своей форме и полицентричным по своей диалогичности, т.к. в компаративистике *диалогичный метод* приходит на смену сравнительно-историческому методу, который теряет свои позиции. Именно по этой же причине современ-

⁴ Шайтанов Игорь Олегович, Триада современной компаративистики: глобализация – интертекст – диалог культур, Вопросы литературы, 2005, №6, <https://voplit.ru/article/triada-sovremennoj-komparativistiki-globalizatsiya-intertekst-dialog-kultur/>

ное литературоведение отходит от принципов, разработанных в советское время – оно слишком традиционно, тогда как сейчас целесообразно говорить о диалогичности литератур, интертекстуальности, инаковости *Другого*, международных взаимовлияний, глобализации и т.д.

Литературоведческая компаративистика как отрасль любого национального литературоведения переживает сейчас сложный период развития, который характеризуется сменой «научных парадигм». Современная литературная парадигма предполагает наличие **равноправного диалога разных национальных литератур на основе полицентризма**. Этническое, религиозное и культурное разнообразие подкрепляет идею универсальной идентичности, хотя существует мнение, что равноценным не может быть диалог между национальными литературами, находящимися на разных этапах культурного развития. Однако подобного типа диалог актуален и необходим, так как является залогом интеграции в единое литературное пространство. Единство общеевропейского/мирового литературного пространства не предполагает однокачественности. Современное культурное разнообразие и глобализация придают диалогу национальных литератур особое значение, национальные литературы включаются в единую динамическую макросистему мирового литературного пространства. Национальные литературы постсоветского пространства стоят перед необходимостью решения ряда проблем: национальная самоидентификация, глобализация и рыночная конкуренция, что влияет на общую картину межнациональных литературных отношений и на литературоведческую компаративистику как науку, в частности. На смену научных парадигм влияет множество факторов: социокультурный контекст, все более нарастающее влияние междисциплинарных подходов, усиливающее взаимовлияния различных культур, развитие технологий, интермедийность, интернет, глобализация. Происходит переход к новой (точнее – обновленной, Л.Б.) методологии, считает Н.Галай,⁵ которая должна убирать все устаревшие нормы и должна соответствовать новой парадигме и изменениям; создается новая (обновленная – Л.Б.) научная теория, которая обладает принципиально иным содержанием, включает в себя как старые, так и новые нормы или парадигмы. Процесс взаимопроникновения литератур приобретает грандиозные масштабы и эти новые тенденции, которые формируются в современной науке, должны

⁵Галай К.Н, Некоторые понятия литературоведческой компаративистики, <https://cyberleninka.ru/article/n/aktualnye-problemy-literaturovedcheskoy-komparativistiki>,

взаимодополнять друг друга, то есть в различных отраслях науки должна быть *диалогическая установка*, которая влечет за собой разрушение старых систем понятий и категории.

Отсюда вытекает возможность определения по крайней мере двух методологически важных принципов, о которых достаточно часто говорят сегодня, – принципа междисциплинарности и принципа интеграции. Интегрирующим началом, как нам кажется, может стать интеграция разнопредметных знаний (М. Н. Берулава, В. Н. Максимова, Л. В. Тарасов и др.) и текстологический подход, основанный на идеях аксиологии и «глубокой семиотики» (термин Г.Л. Тульчинского) – семиотики онтологических смыслов. Интегративный метод, позволяющий использовать данные из различных областей гуманитарного знания применительно к решению задач литературоведческой компаративистики, сравнительно-исторический метод, дающий возможность рассмотреть различные стадии и этапы в процессе формирования культурного пространства исследуемых регионов, литератур, культур, архетипов, культурно-типологический метод, позволяющий выстроить культурно-исторический тип цивилизации и выявить взаимосвязи между различными категориями мировой, национальной и региональной культуры и историко-генетический метод, способствующий выявлению истоков и особенностей регионального/национального «культурного кода» помогут нам определить существующие связи между процессами этнической, литературной и культурной самоидентификации, истолковать основные векторы их динамики, объяснить истоки гетерогенности исследуемых литературных и культурных пространств.

Литературоведческая компаративистика становится *междисциплинарной* областью, в которой «изучают литературу через национальные границы, через периоды времени, через жанры, через границы между литературой и другими искусствами.»⁶ В противовес ее узкой литературности возникает широкий культурный (культурологический) подход, объявляющий литературу *лишь одним из текстов* и распространяющий в то же время характерный для нее текстуальный подход на все пространство культуры. (И.Шайтанов) Литературу как искусство нередко сравнивают в контексте интермедиальности с музыкой, живописью и другими несловесными искусстваами методом сравнения - одного из эффективнейших методов литературоведческого анализа. В Пермском университете на разных кафедрах в период 2009-2017 раз-

⁶ Там же.

вивались несколько литературоведческих направлений, представляющих компаративистские подходы к изучению проблем взаимодействия искусств: «типологические подобия» литературы и живописи (Н. В. Гашева); литература и искусство в символическом пространстве культуры (В. В. Абашев); образы произведений визуальных искусств в литературе, или экфрасис (Н. С. Бочкарева), как «вербальное изображение визуального изображения» (Дж. Хеффернан) и «воспроизведение одного искусства.» При кафедре мировой литературы и культуры создана Лаборатория сравнительно-исторических исследований и культурных инноваций, на базе которой собирается библиотека интермедиальных исследований и материалов и поддеживается основная научная проблема – «исследование закономерностей мирового литературного процесса в его основных проявлениях – эстетических системах, жанрах, поэтике, во взаимодействии с другими искусствами, с общим культурным контекстом.»⁷

Сейчас процесс синтеза искусства заметно ускорился и усложнился, наблюдается тенденция к технизации искусства, появляются гибридные тексты. Как отмечает М.В. Толстанова: «... сегодня уже нельзя писать о той же литературе, не разбираясь в социологии, философии культуры, истории, антропологии или даже экономике.»⁸ В этом контексте нельзя не затронуть «вопрос о глобализации – процессе всемирной интеграции и унификации, которая оказывает самое непосредственное влияние на литературу, искусство, культуру и другие гуманитарные науки, ставит под вопрос их существование в прежнем виде»⁹ и ведет прежде всего к междисциплинарности и интеграции в исследованиях литературоведческой компаративистики.

Сопоставление литератур, проводимое с целью обнаружения их сходства, приводит к выявлению специфических черт каждой из них. Предметом сравнительного изучения, по мнению многих исследовате-

⁷ Н. С. Бочкарева, И.А. Новокрещенных, Проблемы взаимодействия литературы и других искусств в контексте интермедиальности (опыт кафедры мировой литературы и культуры пермского государственного национального исследовательского университета), Вестник Пермского университета. Российская и зарубежная филология, 2017. Том 9. Выпуск 2

⁸ Толстанова М.В. Влияние глобализации на сферу литературы и науки о ней / М.В. Толстанова// Постсоветская литература и эстетика транс-культурации: жить некогда, писать ниоткуда. - М., 2004.

⁹ Галай.Н К., Актуальные проблемы литературоведческой компаративистики, <https://cyberleninka.ru/article/n/aktualnye-problemy-literaturovedcheskoy-komparativistiki>

лей (таких как Н.И. Конрад, В.М Жирмунский и др.), могут считаться *национальные литературы* и их связи, а также внутринациональные связи между литературами одной страны независимо от того, создаются ли они на диалектах или на одном для всех литературном языке. Литературы всегда развивались, заимствуя друг у друга сюжеты, темы, мотивы, идеи. Как показал Н.И. Конрад, «сквозные процессы» происходят в мировой литературе с такой же обязательностью, как в истории. Вот почему развитие и самобытность национальной литературы могут быть выявлены лишь при сравнении с другими литературами, т.е. в общем контексте мировой литературы.

Автор С.Османлы в статье поднимает вопрос о национальных литературах, и останавливается вскользь на истории азербайджанского сравнительного литературоведения в частности, отмечает труд Ф.Кочарли «Литература азербайджанских татар» (1903) как начало азербайджанской литературоведческой компаративистики, напоминает публикации М.Арифа, М.Рафили, А.Агаева 30-40-х годов, которых определяет как «спорадические»; отмечает тот факт, что «развитие шло по нарастающей», что появилось «достаточное количество публикаций, защищенных диссертаций за указанный период», но не приводит ни одного названия исследований или имен авторов. Автор статьи отмечает «усиление западного контекста в изучении интересов русской литературы, не говоря уже о такой константе, как межславянские связи» (стр. 4), но не развивает проблематику и суть *усиления западного контекста и межславянских связей* в русской литературе.

Изучая проблемы сравнительно-типологических связей между национальными литературами, автор обращает внимание на развитие «евразийских идей исторически закономерного и плодотворного культурного сотрудничества Востока и Запада», даже предостерегает от *азияцентризма* и отмечает существующую тенденцию о том, что «основные духовные, культурные ценности Запад перенял у Востока», тенденция, которая в последнее время получила особое распространение -, по мнению автора. (стр.5)

В данном контексте отметим, что сравнительное литературоведение «изучает международные духовные связи (*relations spirituelles internationales*), фактические взаимоотношения, существовавшие между Байроном и Пушкиным, Гёте и Карлейлем, Вальтером Скоттом и Виньи, между произведениями, душевными стремлениями (*inspirations*) и жизнью писателей, принадлежащих к разным литерату-

рам», – пишет крупнейший французский компаративист М.Ф. Гиара¹⁰, тем самым подтверждая, что на современном этапе развития литературоведческой науки данная отрасль литературоведения занимает по-прежнему ведущее положение. Изучаются также сходные явления в литературах, универсальные понятия и категории такие как архетип, диалог, типы художественного сознания. Можно наблюдать усвоение новых интертекстуальных методик, ставших особенно актуальными сейчас. Особое внимание уделяется способам анализа образа «чужого» в произведениях художественной литературы.

Необходимо отметить, что литературоведческая компаративистика западного и восточного образца также обладает своими специфическими особенностями, знание их способствует ускорению взаимоотношений между национальными литературами, сохраняющими национальную самобытность, открытыми к диалогу, особенно между теми литературами, в которых наблюдаются аналогичные процессы (постсоветские, западноевропейские, восточные, азиатские, кавказские и др.).

Современная литературоведческая компаративистика, кроме неизбежной *ломки* художественного сознания и поисками новых средств выразительности, связана с изменением понимания следующих, на первый взгляд традиционно существующих теоретических констант: национальная литература, национальная картина мира, национальная идея, межнациональный и внутринациональный диалог индивидуальных творческих поисков и литератур, макро и микромир в аспекте единого мирового литературного пространства. На первый взгляд может показаться, что эти проблемы получили теоретическое определение в работах известных ученых (Г.Н.Поспелов¹¹, М.М.Бахтин¹², Г.И.Ломидзе, В.Е.Хализев). Однако они получают новое наполнение в современной ситуации смены вектора отношений Запад-Восток, Восток-Запад, так как связаны с поисками путей интеграции национальных литератур и культур в единое европейское культурное пространство. Авторы опираются на константы, на те самые концепты

¹⁰ М.-Ф. Guyard. La litterature comparee. Paris, 1958 (изд. 2, 1961), стр.5.

¹¹ Проблемы исторического развития литературы. М.: Просвещение, 1972; «Введение в литературоведение», 1976, 2-е изд. 1983, 3-е изд. 1988; Стадиальное развитие европейских литератур. М. 1988.

¹² Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. Рабле и Гоголь (Искусство слова и народная смеховая культура). — М.: Языки славянских культур, Эстетика словесного творчества / Походаев В. С.. — Москва: Искусство, 1986, Вопросы литературы и эстетики.— М., 1975.

культуры, которые являются *национальными* концептами. И главным из них является *мифологизм* мышления русского, болгарина, румына, азербайджанца, потому что он опирается на концепты того самого *национального* мифологического мышления. М.Бахтин предполагал первичность диалога по отношению к тексту, но современные теории текста расширяют представление о диалоге как части текстапорождения, расширив, тем самым, и возможности литературоведческой компаративистики.

С национальной идеей и национальной идентичностью автор статьи С.Осмалы связывает проблему эмигрантской литературы и вопрос о ее национальной идентификации, более того, разделяет национальную принадлежность писателя от национальной идентификации его творчества: *«вопрос о национальной идентификации эмигрантской литературы не так уж прост. Более того – вовсе не прост. Одно дело – национальная принадлежность писателя, другое – национальная идентификация творчества, что связано с такими глубинными вопросами, как принадлежность творчества к тому либо иному литературному процессу, национальное самоощущение автора, психология творчества, соотношенность с литературной традицией, влияние общественно – литературной среды, ассимиляция и т.д.»* (стр.6), (подчеркнуто нами – Л.Б.). Считаем это утверждение дискуссионным, даже ошибочным. По нашему мнению, в творчестве любого писателя (и эмигранта в том числе) такая важная социальная категория как *национальная принадлежность* дополняется одной из ключевых категорий литературоведческой имагологии – категорией *национальной идентичности* – и ни один литературный процесс или влияние общественно-литературной среды не способны изменить национальную идентификацию творчества автора. Главное – чтобы автор был *национально мыслящим* художником.

С понятием национальной идентичности тесно связаны в литературоведческой компаративистике такие категории, как литературный этнообраз, аутообраз, аутостереотип, метаобраз. По оценке Н.Ю.Желтовой, «в литературе национальная идентичность может проявляться в форме моделируемой автором этнодействительности, выраженной в различных комбинациях этнообразов.»¹³ Действительно, в рамках творчества конкретного писателя национальная идентичность может обнаруживать себя сразу на нескольких уровнях: автора, героя, читательского восприятия. Однако «как в художественном, так и в

¹³ Желтова Н.Ю. Проза первой половины XX века: поэтика русского национального характера. Тамбов: Изд-во ТГУ им. Г.Р.Державина, 2004. С. 289-290,

публицистическом произведении, именно автор является создателем этнической картины мира.»¹⁴ Творческое видение писателя обуславливается целым рядом составляющих, таких как национальная принадлежность, жизненный опыт, эмоциональное состояние. Одним из продуктивных способов авторской этноидентификации является инаковость,¹⁵ противопоставление «своего» «иному», иногда даже «чужому», в разножанровых произведениях.

Национальная идея имеет и религиозный аспект, так как вероисповедание является мощным *этноконсолидирующим фактором*. Вера, геополитика и национальная идея создают единство национальной концептосферы. Наблюдаются сегодня разнокачественные векторы этих отношений. И в то же время, это очень актуальная проблема, потому что земля у нас одна, космос у нас один, и работы подобного рода, проблема, которую мы сегодня ставим, говорит о возможности сближений разных религиозных концепций – Востока и Запада, славянского и неславянского мира, европейского мира – в единое мировое пространство, которое в свое время еще А.Н.Веселовский определил как «единый хор мировой литературы».

Состояние полицентричного диалога и тенденции его развития на уровне литературоведческой компаративистики Запада и Востока – проблема перспективная. Сегодня можно говорить об общих методологических подступах к решению этой проблемы. Процесс глобализации ставит гуманитарную науку перед необходимостью ускорить этот процесс. Общеметодологическую базу этого диалога создает современная литерату-

¹⁴<https://www.dissercat.com/content/problema-natsionalnoi-identichnosti-v-proze-ai-kuprina>

¹⁵ Бинарная оппозиция «Я» – «Другой», «Я» - «Иной», «Свой» - «Другой», «Свой» - «Иной», согласно которой «Я» – это субъект, воспринимающий «Другое» / «Иное» – реальность, отличающуюся от «Я», служит не только способом постижения «Иного»/«Другого», но коренится в основе нашего самосознания, которое осуществляется через восприятие и осознание себя («Я») как «Я-Другого-Иного» (но не «чужого»). Реальность Я-Другой указывает на *инаковость* и пробуждает интерес Я к Другому/Иному, а реальность Я – Чужой указывает на *чуждость*, что может стать барьером к восприятию Другого/Чужого.

Можно считать, что изучение азербайджанцев как *образа Другого* началось еще при правлении Узуна Хасана. Очерк путешествий Катерино Дзено (итал. Caterino Zeno; 1440-е — 1490-е), венецианского путешественника, дипломата и писателя, который в 1472 году отправился послом Венецианской республики к султану Узуну Хасану, составленный по его письмам, был опубликован под названием «*Dei commentary del viaggio di Persia di Caterino Zeno*» в 1558 году в Венеции.

роведческой компаративистики. Однако литературоведческая компаративистика западного и восточного образца также обладает своими специфическими особенностями, знание их способствует ускорению взаимоотношений между национальными литературами, сохраняющими национальную самобытность, открытыми к диалогу, особенно между теми литературами, в которых наблюдаются аналогичные процессы (постсоветские, западноевропейские, восточные, азиатские и др.).

Диалог литератур сегодня сближается с социологией и лингвистикой (Ю.Хабермас, К.Апель, Ю.Кристева), предполагает наличие концепции интертекстуальности, семиотики. Диалог национальных литератур не может рассматриваться сегодня только в аспекте литературы: диалог создает для каждой из них герменевтическую ситуацию, в которой осуществляется самопознание и происходит понимание *Другого*. Современная интеграция в области искусства предполагает введение данного понятия с точки зрения регионоведения, этнософии, как и других аспектов полицентризма. Существуют стереотипы традиционные, которые должны быть сегодня рассмотрены с точки зрения деидеологизированного полицетрического пространства. Почему мы обращаем внимание именно на этот аспект? Потому что диалог – это диалог Запада, Европы с Востоком и с постсоветским восточным пространством, на который одновременно влияют **два фактора**: с одной стороны советскость, то, что мы называем социалистической методологией, базой, а с другой стороны – национальный менталитет, который является архетипом национального мышления

Полицентризм как основное понятие антропологии в современной теоретической поэтике приобретает значение равноправного диалога культур и литератур, предполагает необходимость усиления влияния и «раскрепощения» национальных культур и литератур в качестве активных субъектов межкультурного диалога, который должен вестись на уровне сопоставительных систем и обеспечения прав культур и литератур при решении общих задач.

Ученые-литературоведы середины XX в. подчеркивали необходимость отойти от «европоцентризма» и сформировать всеобщую мировую историю литературы. В этом смысле мы рассматриваем *полицентризм* как *отход от европоцентризма*, а отход от европоцентризма как отход от права европейцев переделать все человеческие сообщества на свой манер. Запад, «Другая Европа» («Other Europe»), рожденная после Ялтинской конференции стал означать все прогрессивное в

истории человечества, он стал источником универсальных ценностей, эталоном и образцом, хотя существуют и другие модели общественного развития: ориентализм, евразийство, азиатство. Игнорируя культурный плюрализм современных обществ, теоретики европоцентризма провозглашают западную культуру уникальной. В условиях новых глобальных тенденций мирового развития каждая цивилизация – африканская, буддистская западная, исламская, индуистская, синская, православная, южноамериканская, японская – самодостаточна, отличается своеобразием и историческим опытом и должна развиваться через самопознание населяющих ее народов и тем самым осуществлять свое предназначение на Земле: самосовершенствоваться, учиться друг у друга, перенять опыт других, открыть, изучить и познать для себя *Другого*. В условиях глобального коммуникационного сообщества, когда информация является определяющим фактором воздействия, изучение образа *другого* особенно актуально. В литературоведческой компаративистике первые высказывания о соотношении «своего» и «чужого» в культуре, о национальном и всемирном принадлежат А. Веселовскому и были зафиксированы в академическом отчете из Праги 29 октября 1863 года.¹⁶

Эту сложную синтетическую категорию образа «другого» изучает имагология, составляющая литературоведческой компаративистики, наука, которая черпает материал из множества источников (языка, искусства, литературы, фольклора, этнографии, этнологии, культурологии, истории, др.), стремится к их обобщению и выработке некой общей парадигмы рецепции «другого» в пространстве того или иного национального сознания.

Еще в -70-ые годы XX столетия румынский исследователь А. Дима в книге «Принципы сравнительного литературоведения» писал: «Изучение межлитературных контактных связей и факторов, выступающих в роли посредников, – знание иностранных языков, книгообмен, знакомство с журналами и газетами, деятельность кружков и салонов, переводы, адаптации и переработки, влияние и источники – приводит к накоплению огромного материала, с помощью которого можно воссоздать – целиком или частично – *синтетический образ различных народов в той или иной литературе мира.*»¹⁷ Конкретного упоминания об имагологии в высказывании нашего ученого нет, но речь идет именно

¹⁶ <https://vikidalka.ru/3-24230.html>,

¹⁷ Дима А. Образ иностранца в различных национальных литературах// Дима А. Принципы сравнительного литературоведения. М., 1977. С. 149,

о ней. Первоначально задачей имагологии виделось «исследование в литературе образа другой страны, образа инонациональной культуры, объяснение его происхождения и влияния», в том числе и во *внелитературных* областях. В роли «посредников» Александру Дима перечисляет: знание иностранных языков, книгообмен, журналы и газеты, то есть СМИ, деятельность кружков и салонов, переводы, адаптации и даже переработки художественных текстов.¹⁸

Интересную мысль в этом плане выражает Даниель Анри Пажо, основоположник нового направления современной имагологии – *культурная иконография*¹⁹ («*imagerie culturelle*» – от фр. «*imagerie*» – производство картинок, гравюр; совокупность образов; обработка, техника получения изображений),²⁰ который призывает *не отделять изучение образа «другого» в литературе от исследования ментальных структур* (культурных моделей, ценностных систем, свойственных изучаемой культурно-исторической эпохе). Цель «культурной иконографии» – изучить сложный механизм формирования имиджей, образов «чужого» (и «инострого», добавим мы) под воздействием политических, исторических, экономических, социокультурных и прочих факторов. Д.-А.Пажо предлагает расширить структурно-тематический и семантический анализ национального образа, воплощенного в литературе, за счет исторической методологии. Более того, он полагает, что рассмотрение литературных текстов должно быть дополнено анализом *иных* текстов культуры, для того чтобы сопоставить литературную интерпретацию с *социокультурным контекстом конкретной эпохи. Комплексная интерпретация национального*, по его убеждению, будет способствовать возрождению науки об истории идей, углублять познание идеологии общества, аксиологических систем, культурных ментальностей.²¹

Мы думаем, что именно в контексте *комплексного, холистического* познания *Другого* должен развиваться культурный плюрализм

¹⁸ В смысле «посредников» теория А. Димы перекликается с теорией Даниеля Анри Пажо

¹⁹ Его основоположником является французский литературовед Даниель Анри Пажо, который разработал «трансдисциплинарный» метод и обосновал необходимость модернизировать компаративистику последних десятилетий XX в. путем ее сближения с культурной антропологией и историей идей.

²⁰ Маршуба Д. А. Проблема классификации сфер исследования в имагологии // Молодой ученый. — 2015. — №6. — С. 532-535. — URL <https://moluch.ru/archive/86/16143/> (дата обращения: 29.04.2019).

²¹ О.Ю.Поляков Принципы культурной имагологии Даниэля-Анри Пажо, Филология и культура, Казань, 2013,

современных обществ, а **полицентризм** и **диалог** должны стать связующими звеньями между постепенным преодолением чуждости «Другого» и переходом к восприятию «Другого» как самоценного и самодостаточного феномена, в том числе и в литературоведческой компаративистике.

Одним из практических результатов обновления литературоведческой компаративистики является библиография по данному направлению, те научные исследования, (монографии, статьи, диссертации, учебные пособия и др.). Библиографический список источников и литературы данного направления огромен. Это не только традиции русской/советской/российской науки в данной области знания (труды А.Н.Веселовского, В.М.Жирмунского, М.П.Алексеева, Н.И.Конрада и др.), вошедшие уже в историю этой науки и ставшие ее «золотым фондом», но и работы словацкого литературоведа-компаративиста Д. Дюришина *Теория сравнительного изучения литературы* и румынского ученого А.Димы *Принципы сравнительного литературоведения*, которые упоминаются в нашем исследовании, и множество еще других серьезных работ, как в мировом научном пространстве (европейском, американском, китайском, индийском), так и в российском и азербайджанском научном поле; эти работы пополняют копилку компаративистики каждый год. Так, теоретик перевода и специалист по сравнительному литературоведению Сьюзен Басснетт (Susan Bassnett), занимающаяся и сравнительными культурологическими исследованиями, в своем крупном научном труде *Comparative Literature* (2006) на основе изучения ряда тематических исследований и новых теоретических разработок рассматривает современное состояние сравнительной литературы во всем мире в 1990-е годы.

Обширная антология классических эссе и важных недавних заявлений о миссии и методах сравнительного литературоведения Princeton Sourcebook in Comparative Literature (2009) – это новаторская коллекция объединяет тридцать два произведения, начиная с фундаментальных высказываний Гердера, мадам де Сталь и Ницше и заканчивая работами ряда наиболее влиятельных компаративистов, пишущих сегодня, включая Лоуренса Венути (Lawrence Michael Venuti), Гаятри Чакраворти Спивака (*Gayatri Chakravorty Spivak*) и Франко Моретти (Franco Moretti). В антологию собраны манифесты, контраргументы и дискуссии о литературоведческой компаративистике ученых и критиков из Соединенных Штатов, Европы, Азии, Африки и Латинской

Америки, дающие уникальный обзор сравнительных исследований в мировом масштабе. Принстонский справочник по сравнительному литературоведению (придерживаемся терминологии из названия антологии) помогает читателям ориентироваться в быстро развивающейся дисциплине в драматически меняющемся мире, поскольку его подборка охватывает период от начала сравнительного изучения литератур до интенсивных теоретических исследований и современных дискурсов о мировой литературе последних лет.

Междисциплинарные изменения в сравнительной литературе исследуют направления, принятые сравнительной литературой в последние годы, и отображают происходящие сдвиги в парадигмах. Альтернативные дискурсы сравнительной литературы исследуются в монографии Ramakrishnan E. V. *Interdisciplinary Alter-Natives in Comparative Literature* (2013) со ссылкой на продолжающиеся дебаты о мировой литературе, современных интерпретаций канона, диалектику сопротивления, воплощенную в культурных произведениях региона, в устной и перформативной традициях. Автор обсуждает проблемы и возможности, связанные с появлением таких областей, как Культурология, Постколониальные исследования, Гендерные исследования, Переводоведение, подчеркивая необходимость превращения сравнительной литературы в дисциплину, способную справиться с кризисом гуманитарных наук в XXI веке.

В русскоязычном пространстве Ю.И. Минералов в учебном пособии «Сравнительное литературоведение» (2010) рассматривает контактные связи и типологические схождения в литературе, понятия литературного мотива, внутренней формы, стиля, проблемы поэтики сюжетов, композиции, художественного синтеза, сравнительного стиховедения. В пособие включены культурно-исторические материалы, которые дополняют изложенный материал.

«Зачем сравнивать? Компаративистика и / или поэтика»¹ спрашивает Игорь Шайтанов в одноименной статье. Венгерский ученый Иштван Фрид в статье «Сравнительное литературоведение и междисциплинарность» пытается найти соприкосновение между историзмом и научным направлением, он обращает внимание на компаративистику различных школ и направлений, а Камилль Дюмули в научном труде «Сравнительное литературоведение, философия и психология» (2005), исследует взаимодействие литературы с философией и психологией.

Вместе с тем, автор оппонируемой нами статьи С. Османлы в своем исследовании ссылается на две-три статьи пятнадцатилетней давности, на программы основных лекционных курсов по специализации «Сравнительное литературоведение» МГУ 2001 (!) года, а очерки русско-азербайджанских литературных взаимосвязей Гасана Гулиева «Связь времен и литератур», вышедшие в 2007 году, автор считает «монографией» «недавно» увидевшей свет. Более того, ссылаясь на программы лекционных курсов МГУ, автор «определяет» «основные векторы сравнительного изучения русской литературы»: *«Выше, со ссылкой на программы лекционных курсов МГУ по специальности «Сравнительное литературоведение» были отмечены основные векторы сравнительного изучения русской литературы: контекст европейской литературы, взаимодействие литератур Западной Европы, России, Америки, межславянские контакты, зарубежная русистика, типология западной и восточной литератур.»* (стр. 8).

Что касается научных форумов, автор, в основном, опирается на материалы нескольких международных конференций, некоторые из них двадцатилетней давности: конференция «Сравнительное литературоведение», организованной филологическим факультетом МГУ в конце 2001 года, международные конференции по сравнительному литературоведению, состоявшиеся в 2004 и 2006 годах в Бакинском Славянском Университете, межвузовская конференция «Поэтика и компаративистика» в Коломенском государственном педагогическом институте в 2004 году. (стр. 7, 9)

Однако, в научном поле литературоведческой компаративистики имели место значимые научные события, материалы которых могли бы стать программными в исследовании современных тенденций литературоведческой компаративистики. Это не только Конгресс компаративистов в Эдмонте (1993) с его программным докладом «Сравнительная литература на рубеже веков»,²² поддерживающий мультикультурную ориентацию этой дисциплины, но и Всемирный конгресс компаративистов в Японии (г.Фукуока, 2018), русско-французский коллоквиум «Транснациональная история компаративизма: Сравнительно о сравнительном литературоведении» (Москва, ИМЛИ РАН, 3—4 октября

²² В сборнике Comparative Literature in the Age of Multiculturalism, Bernheimer, Chasler, The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London, 1995, <https://jhupbooks.press.jhu.edu/title/comparative-literature-age-multiculturalism>,

2011 г.),²³ XXVI конференция по компаративистике «Диалог философских культур и становление трансверсальной философии» в рамках дней Петербургской философии (2009), конференция «Русская литература в компаративной перспективе» с интересной, на наш взгляд, секцией «Компаративистика: русская литература в кросс-культурной перспективе» (25 ноября 2017). II Национальная научно-практическая конференция с международным участием «Компаративистика на современном этапе: теория и практика»²⁴ (2020) была посвящена теоретическим проблемам сравнительного литературоведения, взаимодействию культур, языков, литератур в условиях глобализации, вопросам перевода, сопоставительному сравнению фольклора разных этносов, вопросам рецепции русской литературы за рубежом, преподавания русского языка и литературы в Польше и США. Материалы этих и других научных площадок (II Международный конгресс по цивилистической компаративистике «Роль человека в современном обществе»,²⁵ 2020, Дни компаративистики – 2019) могли бы придать статье аргументированность, логичность и глубину, обосновать научную позицию автора С.Осмалы доказательными фактами, которые бы привели к интересным результатам исследований.

Что касается научно-технического оформления статьи, отметим, что не все цитируемые или упомянутые в статье научные материалы включены в библиографический список (выступление Р.Уэллек на конгрессе Международной ассоциации компаративистов в 1958, доклад А.Смирнова на международной конференции «Сравнительное литературоведение», МГУ, 2001г, как и материалы самой конференции, труд Ф.Кочарли «Литература азербайджанских татар» (1903)²⁶, публикации М.Арифа, М.Рафили, А.Агаева 30-40-х годов и др. Не ука-

²³ <http://www.intelros.ru/readroom/nlo/118-2012/17409-rusko-francuzskiy-kollokvium-transnacionalnaya-istoriya-komparativizma-sravnitelno-o-sravnitelnom-literaturovedenii-moskva-imli-ran-34-oktyabrya-2011-g.html>

²⁴ <https://petsu.ru/news/2020/92336/itogi-konferentsii-k#t20c>

²⁵ <https://www.msal.ru/news/ii-mezhdunarodnyy-kongress-po-tsivilisticheskoy-komparativistike-rol-cheloveka-v-sovremennom-obshche/>

²⁶ Кочарлинский Ф. Литература азербайджанских татар.-Тифлис, 1903. Кочарли Ф. История азербайджанской литературы, т. 1.-Баку, "Злм", 1981 /на азерб.яз./.

заны труды Н.И.Конрада и В.М.Жирмунского о европоцентризме, а также труд В.М.Жирмунского о романическом эпосе Низами²⁷.)

Успех любой научной работы и результативность используемых методов исследования находится в прямой зависимости от глубины анализа конкретного литературного материала, от умения исследователя правильно квалифицировать отдельные художественные средства и приемы, литературные эпохи и направления, концепты и феномены, придерживаться принципа последовательности в изложении материала и четкости формулировок, не пренебрегать письменным оформлением цитат, источников, имен и, в конечном итоге, мыслей. Хочется верить, что статья доктора филологических наук Сары Осмалы «К вопросу о современных тенденциях в литературной компаративистике» найдет своего читателя.

Литература

На языке статьи:

- Сара Осмалы «К вопросу о современных тенденциях в литературной компаративистике»
1. Аминева В.Р. *О категориях сопоставительного литературоведения* // Сопоставительная филология и полилингвизм. Казань, 2003, [Электронный ресурс]: URL: <http://www.ksu.ru/fil/kn1/index.php?sod=0>, (Дата обращения 29.0.2021)
 2. Бочкарева, Н. С. И.А. Новокрещенных, *Проблемы взаимодействия литературы и других искусств в контексте интермедиальности* (опыт кафедры мировой литературы и культуры пермского государственного национального исследовательского университета), Вестник Пермского университета. Российская и зарубежная филология, 2017. Том 9. Выпуск 2
 3. Галай К.Н., *О некоторых понятиях литературоведческой компаративистики*, [Электронный ресурс]: URL <https://cyberleninka.ru/article/n/-nekotorye-ponyatiya-literaturovedcheskoy-komparativistiki>, (Дата обращения 29.01.2021)
 4. Галай К.Н., *Актуальные проблемы литературоведческой компаративистики*, [Электронный ресурс]: URL(Дата обращения 29.01.2021)
 5. Дима А., *Образ иностранца в различных национальных литературах*// Дима А. Принципы сравнительного литературоведения. М., 1977.

²⁷ В.М.Жирмунский, Средневековые литературы как предмет сравнительного литературоведения, (Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. - Т. XXX. Вып. 3. - М., 1971. - С. 185-197), <http://svr-lit.ru/svr-lit/articles/zhirmunskij-srednevekovye-literatury.htm>

- [Электронный ресурс]: URL <http://sbiblio.com/biblio/archive/dima - princiipi/01.aspx> (Дата обращения 29.01.2021),
6. Дондокова М. Ю., *Проблемы сравнительного литературоведения в национальных литературах*, Вестник Бурятского государственного университета. Педагогика. Филология. Философия, 2010, [Электронный ресурс]: URL <https://cyberleninka.ru/article/n/problemy-sravnitel'nogo-literaturovedeniya-v-natsionalnyh-literaturah> (Дата обращения 27.01.2021)
 7. В.М.Жирмунский, *Средневековые литературы как предмет сравнительного литературоведения*, (Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. - Т. XXX. Вып. 3. - М., 1971. , [Электронный ресурс]: URL <http://svr-lit.ru/svr-lit/articles/zhirmunskij-srednevekovye-literatury.htm>, (Дата обращения 29.04.2019)
 8. Желтова Н.Ю. Проза первой половины XX века: поэтика русского национального характера. Тамбов: Изд-во ТГУ им. Г.Р.Державина, 2004. С. 289-290.
 9. Маршуба Д. А., *Проблема классификации сфер исследования в имагологии* // Молодой ученый. — 2015. — №6.
 10. Минералов Ю.И., учебное пособие «Сравнительное литературоведение», Москва, МПГУ, 2010,
 11. Поляков О.Ю., *Принципы культурной имагологии Даниэля-Анри Пажо*, Филология и культура, Казань, 2013,
 12. Поршнева, О.С. *Историческая имагология в современной российской историографии*, [Электронный ресурс]: <http://doc.knigi-x.ru/22istoriya/-569070-1-os-porshneva-istoricheskaya-imagologiya-sovremennoy-rossiyskoy-istoriografii-statya-posvyaschena-analizu-pred.php> (Дата обращения 29.04.2019)
 13. Селитрина Т.Л. *Преемственность литературного развития и взаимодействие литератур*. - М.: Высшая школа, 2009.
 14. Толстанова М.В. *Влияние глобализации на сферу литературы и науки о ней* / М.В. Толстанова// Постсоветская литература и эстетика транскультурации: жить некогда, писать ниоткуда. - М., 2004.
 15. Шайтанов И. О., *Триада современной компаративистики: глобализация – интертекст – диалог культур*, Вопросы литературы, 2005, №6, [Электронный ресурс]. - Режим доступа: URL <https://voplit.ru/article/-triada-sovremennoj-komparativistiki-globalizatsiya-intertekst-dialog-kultur/> (Дата обращения 10.02.2021),

На других языках:

1. Bassnett, Susan Comparative Literature, 2006,
2. Bernheimer, Chasler Comparative Literature in the Age of Multiculturalism, The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London, 1995, <https://jhupbooks.press.jhu.edu/title/comparative-literature-age-multiculturalism>,

3. M.-F. Guyard. La litterature comparee. Paris, 1958 (изд. 2, 1961),
4. Pageaux D.-H. L'imagerie culturelle: de la littérature comparée à l'anthropologie culturelle. - Synthesis. -Bucarest, 1983. - X. - P. 79 - 88.
5. Princeton Sourcebook in Comparative Literature (2009),
6. Ramakrishnan E. V. Interdisciplinary Alter-Natives in Comparative Literature, 2013,

Сайтология

1. <http://www.intelros.ru/readroom/nlo/118-2012/17409-russko-francuzskiy-kollokvium-transnacionalnaya-istoriya-komparativizma-sravnitelno-osravnitelnom-literaturovedenii-moskva-imli-ran-34-oktyabrya-2011-g.html> (Дата обращения 12.02.2021),
2. <https://vikidalka.ru/3-24230.html> (Дата обращения 10.02.2021),
3. <https://petrsu.ru/news/2020/92336/itogi-konferentsii-k#t20c> (Дата обращения 05.02.2021),
4. <https://www.msal.ru/news/ii-mezhdunarodnyy-kongress-po-tsvilisticheskoy-komparativistike-rol-cheloveka-v-sovremennom-obshche/>(Дата обращения 11.02.2021),

Консультируемая литература:

1. Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. Рабле и Гоголь (Искусство слова и народная смеховая культура). — М.: Языки славянских культур, Эстетика словесного творчества / Походаев В. С.. — Москва: Искусство, 1986,
2. Бахтин М.М., Вопросы литературы и эстетики.— М., 1975,
3. Конрад Н.И. Проблемы современного сравнительного литературоведения // Известия академии наук СССР. Отделение литературы и языка/- 1959. - Т. XVIII, Вып. 4. - С. 29,
4. Пospelов Г.Н., Николаев П.А., Волков И.Ф.. Введение в литературоведение. 1988,
5. Пospelов Г.Н., Проблемы исторического развития литературы. М.: Просвещение, 1972; «Введение в литературоведение», 1976, 2-е изд. 1983, 3-е изд. 1988;
6. Пospelов Г.Н., Стадиальное развитие европейских литератур. М. 1988,
7. Ибрагимов М.И. Интердисциплинарность и мультикультурализм в современной литературной компаративистике // III Международные Бодуэновские чтения: И.А. Бодуэн де Куртенэ и современные проблемы теоретического и прикладного языкознания: труды и материалы: в 2 т. / Казан. гос. ун-т; под общ. ред. К.Р. Галиуллина, Г.А. Николаева. - Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2006. - Т. 1. - С. 241-242.

Lyudmila Bejenaru

Xülasə

Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıqda müasir tendensiyalara dair

Müəllif ADU-nun 2019 cu ilin 4 sayılı “Dil və Ədəbiyyat” jurnalının disput bölməsində həmkarı prof. Sara Osmanlının “**Müqayisəli ədəbiyyatşünaslığın müasir tendensiyaları (məsələsinə dair)**” məqaləsini müzakirə edir. Belə ki, müqayisəli ədəbiyyatşünaslıqdakı müasir cərəyanlar barədə fikirlərini bölüşərək, əsasən köhnə terminoloji bazanın dekonstruksiyasına, fənlərarası və inteqrasiya prinsiplərinə, müxtəlif milli ədəbiyyatların polisentrizm əsaslanan bərabər dialoquna yönəlmiş müasir tendensiyalar haqqında bəhs edir. Opponent müəlliflə milli ədəbiyyat və yazıçının milli kimliyi, avrosentrizm kimi ədəbi müqayisəli tədqiqatların vacib məsələlərini müzakirə edir, eyni zamanda polisentrizm və dialoqu “Digər”lərin yadlaşmasının tədricən aradan qaldırılması arasındakı əlaqələndirici vasitə hesab edir. Eyni zamanda, “Digər” in mahiyyət etibarilə dəyərli və özünə yetərli bir fenomen kimi qəbul edilməsinə dair fikirlərini bildirir.

Ludmila Bejenaru

Summary

CURRENT TRENDS IN COMPARATIVE LITERATURE

Taking the opportunity provided by the journal "Language and Literature" of Azerbaijan University of Languages to discuss the article of Professor Sara Osmanli "On the issue of modern trends in Comparative Literature Studies ", the author shares her thoughts on modern trends in Comparative Literature Studies, focusing mainly on the deconstruction of the old terminological base, on the principles of interdisciplinarity and integration, as well as shares thoughts of equal dialogue of different national literatures based on polycentrism. The opponent discusses with the author such important issues of literary comparative studies as national literature and the national identity of the writer, Eurocentrism, and also considers polycentrism and dialogue to be the connecting links between the gradual overcoming of the alienation of the “Other” and the transition to the perception of the “Other” as an intrinsic and self-sufficient phenomenon, from the perspective of comparative literary studies.

Çapa imzalanıb: 18.03.2020.

Format: 70x100 1/16. Qarnitur: Times.

Həcmi: 8,25 ç.v. Tiraj: 300.

Redaksiyanın ünvanı:

Az1014, Bakı şəhəri, R.Behbudov küçəsi, 134. Azərbaycan Dillər Universiteti,
Elm şöbəsi, 302-ci otaq. Tel: +99412 441 22 78 (+257), +99450 486 97 09

Email: adu.dilveedebiyyat@mail.ru

Hörmətli müəlliflər!

Azərbaycan Dillər Universitetinin elmi dövri nəşri olan “Dil və ədəbiyyat” jurnalı Sizi dilşünaslıq, ədəbiyyatşünaslıq, pedaqogika elm sahələri üzrə məqalələr dərc etməyə dəvət edir. Jurnalın ildə 4 nömrəsi nəşr olunur. Məqalələr üç (3) dildə - Azərbaycan, rus və ingilis dillərində qəbul edilir. “Dil və ədəbiyyat” jurnalı yalnız elmi yeniliyi, originallığı ilə seçilən məqalələr dərc edir. Jurnalın “Elmi disput” bölməsində isə filologiya elmləri sahəsindəki əlamətdar hadisələrə dair maraqlı yazılara yer verilir.

Məqaləyə dair tələblər

1. Məqalənin həcmi 6 səhifədən az olmamalıdır.
2. Məqalələrdə müəllif(lər)in adı, soyadı, işlədiyi müəssisə və onun ünvanı, müəllifin elektron poçt ünvanı göstərilməlidir.
3. Məqalələr çap şəklində, elektron daşıyıcıda və e-mail vasitəsilə Microsoft Word formatında (sətirlərarası interval – 1,5, şrift ölçüsü – 14, Times New Roman, kənarlar: sağdan 2 sm, soldan 3 sm, aşağı və yuxarıdan 2 sm) təqdim edilməlidir.
4. Açar sözlər (3-5 söz) üç dildə başlıqdan sonra kursivlə verilir.
5. Məqalələrdə istinad və mənbələrin göstərilməsi vacibdir. İstinad və mənbələr aşağıdakı qaydada göstərilir:
 - a) İstinad olunmuş ədəbiyyatın nömrəsi və səhifəsi mətnin daxilində göstərilir (*Məsələn:* [1] və ya [1, s.119].)
 - b) Eyni mənbəyə təkrar istinad olunarsa, həmin mənbə istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısındakı nömrə ilə göstərilir.
 - c) İstinad olunan mənbə nəşr olunduğu dildə göstərilir. Son 5-10 ildə çap olunmuş əsərlərə üstünlük verilməsi tövsiyə olunur.
6. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyatın siyahısı əlifba ardıcılığı ilə, yaxud mənbəyə mətndə müraciət ardıcılığına görə tərtib olunmalıdır.
Ədəbiyyat siyahısı aşağıdakı kimi verilməlidir:
Kitablar: müəllif, nəşrin adı, nəşr olunduğu yer, nəşr olunduğu il.
Məsələn: Abbasov E.Ə. Mətnin linqvistik təhlili. Bakı: Elm və təhsil, 2017.
Jurnal və ya məcmuələr: müəllif, məqalənin adı, çap olunduğu nəşrin adı, nəşrin №-si, çap olunma tarixi, çap olunduğu səhifələr.
Məsələn: İsmayılı Q.H. İngilis dilində suppletivlik // Filologiya məsələləri. 2016, №1, s.47-56.
Stampe D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago linguistic society, 1976, p. 594-609.
7. Məqalənin sonunda onun yazıldığı dildən başqa iki dildə (Azərbaycan, rus və ya ingilis dillərində) xülasələr verilməlidir. Xülasələr identik və məqalənin məzmununa uyğun olmalı, məqalənin adı tam göstərilməlidir.
8. Hər bir məqalə redaksiya heyətinin rəyinə əsasən dərc olunur.
9. Məqalələrlə birgə onun aid olduğu sahə üzrə elmi dərəcəsi olan mütəxəssisin rəyi və müvafiq kafedra iclasının protokolundan çıxarış təqdim olunmalıdır (yalnız Azərbaycandan olan müəlliflər üçün).

Dear Authors!

The journal of Azerbaijan University of Languages “**Language and Literature**” invites you to publish your research papers in the field of linguistics and literature study as well as pedagogics. The journal of **Language and Literature** also promotes the exchange of knowledge regarding language education among researchers and is published 4 times a year. Research papers for publication are accepted in three languages: Azerbaijani, Russian and English. The journal does not accept papers previously published or being under consideration in other journals.

Publication requirements

1. Paper length has to be at least 6 pages long.
2. The author's name and surname, workplace and its address, the author's e-mail address must be written under the title of the paper.
3. The papers are accepted in a printed form, in electronic carrier or through e-mail and should be typeset using Microsoft Word format in 1.5 interval, in 14-point, Times New Roman, 2 cm from the right side, 3 cm from the left side, 2 cm from the top and bottom.
4. The key words (3-5 words) must be given in italics in three languages after the title.
5. It is important to give references and sources in the papers. References and sources must be given in the following way:
 - a) The number and page of the reference should be written in the paper itself (*f.ex.*: [1] or [1, p.119])
 - b) Repeated reference to the same source must be given under the same number of that source in the list of References.
 - c) References must be given in the original language. It is advisable to use the references of the latest 5-10 years.
6. All bibliographical references given at the end of the paper must be numbered according to the use order or to the order marked in the text.

The list of literature must be written in the following way:

Books: author, title, publication place and year
For example: Abbasov E.A. Linguistic analysis of the text. Baku: Science and Education, 2017

Journals or collections: author, title of the paper, title of the publication, issue number, date of publication, pages.
For example: Ismaili G.G. Suppletivism in the English language. // Philological issues, 2016, № 1, p.p 47-56.

Stampe D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago linguistic society, 1976, p.p 594-609.
7. At the end of the paper, except the original language of paper, the abstract must be written in two languages. The abstracts must be identical and appropriate to the content of the paper. The title of the paper must be written fully.
8. Each paper is published according to the review of the Editorial Staff
9. Review of Doctor of Sciences on a certain scientific field and extract from the Protocol of the department meeting are required for the paper to be printed (only for the local authors).

Уважаемые авторы!

Редакция издательства “Язык и литература” приглашает Вас принять участие в публикации статей и результатов научных исследований в области языковедения, лингвистического и педагогического. В сборник принимаются статьи на азербайджанском, английском и русском языках. Ежегодно выходят четыре (4) номера журнала. Только научные статьи, выделяющиеся своей оригинальностью публикуются в журнале “Язык и литература”. Редакционная коллегия журнала состоит из ведущих докторов наук, профессоров как АУЯ и ведущих ученых из научных центров Азербайджанской Республики, а также иностранных специалистов, что позволяет обеспечить квалифицированную экспертизу работ по широкому профилю специальностей.

Требования к публикациям

1. Объем статьи должен быть не менее шести (6) страниц.
2. Должны быть указаны имя, фамилия автора (авторов), место и адрес работы, адрес электронной почты.
3. Статьи принимаются в напечатанном виде, на электронном носителе, а также посредством e-mail и должны быть представлены в формате MSWord (междустрочный интервал-1,5, размер шрифта-14, Times New Roman; поля - 2 см. справа, 3 см. слева, отступы сверху и снизу - по 2 см).
4. Ключевые слова должны быть приведены на трех (азербайджанский, русский и английский) языках (3-5 слов) после заглавия жирными буквами.
5. Необходимым условием является указание использованных источников. Названия источников даются в следующем порядке:
 - а) список использованной литературы, представленный в конце статьи, должен быть составлен в алфавитном порядке или в порядке обращения к источнику в тексте.
 - б) номер источника и страница указываются в самом тексте (Например: [1] или [1, с.119]).
 - в) В случае повторного обращения к источнику его номер приводится по списку использованной литературы.
6. Источники (литература) должны быть пронумерованы в алфавитном порядке или же в порядке их использования в тексте.

Книги: автор, название, место и год издания.
Например: Аббасов Э.А. Лингвистический анализ текста. Баку: Наука и образование, 2017.

Статьи, опубликованные в журналах или сборниках: автор, название статьи, название издания, номер издания, дата опубликования, страницы.
Например: Исмаиллы Г.Г. Супплетивизм в английском языке. // Вопросы филологии. 2016, №1, с.47-56.

Stampe D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicagolinguisticsociety, 1976, p.594-609.
7. В конце статьи кроме языка её написания необходимо дать резюме на двух языках (азербайджанский, русский или английский). Резюме должны быть идентичны, соответствовать содержанию статьи и обязательно содержать её название.
8. Каждая статья печатается на основе отзыва редколлегии.
9. Вместе со статьёй необходимо представить отзыв специалиста, имеющего ученую степень в соответствующей области, а также выписку из протокола заседания кафедры (только для авторов из Азербайджана).

